

Molnár Dávid

*Előtörténet és következmény. A dési per és az unitárius írásbeliség  
a 17. század első felében*

PhD-értekezés

Témavezető: Dr. Balázs Mihály

SZTE BTK  
Szeged, 2016



Előszó .....	5
Egyháztörténeti kontextus .....	9
A püspöki tisztség megüresedése 1615-ben: a sociniánusok új reményei.....	10
Nonadorantisták .....	12
Szombatosok.....	14
A sociniánusok, nonadorantisták és szombatosok labilis és szükség szülte egysége ...	15
A „nyitott határok”, azaz, a status quo fenntartása .....	17
A közös ellenfél: a reformátusok .....	21
A közös nevező.....	26
A püspöki szék várományosa: Csanádi Pál .....	28
A sociniánusok második esélye: a plébánosi szék.....	29
A lengyel testvérekkel való együttműködés lehetősége .....	30
Az egyház radeciusi újjászervezése .....	32
Radecke életművének folytatói.....	35
Szőrös Mátyás.....	40
A másik egyház? Szombatos szuperintendens?.....	42
Hiteltelen források, hamisítások .....	43
A dési komplanáció .....	45
A törzsterület gyengülése: református-unitárius templomviták (1615-1648).....	51
Végkövetkeztetések .....	68
Irodalom .....	71
Nyomtatványok.....	72
1619: Pletykák az <i>Explicationes</i> körül.....	73
1620: Krisztusnak vagy Krisztus tiszteletére? – a <i>Geistliche Gesängér</i> ről.....	83
1621: Radecke és Aszpaszia – a püspök oratio funebriséről .....	92
1632: A Toroczkai által összeállított káté keletkezési idejének meghatározásához .....	97
1634: Sozzini és Johann Crell magyarul.....	101
1636: A „tökagyú” Schmalz bibliamagyarázata .....	105
1638: Az úri szent vacsora kiszolgáltatásának formájáról.....	110
1644: Hitelesek-e a Várfalvi-káték? .....	116
Az 1613 és 1648 közötti kéziratok forrásanyagról .....	122
Befejezés: Kitekintés a 17. század második felére .....	143
Felhasznált irodalom .....	145



## Előszó

Ha kihívóan akarnék fogalmazni, azzal provokálnám az Olvasót, hogy az unitárius egyháztörténet-írás több mint két évszázada fogságban van. Arra célok ezzel, hogy Kénosi Tózsér János és Uzoni Fosztó István *Egyháztörténetét*, amely a 18. század utolsó harmadában latin nyelven íródott, olyan jelentős megkésettiséggel vehette kézbe az olvasó, hogy kiterjedt forrásanyagával akkor teljesen elterelte a figyelmet arról, hogy az unitárius vonatkozású levéltári dokumentumok kutatása mennyire „lemaradtak” a kéziratos művek alapos feltárása mögött.

A figyelmet három ok téríthette el. Az első az lehetett, hogy az *Egyháztörténet* kiadása olyan égető hiányt pótolta, hogy az eléje írott bevezető tanulmány intó szavai ellenére sem „épült be” igazán a köztudatba, hogy Kénosi Tózsérék tájékozódása mennyire esetleges volt, s hogy milyen sok elnagyolt, téves, ellenőrizhetetlen, sőt manipulált (ha tetszik: meghamisított) adatot dolgoztak be művükbe. Ez részint munkájuk apológikus voltára vezethető vissza, részint pedig arra, hogy milyen nehezen oldották fel azokat az ellentmondásokat, amely koruk egyháza és a korábbi századok szellemi forrongása között feszült. Úgy is fogalmazhatnánk: a szerzőpáros „helytelenítette” annak az eszmetörténetileg borzasztóan izgalmas jelenségnek bizonyos mozzanatait, amit ma az unitáriusok elhúzódozó felekezetiesedésének nevezünk. A második ok talán az lehetett, hogy a *Keresztény Magvető* 1910-től megszüntette *Egyháztörténelmi adatok* rovatát, s ettől fogva különösen kevés iratot közöltek az unitárius levéltárakból a korábbiakhoz képest. Később ugyan az unitarizmus-kutatás Pirnát Antal nyomán újjáéledt annak ellenére is, hogy a magyarországiak személyesen már nem járhattak utána a forrásoknak az akkori Romániában, alapvetően ekkor azonban nem a levéltári forrásokat, hanem a lengyel kutatók jóvoltából talán egy kissé könnyebben hozzáférhető kéziratos forrásanyagot kezdték el feltárni. Ez tulajdonképp az irodalomtörténet felől érkező Pirnát és tanítványai szempontjából teljesen ésszerű is volt, ráadásul az unitárius művek a kezdetek után egyre kevésbé juthattak el a sajtónyilvánosságig, így azok „előásásával” jelentősebb eredményeket lehetett elérni annak érdekében, hogy módosuljon az a torz és sok tekintetben megalapozatlan kép, amely a Dávid Ferenc utáni unitarizmus dogmatikai útkereséséről és annak félhomályban maradt „vadhajtásairól” a 20. század közepéig kialakult. Mindezeknél viszont jóval jelentősebb ok a harmadik. Azok, akik a magyar művelődés- és irodalomtörténet szempontjából igen fontos erdélyi antitrinitarizmussal foglalkoztak, azok annak legkorábbi periódusát tárgyalták a legaprólékosabban, épp azért az időszakét, amelynek

dokumentumai már akkor elpusztultak, amikor Kénosi Tózsér munkához látott. Akik tehát a 16. század végi erdélyi antitrinitarizmust tanulmányozták, gyorsan „kivégezheték” az unitárius levéltárakat, hiszen azokban alig-alig volt 16. századi irat. Ezt az eljárást az áramlatcsoport 17. századi továbbélésének különböző momentumainak vizsgálatakor azonban már nem lehet alkalmazni, amit többen fel is ismertek. Csakhogy a levéltárak állami ellenőrzés alá kerülésekor több, nagyon értékes dokumentumot sikerült úgy „eltüntetni” a hatóságok elől, hogy azok aztán feledésbe is merültek, a továbbra is ott őrzötteket pedig sokáig nem rendezték el szakszerűen. Ezek megváltása részint ezért is fontos, részint pedig azért, hogy a kéziratos és nyomtatott forrásanyagra támaszkodó eredményeket segítségükkel megerősítsük, kétségbe vonjuk és újraértelmezzük. Eközben természetesen törekednünk kell arra is, hogy azonosítsuk Kénosi Tózsérék forrásait, s ezáltal bemutassuk, hogy e szerzők hogyan nyúltak az általuk összegyűjtött anyaghoz.

Mivel azonban egyelőre erről nagyon kevés fogalmunk van, radikálisan szakítanom kellett azzal a képpel és adattömkeleggel, amelyet *Egyháztörténetük* nyújt, s amennyire csak lehetett, úgy kellett tennem, mintha Kénosi Tózsér és Uzoni Fosztó sose írta volna meg az *Egyháztörténetet*. Erre inspirált Molnár Lehel azon tanulmánya is,<sup>1</sup> amely szintén levéltári iratok segítségével bontotta le azokat a toposzokat, amelyek a háromszéki unitárius gyülekezetek erőszakos áttérítése (1619) körül kialakultak, hiszen ez rávilágított arra, hogy több szempontból is kiegészíthető, esetleg átdolgozható az a kép, amelyet színvonalas szakirodalom alakított ki ezen évtizedek unitarizmusáról. Céлом tehát az volt, hogy csakis azon dokumentumok alapján tekintsem át a címben kijelölt négy évtizedet, amelyek szisztematikus kutatások során kerültek az én és nálam érdemesebb kutatók kezébe, s csak akkor vegyem figyelembe az eddig megfogalmazott megállapításokat, közöttük Kénosi Tózsérék állításait is, ha azokat a meglévő források is megerősítik.

A disszertáció alapvetően két részből áll. Az egyháztörténeti részben az 1613 és 1648 közötti levéltári dokumentumok alapján igyekszem kontextust teremteni a második részben tárgyalt idevágó irodalom interpretációjához. Az első részben azt mutatom be, hogy mennyire labilis az erdélyi szentháromság-tagadó áramlatoknak az az egysége, amelyet 1619 körüli és azt követő események szültek. Ekkor ugyanis az unitáriusok megrémültek attól, hogy a református püspök az egész országban a maga uralma alá hajthatja őket, s ez a danzigi származású unitárius püspök, Valentin Radecke malmára hajtotta a vizet, aki már 1615 óta azon fáradozott, hogy lassanként visszacsempéssze az erdélyi unitárius egyházba Krisztus

---

<sup>1</sup> Molnár (2012).

isteni tiszteletét. Úgy vélte ugyanis, hogy így közös nevezőre hozhatja az itteni unitarizmus különböző irányzatait, csak hogy a szombatosok és a Krisztust isteni tisztelettel nem illető nonadorantisták többsége ellenállt neki. Erre azért volt lehetőségük, mert ekkor még mindhárom áramlat tartott egy olyan ütőkártyát a kezében, amelynek megszerzésére a másik kettő állandóan aspirált. A sociniánusoknál ilyen volt a legalitás, a nonadorantistáknál az egyházi felső vezetés „birtoklása”, a szombatosoknál pedig az azzá vált főnemesek által nyújtott politikai védőernyő és támogatás. A harmincas évek közepére azonban teljesen felborult ez az egyensúly, s a korábbi szükség szülte, de a fennmaradást és a sokszínűséget mégis biztosító harmónia megbomlott. Az ügy egészen odáig fajult, hogy az 1636-os püspökválasztáskor a zsinat rendkívüli módon összeütközött a szokásjoggal, a konzisztórium pedig, a zsinatnak döntését bírálta felül, amely közismerten az egyház legfőbb szerve volt. Végül Szentgyörgyi Beke Dánielt léptették elő a püspöki hivatalra, aki egy 1626-ban kelt Radeckéhez írt alapján feltételezhetően szombatos volt, vagy legalábbis volt szombatos múltja. Ugyanezt a források tükrében egy másik, későbbi püspökről is feltételezni lehet. E meghökkentő adatok az események és az ekkor keletkezett irodalom újraértelmezésére inspiráltak.

Ennek eredményeképp a második részben amellet próbáltam érvelni, hogy kérdőjelezzük meg a szakmai diskurzus olyan alapfogalmait, mint példának okáért a nonadorantizmus, és interpretáljuk újra Enyedi híres művét, az *Explicationest*. E fejezetben hívtam fel a figyelmet arra is, hogy a 17. században legtöbbször kiadott unitárius művek, az úgynevezett Várfalvi-káték szövege nem hiteles. Az első fennmaradt közzétételükben (1654) ugyanis a nagyobbik káté szedésekor egy meglehetősen „ügyetlen” kontamináció történt, azaz, a könyvnyomtató két forrásváltozattal dolgozott. A forrásváltozatok egyike szó szerinti egyezéseket is mutat egy 1642-es prédikációval. A hipotézisem az, hogy a Várfalvi Kósa János művének tartott nyomtatott katekizmusok szövegváltozataiban magának az elveszettnek hitt „dési káténak” a nyomaira bukkanhatunk. Egy másik káténak, a Toroczkai Máté unitárius püspök által összeállítottnak a datálási kérdéseihöz szolgáltatam adalékokat. Ez után egy 1634-es vitairat (1634) szerzőjének és forrásának azonosításakor megállapítottam, hogy szenzációs módon Fausto Sozzini egyik értekezésének fordításáról van szó, amely egy Johann Crell-műből kivett rövid részlettel egészült ki a nyomtatáskor. E részletet Crell munkájának egy olyan példányból fordították magyarra, amely vélhetően máig megőrződött, s mivel ennek a kötetnek még a possessorait is ismerjük, újabb izgalmas feltételezésekbe bocsátkozhatunk a fordítót illetően. Ugyanezen részben hívtam fel a figyelmet arra is, hogy egy unitárius kézirat egy református munka metatextusaként jelent meg Leidenben ugyancsak az 1634-es évben,

majd ismertetem Radecke úrvacsáról írott agendáját. Ez több szempontból is a 17. század első felében keletkező unitárius irodalom egyik csúcspontja, mégis gyakran tesznek róla megállapításokat úgy, hogy közben nem ismerik terjedelmes latin szövegét. Végül kiegészítettem az RMNy tételeit egy olyan egylapos nyomtatvánnyal, amely eddig elkerülte a figyelmet. Ezután a kéziratok forrásanyag bemutatása következik. Ebben a részben esik szó a 17. század első felének unitárius prédikáció-irodalmáról, néhány ismeretlen versről (köztük Árkosi Gelei Benedeknek egy lappangó halottbúcsúztatójáról, illetve egy bizonyos Thordai Jánosnak egy ismeretlen ének-fordításáról), a korszakból ránk maradt könyörgésekről, amelyek nemcsak a kiadottakkal állíthatóak párhuzamba, hanem két kéziratban fennmaradt „ars orandi” felől is olvashatóak. Természetesen nem hiányoznak innen a vallási önmeghatározásra törekvő művek sem, amelyekből talán meg lehet állapítani, hogy mik, s amelyekből talán rekonstruálható, hogyan süllyed el a nonadorantista irodalom a 17. század negyvenes éveitől. A kéziratok esetében persze nem törekedhetem teljességre, a feltáratlanul maradtak majd újabb kutatások kiindulási pontját jelenthetik.





## **Egyháztörténeti kontextus**

A Bethlen Gábor és I. Rákóczi György alatti erdélyi unitárius egyház története a kálvinisták egyre erőteljesebb sikereinek és a belső diskurzus kiéleződésének időszaka, amelyet úgy akarok most bemutatni, hogy letérek arról az útról, amelyet Kovács Sándor Kénosi-Uzoni-Kozma kijelölte mezsgyének nevez.<sup>2</sup> Nem akarom tehát felhasználni ezen szerzők szinte egyetlen eredményét sem, hanem úgy szeretném egy alternatív egyháztörténet alapjait lerakni, hogy közben csakis a korabeli leváltári dokumentumokat, nyomtatványokat és kéziratokat, továbbá azok anyagi szintjeit (paleográfia, tinta, kötés, paratextus stb.) akarom vizsgálni. Igyekszem úgy tenni tehát, mintha az erdélyi unitáriusoknak megkülönböztetett tiszteletben tartott egyháztörténete sosem íródott volna meg. Erre Kovács Sándor paradigma elvetése felé mutató elnevezése mellett Molnár Lehel előljáró beszédben hivatkozott tanulmánya inspirált. Bevezetőmben a 17. századi unitarizmus egy olyan áramlatát állítottam a középpontba, amely kevésbé került eddig reflektorfénybe: a socinianizmust. Így tulajdonképp ésszerűnek is látszott Bethlen Gábor trónra lépésével kezdeni az események felidézését.

## **A püspöki tisztség megüresedése 1615-ben: a sociniánusok új reményei**

1613-ban, még mielőtt az egyes unitáriusok által rettegve fogadott Bethlen<sup>3</sup> megerősítő fejedelmi levelet, úgynevezett konfirmacionálist adott volna Toroczkai Máté unitárius püspöknek,<sup>4</sup> a kolozsvári tanács erélyes magyar nyelven tiltakozott az ellen, hogy korábban elfoglalták,<sup>5</sup> vagy Sipos Gábor megfogalmazásában: a kolozsvári kálvinista eklézsiának adományozták az óvári egykori domonkos templomot.<sup>6</sup>

*„Mi ... egész városul protestálunk ... azon, hogy Báthory Gábor ... uniónk és privilégiumunk ellen az skólaklastromunkat kedvünk s akaratunk ellen tőlünk elvötte, és kálvinista papot hozott bele.”<sup>7</sup>*

---

<sup>2</sup> KOVÁCS (2009), 10.

<sup>3</sup> Bethlen unitárius fogadtatásáról: BALÁZS (2013), 6–8.

<sup>4</sup> Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára (MUEKvGyLt.), RegA [48] II/9.

<sup>5</sup> BENCZÉDI (1887), 114.

<sup>6</sup> SIPOS (2001), 91.

<sup>7</sup> BENCZÉDI (1887), 114.

Azokat a körülményeket, amelyek között sor került a kolozsvári helvét hitvallású lakosok beiktatására a templom birtokába, a legjobban Kiss András vázolta. Ő hangsúlyozta azt is, hogy az iktatóparancsot olyan intézkedések között hajtották végre, amelyekkel Báthory Gábor azt akarta megtorolni a városon, hogy az 1611-ben megnyitotta kapuit ellenfele, Forgách Zsigmond felső-magyarországi főkapitány seregei előtt.<sup>8</sup>

Ám nemcsak ez vethet árnyékot az eklézsiaalapítás tényére, hanem az is, hogy a templomot a szombatosság vádjával akarták az unitáriusoktól „elfoglalni”.<sup>9</sup>

*„Némely gonosz akaróink minket városul nagyságod előtt  
vádlottanak volna szombatosoknak, ... kire valóképest  
nagyságod ... szentegyházunkat, skólánkat akarná  
foglaltatni”<sup>10</sup>*

Így kezdik egy kérelmüket az unitáriusok, amely dátum nélkül őrződött meg. Benczédi Gergely nyomán azt valószínűsítik, hogy e levelet 1608-ban vagy 1609-ben nyújtották be Báthoryhoz, a tulajdonát ruházás Kiss András által megállapított időpontját figyelembe véve azonban tulajdonképp lehet későbbi is: 1610-es vagy 1611-es, mint azt Szabó András Péter már felvetette.<sup>11</sup>

E tiltakozást tehát akár későbbre is keltezhetném, Toroczkai halálát viszont feltétlen korábbra kell datálnom. Toroczkai ugyanis semmiképp sem halhatott meg 1615 novembere után, mivel az új szuperintendenst, Valentin Radeckét Bethlen már 1615. december 20-án megerősítette püspökségében.<sup>12</sup> Radeckét a lengyel testvérek rakóvi zsinata küldte Erdélybe (1605),<sup>13</sup> ami azért ébreszthetett iránta akár bizalmatlanságot is, mert abból a közegeből érkezett, amellyel az erdélyiek viszonya 1579 után megromlott a Dávid Ferenc elítélése körüli viták következtében. Ennek ellenére egyre komolyabb megbízásokat felölölő pályát futott be. Fel is merül a kérdés, hogy mi lehetett az oka annak, hogy 1615-ben a közzsinat meg merte kockáztatni, hogy őt válasszák az egyház püspökének? Úgy vélem, alapvetően az, hogy ha a szinódus hangadói egyáltalán tisztában is voltak azzal (amiben akár kételkedni is lehet), hogy Radecke végső célja az unitarizmus egy olyan áramlatának a rehabilitációja volt Erdélyben, amely a legkevésbé sem jelentett itt vezető áramlatot akkoriban, úgy gondolhatták (és teljes

---

<sup>8</sup> KISS (2009), 209–301.

<sup>9</sup> Az óvári pusztai templom fejedelmi tulajdon volt! KISS (2009), 297.

<sup>10</sup> BENCZÉDI (1886), 349–350.

<sup>11</sup> SZABÓ (2003), 34.

<sup>12</sup> MUEKvGyLt. RegA [48] II/10.

<sup>13</sup> KESERŰ (2007), 433.

joggal), hogy ehhez még szuperintendensként sem fog elégséges eszközökkel rendelkezni. Radecke malmára hajthatta a vizet az is, hogy az egyik szélsőség alighanem általa akart valamiképp együttműködni a lengyelországi testvérek gyülekezeteivel, a másik pedig bizonyára egy személyileg meggyöngült, decentralizált egyházat akart kialakítani azáltal, hogy egy magyarul szinte semmit sem tudó püspököt választ meg.

Feltételezésekbe kell bocsátkoznom akkor is, ha azt szeretném megállapítani, hogy Radecke mennyire használta ki, hogy apja a korszakban is közismerten az anitrinitarizmus egy olyan változatát képviselte Gdańskban, amely bizonyos tekintetben egyezett az erdélyi egyházközségekben kialakulttal. Ezért csak annyit jegyzek meg, hogy Erdélyben Radecke azért tudott „karriert csinálni”, mert már családja körében is tájékozódhatott az erdélyi antitrinitarizmus történéseiről, a megelőző évtizedek fejleményeiről.<sup>14</sup> Hogy tehát mennyire voltak tisztában az erdélyiek 1615 előtt azzal, hogy Radecke Krisztus ismeretében Fausto Sozzini álláspontját képviselte, nem lehet tudni, mindenesetre Sozzini hívei, a lengyel testvérek vagy más nevükön sociniánusok nemegyszer fejezték ki abbéli reményüket, hogy Radecke kolozsvári időzése visszajuttatja az ittenieket Krisztushoz.<sup>15</sup> Mire céloztak ezzel?

Arra, hogy az erdélyi unitáriusok többsége (a többször megismételt 1572. évi innovációs és bizonyos esetekben a szombatosok ellen hozott törvényeket is megsértve) a 70-es évek közepétől krisztológiájában annyira eltávolodott a sociniánusok álláspontjától, hogy az már lengyelországi hitsorsosaik befolyásolási lehetőségeit is teljesen ellehetetleníteni látszott. Ezt a magyar szerzők újabb kutatásai nyilvánvalóvá tették, ám az erdélyi fejleményekben kevésbé tájékozott nemzetközi összefoglalások nem számolnak ezzel.

## **Nonadorantisták**

A lengyel testvérek azért nem foghattak össze könnyen az erdélyiekkel, mert azoknak tekintélyes része, az úgynevezett nonadorantisták azt hirdették, hogy mivel Jézus ember, nem illeti őt isteni tisztelet, imádás (adoráció) és segítségül hívás (invokáció). Márpedig Krisztus megfelelő tisztelete nélkül sokak szerint már csak azért is elképzelhetetlen a kereszténység, mert Isten csapásokat mérhet miatta még azokra is, akik csupán azzal vétkeznek ellene, hogy annyiban hagyják a dolgot, s ennél fogva tulajdonképp nem őrzik a „tisztá” istenhitet. Erről nemcsak az 1618. évi szombatosok ellen hozott határozat szövegében van szó:

---

<sup>14</sup> MOLNÁR (2015), 22–25.

<sup>15</sup> *Uo.*, 32–34.

*„ily könnyen való elhallgatásáért Istennek rettenetes büntetését várhatjuk fejünkre mindnyájan”,<sup>16</sup>*

hanem egy 1614-ben Rakówban kelt levélben is. E levél közismert ugyan, eddig mégse hívta fel magára a figyelmet azon részlete, amelyben arról esik szó, hogy egy erdélyi unitárius diákot azért akartak meglincselni Lengyelországban, mert alighanem hajviselete vagy öltözéke alapján erdélyinek, s ezáltal nonadorantista egyházi szolgának vélték:

*„amikor korábban a kúriában megnéztük az ünnepélyes esküt tevő bírókat, akik ezután marszaleket választottak maguk közt, csaknem féltem, nehogy valami rossz dolog érje Mátyásunkat, akit az őt előretolók hulláma egyre hevesebben korbácsolt az apát felé. ... Az ariánus egyházi szolgának tekintett [Mátyást ugyanis] sértő szavakkal és szerencsétlenség miatt aggódva megtámadták, de ő a lengyel szokásokban jártas lévén Brzeźnicki nevének fitogtatásával végre könnyen visszautasította a tőle távolálló bűnt.”<sup>17</sup>*

A diákot tehát Mátyásnak, Rhaw vagy másképp Szörös Mátyásnak hívták, aki a maga bőrén érezhette, hogy milyen lehetőségei vannak radikálisabb erdélyi hitsorsosainak a fejedelemségen kívül. Talán ez még prédikatori székbe jutása után is befolyásolhatta abban, hogy elődeinél jóval radikálisabb lépéseket tegyen annak érdekében, hogy a lengyelországi unitarizmus Erdélyben is meghonosodjon: 1632–33-tól azokat a kérdéseket állított középpontba, amelyeket az erdélyi unitáriusok többsége tudatosan igyekezett háttérbe szorítani, s miután ellenpártja sem épp a legjobb megoldást találta meg elhallgattatására, az ügy tragédiához, az úgynevezett dési komplanációhoz vezetett.

Terveit azonban mindvégig keresztezte, hogy a nonadorantista dogmakritikai hagyomány ébren tartását többen életük célkitűzésének tartották. Ilyen volt az elhunyt püspök,

---

<sup>16</sup> Erdélyi országgyűlési emlékek történeti bevezetésekkel (1881), 488.

<sup>17</sup> Gustavi Georgii Zeltneri D. P. P. et P. Historia crypto-socinismi Altorfinae quondam academiae infesti arcana ex documentis maximam partem msstis ita adornata, ut cum historiae illorum hominum illustranda, tum dogmatibus in universum refellendis inservire possit. ... Lipsiae apud Jo. Frid. Gleditschium M. DCC. XLIV. 449.

Toroczkai, továbbá Lisznyai Gyárfás<sup>18</sup> is egyike volt azoknak az unitárius papoknak, akik fontos szerepet játszottak a 16. század utolsó negyedének izgalmas és csaknem teljesen feledésbe merült teológiai irodalmának hagyományozódásában.<sup>19</sup> Nemcsak a nonadorantisták első nemzedékének, Jacobus Palaeologusnak és Dávid Ferencnek a műveit örökítette az utókorra a nevét viselő kódexben, hanem bizonyosan lemásolta Enyedi György prédikációinak 2. és 3. Triacasát is. Amíg azonban a Triacasokat haláláig átadta másoknak is lemásolásra,<sup>20</sup> addig kódexe, amelybe 1617 után nem írt be több szöveget, a negyvenes évekig elvész a szemek elől. Ezt részint talán a műfajiség dolgára vezethetjük vissza, részint pedig arra, hogy a nonadorantista irányzat legfontosabb művei kevés, mai ismereteink szerint mindössze három kódexben (Enyedi-, Toroczkai- és Lisznyai-kódex) maradtak fenn, ráadásul ezek egyikéről (épp a legutóbbiról) biztosan tudjuk, hogy possessorai hét pecsét alatt őrizték.

## Szombatosok

A szombatos scriptorok a nonadorantistákhoz hasonlóan az 1620-as években szintén alig produkáltak valamit.<sup>21</sup> Ezt Dán Róbert még annak ellenére állapította meg, hogy szerinte a szombatosok legrégebbi irodalmi rétegét tartalmazó gyűjtemény, az Árkosi-kódex 1617 és 1626 között állt össze.<sup>22</sup> Azóta Újlaki-Nagy Rékának sikerült bizonyítania, hogy még ennek is egy évtizeddel előbbre kell hozni keletkezése végső határidejét.<sup>23</sup>

A jelentős érdeklődésre számot tartó szombatosok vagy zsidózók, akiknek egyik ideológusa a pfalzi hebraista, Matthias Vehe-Glirius volt, az erdélyi reformáció utolsó és legradikálisabb ágaként jelentkeztek, s az ószövetségi tisztasági törvények betartása és a szombat megünneplése különböztette meg őket az unitáriusoktól. A mozgalom főként Maros- és Udvarhelyszék egyházközségeiben terjedt el, ahol Dán Róbert több irodalmi központot gyanított, ám Aranyosszékben sem számláltattak meg még napjaik. Egy bizonyos Réthi János ugyanis 1615-ben itt készített másolatot *Az Istennek és Fiának esmeretiről való tudomány*

---

<sup>18</sup> Lisznyai a kvázi-mitológikus látásmód kitermelte monoteizmus iránt is érdeklődött. Az általa másolt Ms. U. 747/B jelzetű *Philonis Breviarium de temporibus*ról (Ms. U. 747/B), amely az ókori szövegek egyik legeredményesebb hamisítójának Giovanni Nanninak a Lisznyai által bemásolt „töredékeit” tartalmazza, Szabó Ádámmal tettünk megállapításokat. Ő hangsúlyozta, hogy ezekben az „Elohim” istennév és az „unigenitus” kifejezés olyan értelmezése fordul elő, amely nagyon közel állt az unitárius felfogáshoz.

<sup>19</sup> KÁLDOS (2010) 194.

<sup>20</sup> KÁLDOS (2010) 195.

<sup>21</sup> DÁN (1987), 114.

<sup>22</sup> *Uo.*, 49.

<sup>23</sup> *Korai szombatos írások*, (2010), 13–14.

című műről (Ms. U. 1135), amelyet Újlaki-Nagy Réka az Árkosi-kódex korpuszához tartozónak vél.<sup>24</sup> Szerinte meggondolkodtató, hogy unitárius lelkész másol le egy szombatos szöveget, majd arról értekezik, hogy a szombatos központoktól ilyen távoli másolat csak a 17. század eleji unitarizmus sokszínűségének bizonyítéka lehet. Valójában azonban arra is utalhat, hogy még a tízes években is beszélhetünk aranyosszéki szombatosokról.<sup>25</sup> Azért is vethetjük ezt fel, mert ugyanebben a székben 1624-ben az egyik rektor már azt sem átalotta esperese szeme közé vágni, hogy ő tiszta szombatos, és hogy ha mindnyájan ott is hagynák ezt a hitet, ő megmaradna benne, miként Illés.<sup>26</sup> S bár a szombatos mozgalom élén álló kancellár, Péchi Simon 1621. évi letartóztatásának és a zsidózók ellen született újabb rendeletnek (1622) óvatosságra kellett volna intenie ezt az igazgatót, neki mégse kellett olyan elővigyázatosnak lennie, mint azoknak, akik Bethlen (és Radecke) halála után folytatták csak a szombatos énekek másolását,<sup>27</sup> mert jelentős pártfogók támogatták. Ezek a patrónusok még közben is jártak érte az esperesnél, nehogy valamilyen bírsággal büntessék őt.<sup>28</sup> Persze Radecke aligha tudott volna erőteljesen fellépni a szombatosok ellen, mégse hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy 1617-ben az ő jelenlétében vizsgálták át az Ms. U. 1135-öt másoló Réthi javait.<sup>29</sup> Az átvizsgálás közben vagy után alighanem ki is pattant a botrány. Radecke szinte azonnal vizitálni akart a sajátos társadalmi és vallási összetételű Aranyosszéken,<sup>30</sup> majd elhatározta azt is, hogy e székben ülök majd meg a zsinatot, nehogy az egyházat

„a tévelygések tövise ... elnyomja”.<sup>31</sup>

Tévelygéseken ugyan érthette volna a püspök a református tanokat is, ugyanis az egyik aranyosszéki faluban (Bágyon) a kálvinisták magánháznál kezdtek összegyűlni istentiszteletre,<sup>32</sup> az „error” kifejezés azonban inkább a nonadorantistákra és a szombatosokra utal.

---

<sup>24</sup> *Uo.*, 24.

<sup>25</sup> DÁN (1987), 97.

<sup>26</sup> Balázsfi György, aranyosszéki esperes levele Radeckéhez. MUEKvGyLt. RegB LVI/10.

<sup>27</sup> DÁN (1987), 109.

<sup>28</sup> Balázsfi György, aranyosszéki esperes levele Radeckéhez. MUEKvGyLt. RegB LVI/10.

<sup>29</sup> Consistoriumi protocollum (1606–1693), II., 51.

<sup>30</sup> Valentin Radeckéhez írt levél Járai Jánostól. A Lengyel Unitárius Egyház Kolozsvári Levéltára (LUEKvLt.) 84.

<sup>31</sup> A zsinati meghívót Kénosi Tőzsérék közlik. KÉNOSI TŐZSÉR János–UZONI FOSZTÓ István (2009), 485.

<sup>32</sup> Valentin Radeckéhez írt levél Járai Jánostól. LUEKvLt. 84.

## A sociniánusok, nonadorantisták és szombatosok labilis és szükség szülte egysége

Dán Róbert állapította meg, hogy a 17. század elején a szombatosok egyre erőteljesebb hatást gyakoroltak a más vallásúakra, főként az unitáriusokra.<sup>33</sup> Hogy e folyamat nehezen volt megakadályozható, az alapvetően három okra vezethető vissza.

Az első, hogy a szombatos főurak birtokaikon és környezetükben fedezték, sőt, bizonyos dolgokban támogatták követőik célkitűzéseit az unitárius egyházzal szemben.

A második, hogy az „unitárus” gyülekezetek szabadon választhattak lelkészt, ami a 17. század elején már nem annyira a dogmakritikában való folyamatos továbblépésnek, hanem jóval inkább az újítások szabad/önkéntes terjesztésének teremtette meg a lehetőségét. E szabadságot, illetőleg az ezt biztosító jogokat Radecke már püspöksége elején alighanem számúzta volna az egyház belső gyakorlatából, az egyházi szolgák ugyanis (főként épp az aranyosszékiek) olyannyira nem engedelmeskedtek rendelkezéseinek,<sup>34</sup> hogy szinte megszokottak voltak az olyan kijelentések, amelyet egyik lekipásztora, Bágyoni Miklós is tett:

**„Kutyák tépjék szét testem, ha Kutyfalvára (Kutfalua) megyek!”<sup>35</sup>**

Nem jelentéktelenebb ennél a harmadik ok sem, és pedig hogy az unitáriusok védettségüket olyan vezető szombatos államférfiaknak (is) köszönhették, akik nélkül sokszor boldogulni sem tudtak volna. Emlékeztetnék arra, hogy Péchi közbelépése mentette meg az unitáriusok egyik 1619-es kiadványát is. A jezsuita rend évkönyveiben egy 1623. évi részlet egyenesen úgy fogalmaz, hogy Péchi adatta ki Enyedi György *Explicationes*ének<sup>36</sup> magyar fordítását.<sup>37</sup> Amíg tehát az unitáriusok nyilvánosan elhatárolták magukat a „judaizánsoktól”, addig sub rosa ellenvetés nélkül élvezték (és akarták is élvezni) a mozgalom főúri szárnyának és nemesi elitjének védelmét és támogatását. Még az a Radecke is meg akarta erősíteni befolyását a hozzájuk tartozó főurak között, aki már az 1618-as országgyűlési határozat előtt fel akart lépni a szombatosok ellen. Ő így méltatta Péchit 1621-ben:

---

<sup>33</sup> DÁN (1987), 107.

<sup>34</sup> Valentin Radeckéhez írt levél Járai Jánostól. LUEKvLt. 83.

<sup>35</sup> Balázsfi György, aranyosszéki esperes levele Radeckéhez. MUEKvGyLt. RegB LVI/10.

<sup>36</sup> „*Ad errores suos propagandos vulgari lingua edidit in lucem Georgii Enyedi pestilentem librum...*” Erdélyi és hódoltsági jezsuita missziók (1990), 437.

<sup>37</sup> A biblimagyarázat elemzését Simon József végezte el. SIMON (2016).



*„Péchi Simon a dicséret minden tekintetében elsőrendű férfi, most ezen országnak fenséges kancellárja, akit én valamennyi Grácia gyermeke, a műveltség Okeanosza, a bölcsesség kincsesháza, a derekasság mintaképe, Erdély díszje, az emberi nem öröme néven szólítok.”<sup>38</sup>*

A kényes helyzetre a főtanácsi jegyzőkönyv egy 1630. évi határozata világít rá leginkább:

*„Tetszett az szent zsinatnak, hogy Köpeczi Ferenc uram elmehet Angyalosi Jánosné asszonyomhoz jövőre való prédikátorságra és vele konveniálhat hac conditione, ut constitutiones ecclesiae de Sabathariis factas et per serenissimum principem roboratas in omnibus clausulis et punctis sine ulla deminutione obszerválja ‘megegyezhet azzal a feltétellel, hogy az egyház szombatosokról alkotott és a felséges fejedelem által megerősített rendelkezéseit valamennyi végzésében és pontjában minden csorbítás nélkül betartja’.”<sup>39</sup>*

Az unitáriusok és a szombatosok keveredését az is erősítette, hogy még ebben a korban sem volt még szilárd határ a nonadorantisták és a szombatosok között, hanem nagyon sok, esetleg egy-egy részletkérdésben egyéni megoldást alkalmazó típus volt jelen.<sup>40</sup> Ám nemcsak a radikálisok így kialakult túlereje dönthette halomba a sociniánusok feljebb érintett reményeit, hanem az is, hogy vezető áramlat lévén szinte biztosan a nonadorantisták álltak az egyház élén (pl. esperesek). Persze legalább ennyire hangsúlyozandó, hogy olyan nonadorantisták is voltak, akik a krisztológiailag radikálisabb hagyományok és a socinianizmus között valamiféle kiegyenlítő szerepre látszottak törekedni (lásd a második részben azokat az unitáriusokat, akik nem adorálták, csak honorálták Krisztust). A határok tehát itt sem voltak egyértelműek.

---

<sup>38</sup> ILLUSTRIS FEMINAE, IUDITHIAE KORNISINIAE ... Funebris Laudatio. ... CLAUDIOPOLI, Typis Heltanis, Excudebat Iohannes R. Makai. Anno M. DC. XXI. 11.

<sup>39</sup> Prot. generale consistorium 1629. évtől 1736-ig terjedő jegyzőkönyv, 5.

<sup>40</sup> KESERŰ (2007) 431–432.

## A „nyitott határok”, azaz, a status quo fenntartása

A legutolsó megállapítás különösen helytálló az után, hogy a Jézus Krisztus segítségül hívásáról való vitát a legfőbb hatóság (1618?) és az egyház részéről (1626) is szigorúan eltiltották.

*„És így valamennyi [lelkésznek] az egyház komolyan megparancsolja, hogy oltalmában és közösségében bárki élni, tanulni, tanítani, megpihenni akar, őrizkedjék attól, hogy ... az [invokáció] tárgyában zavart okozzon, ítéletet hirdessen, vagy amiatt magában morogjon, mivel azzal a Consensus már foglalkozott”<sup>41</sup>*

– rendelte el 1626-ban az egyházi fegyelmi törvény (*Disciplina Ecclesiastica*) lelkészek feladatait körüljáró részének harmadik pontja, amelyet Radecke a konzisztórium tagjaival (kolozsvári papok és esperesek) dolgozott ki.

A *Consensus*ban, amelyhez a harmadik pont utasít, a papoknak egyértelműen az volt a véleménye, hogy Jézust Krisztus tisztelni és imádni kell. Ebből tehát úgy látszhat, hogy Radecke 1626-ra visszatérítette egyházát a sociniánus elvekhez. Valójában azonban épp az tűnik ki a *Disciplina* szövegéből, hogy Radeckének egyáltalán nem sikerült kompromisszumot kialakítania a konzisztóriummal. Az egyházi rendtartásban ugyanis nem azt mondták ki, hogy osztják ezt a véleményt, mindössze azt, hogy a *Consensus* már foglalkozott e tárggyal.

A megfogalmazásból úgy tűnik, hogy parázs vita előzte meg e rendelkezés megszövegezését, ám végül a konzisztórium tagok „legyőzték” Radeckét. Persze a nonadorantisták malmára hajtotta a vizet az is, hogy az espereseknek nézeteiktől függetlenül nehezményezniük kellett, hogy a rendtartás harmadik pontja expressis verbis rendelkezék arról, hogy a papok kötelesek Jézus Krisztust isteni tisztelettel imádni és közvetlenül segítségül hívni. Épp a *Consensus*ra való hivatkozás enged ugyanis arra következtetni, hogy a konzisztórium tagok többsége az 1579 utáni eseményeket felidézve háritotta el az erre vonatkozó indítványt. Ekkor ugyanis a partiumiak (s valószínűleg az udvarhelyi és sepsi egyházközből is sokan) az úgynevezett „*demetriadus*” egyházvezetés és a papokkal

---

<sup>41</sup> *Az Unitárius Egyház rendszabályai 1626–1850* (1922), 18.

elfogadtatott *Consensus* ellen fordultak. A „*demetriadus egyházvezetés*” kifejezés a Dávid Ferenc perében is szerepet játszó Hunyadi Demeter püspökségére utal, amikor tanbeli egységet akartak megvalósítani a nonadorantisták akár erőszakos elhallgattatásával is. A konzisztórium tagok zöme tehát az új Hunyadi Demeternek látta Radeckét, s már csak azért sem akarhatott önként belefeküdni Prokrasztész ágyába, mert azzal azt kockáztatta volna, hogy az elvű nonadarontista papokkal ugyanúgy kenyértörésre viszi a dolgot, mint Hunyadi, akinek szuperintendenciája alatt az Erdélyen kívüli egyházközségek elszakadtak az új teológiai és egyházi iránnyal megalkuvó, megalkudni kényszerülő erdélyi anyaszentegyháztól. Hogy az ilyesmit most esetleges politikai következményeivel együtt elkerüljék, lebeszéltek Radeckét arról, hogy nyílt sisakkal harcoljon a radikálisok ellen, s közben a gyulafehérvári hitvita eseményeire hivatkoztak. Ők tehát a „nyitott határokat”, a status quót akarták fenntartani, s tulajdonképp ezt is tükrözi a rendelet.

De ki mit nyert rajta? Radecke egy dogmatikailag legalább látszólag egyesült egyházat, amelyet így már meg tudott óvni az innováció súlyos vádjától, a nonadorantisták pedig viszonylagos legalitásukat. Ennél is fontosabb azonban, hogy a prédikálás szabadságát is korlátozó harmadik ponttal Radecke elhunytá után nemcsak hogy szilenciumra tudták kárhóztatni a sociniánus papokat, hanem akár exkommunikálhatták is közülük azokat, akiknek nem tudtak lakatot tenni a szájukra. Emlékeztetnék arra, hogy volt olyan sociniánus, és pedig a már említett Szörös Mátyás, aki közvetlen Radecke elhunytá után letette a *Disciplina Ecclesiasticát*, s csak akkor volt hajlandó ismét „felvenni”, amikor azt már egyértelműen a recepta unitaria religióhoz „konformálták” (1638).

A *Disciplina* tehát azt tükrözi, hogy Radeckének tulajdonképp nem sikerült rávenni a konzisztórium tagokat a kompromisszum megkötésére, s itt ismét utalni lehet azokra az egyházon belüli tényezőkre, amelyek ellehetetlenítették Radecke törekvéseit. A nonadorantisták száma, pozíciói és történeti tapasztalata mellett ismét meg kell jegyezni azt is, hogy a püspök nem tudott annyira megtanulni magyarul,<sup>42</sup> hogy ne kényszerüljön rá elődeinél jobban arra, hogy az egyházat esperesei és papjai által igazgassa. Márpedig ezeknek a többsége biztosan nem akart visszakanyarodni a mérsékelt antitrinitárius nézetekhez. Erre Radecke azonban csak akkor döbbenhetett rá igazán, amikor 1626-os kezdeményezései meghiúsultak. Különösen beszédes ebből a szempontból, hogy 1626 utánról szinte nyoma sincs olyan levélnek, amelyet valamelyik esperesével vagy papjával váltott volna. Ebből

---

<sup>42</sup> Több Radeckéhez írt latin levélben fellelhetők magyar nyelvű egyszerű mondatok. Pl.: Szentmártoni Bodó Bálint levele Radeckéhez Kolozsról. MUEKvGyLt. RegB LVI/15. Vagy: Balázsfy György, aranyosszéki esperes levele Radeckéhez. MUEKvGyLt. RegB LVI/10.

persze nem következik, hogy nem is volt ilyen, mivel azonban nem kell feltételeznünk, hogy a Radeckére vonatkozó források 1626 után más méretekben semmisültek meg, mint előtte, feltétlen figyelembe kell vennünk a meghökkentő megoszlást: 18:1. Radecke és lelkipásztorai kölcsönösen találhattak egymásban kifogásolnivalót.

Mégis annak a következtetésnek a levonása a legfontosabb, hogy Radecke 1626 után biztosan tisztában volt azzal, hogy jelentős sikert már csak Kolozsváron arathat. Életművének azonban így sem kellett szükségszerűen vele együtt sírba szállnia, a helyi (kolozsvári) ráfordítás akár egy évtizeden belül is megtérülhetett. Precedens volt ugyanis az unitárius egyházban, hogy csakis olyan püspököt választottak, aki előtte a kolozsvári ekléziában hivatalt viselt. Tudták ezt persze azok a radikálisabb unitáriusok is, akik a változásokat nem akarták kivárni. Ebből a szempontból fokozottan kell figyelembe vennem, hogy Udvarhelyszékből tudom regisztrálni a Radeckével szembeni dac és ellenszegülés szinte egyetlen, mégis igen beszédes nyomát. Ráadásul épp 1626-ból:

***„a kegyesen megírt Disciplinát/diszciplínát a kezünkben tartjuk, s titokban mégis másnak az egyházába járunk”.***<sup>43</sup>

Mindez azért fontos, mert az udvarhelyszéki körtől ekkor még nem vált külön a keresztúri esperesség, így tulajdonképp egyetlen esperes alatt két egyházkörnyi püspökválasztó pap lakott. Mivel ez esetenként szuperintendenseket hatalomba juttató erő lehetett, nem tartom a véletlen játéknak, hogy 1626-tól Radecke haláláig sehol sem volt olyan eleven a szervezkedés, mint Udvarhelyszékben. Miután Radecke 1625-ben vizitáció céljából itt időzött, Somosdi István kőrispataki pap és esperes 1627-ben,<sup>44</sup> a szintén Péchi-birtok fedezékében lakó bordosi utódja pedig 1630 szerzett jogosítványt egyházlátogatásra a fejedelemtől.<sup>45</sup>

Az eddigiekből nyilvánvalóvá válhatott, hogy a sociniánusok, nonadorantisták és szombatosok nem lehettek meg egymás nélkül, hiszen mindhárom áramlat tartott egy olyan ütőkártyát a kezében, amelynek megszerzésére a másik kettő állandóan aspirált. A sociniánusoknál ilyen volt a legalitás, a nonadorantistáknál az egyházi pozíciók, a szombatosoknál pedig a politikai védőernyő és a támogatás. Persze az idő haladtával az

---

<sup>43</sup> Valentin Radeckéhez írt levél Dicsőszentmártoni Istvántól. LUEKvLt. 89.

<sup>44</sup> Somosdi István kőrispataki pap és esperes fákultatóriája vizitációra 'jogosítványa az egyházközségek ellenőrző látogatására' fejedelem Bethlen Gábortól. MUEKvGyLt. RegA [48] II/11.

<sup>45</sup> Beke Dániel bordosi pap és esperes maga diocézisén 'egyházmegyéjén' léendő vizitációra 'egyházlátogatásra' szabadságlevele Brandenburgiai Catharinától. MUEKvGyLt. RegA [48] II/12.

átfedések egyre jelentősebbek voltak, egy ilyen paradigma mentén mégis prognosztizálni lehet, hogy normál körülmények között alapvetően milyen esetekben borulhat fel az egyensúly. Vagy akkor, ha a szombatosok főúri szárnya „elfogy” a fejedelem környezetéből, vagy pedig akkor, ha a sociniánusok elfoglalják a nonadorantisták valamennyi vezető állását, vagy legalábbis a kolozsváriakat. Minthogy az előbbi a valószínűbb, az ellentétek kirobbanását 1635–36-ra jósolhatjuk, ugyanis ekkor halt meg Mikó Ferenc, akit Kemény János ismert megnyilatkozása alapján a szombatosokhoz közel álló „elegy-belegy” vallású követként tarthatunk számon:<sup>46</sup>

*„...religiójában névvel unitárius, de valósággal semmi  
religiójú ember nem vala. Az pápistaságban az purgatóriumot  
és ceremóniákat javallotta, zsidóságból az szombatot, kiből  
egyet, kiből mást, és az millenárius időket hitte, s voltak  
szegénynek sok supersitiói ‘babonái’”<sup>47</sup>*

Ugyanekkorra két nagyon fontos tisztet már sociniánus töltött be. A Szőrös Mátyás társaságához tartozó Ózdi Tamást 1633-ban az iskola igazgatójává választották, a rakóvi Adam Franckot pedig ugyanebben az évben a kolozsvári szász eklézsia papjának hívták meg. Mindketten olyan jelentékeny személyiségek voltak, akik aligha fogadták el a radikálisok hitvallását. Ráadásul a Radecke hivatalbeli utódja, Csanádi épp 1636-ban kapott gutaütést, ami a baljós előjelek beigazolódásának, a szentháromság-tagadó áramlatok közötti egyensúly kibillenésének esélyét csak tovább növelte. Az egyensúlyt persze a reformátusok is mindvégig fel akarták borítani: nem a véletlen játéka, hogy többször arra kényszerítették az unitáriusokat, hogy határolják el magukat a judaizánsoktól.

## **A közös ellenfél: a reformátusok**

A református felekezetnek 1614 nyarára Kolozsváron az Óvárban kialakult egy kis központja,<sup>48</sup> s folytatták előkészületeiket az unitáriusok elleni dogmatikai küzdelemre is. Toroczkai általam megállapított halálának időpontjából arra következtettek, hogy a fejedelem

---

<sup>46</sup> Elképzelhetetlen persze, hogy a szombatos rituális élet különösebb jelentőséggel bírt volna számára.

<sup>47</sup> KEMÉNY János és BETHLEN Miklós művei (1980), 57.

<sup>48</sup> SIPOS (2001) 92.

öccse, Bethlen István nem épp a legnemesebb módon időzítve – pontosan a haláleset utáni fejetlenségben kérte fel a „zöldfülű” unitárius iskolaigazgatót, Csanádi Pált, hogy értelmezze a Biblia egy igen kényes pontját. Ezzel hozva helyzetbe a reformátusokat minden kétséget kizáróan polémiát szervezett, amely persze megszilárdította az unitáriusok munkakedvét is.

A Bethlen Istvánnal is kapcsolatba hozható bibliamagyarázat 1615-ben született meg, szövegét Kovács Sándor közölte,<sup>49</sup> aki megállapította, hogy a kolozsvári Lucian Blaga Központi Egyetemi Könyvtár kéziratára cédulakatalógusában nyilvántartott 18. századi magyar unitárius káté Csanádi *Magyarázata*.<sup>50</sup> Ez szorosan kapcsolódik Csanádinak a Vári Szárnyas Jánossal folytatott hitvitájához. A Bethlen Gábor kérésére Erdélybe érkező református Vári Szárnyas 1616-ban került az elhunyt kolozsvári prédikátor helyére, s ekkor került kezébe (talán Bethlen István adta át?) a *Magyarázat*, amely ellen hosszabb válasszal készült.<sup>51</sup> Csanádi azonban annak elkészültéig sem vesztegetve az időt egy latin nyelvű feleletet készített, majd 1617-re megszületett Vári Szárnyas műve is, amelyet Csanádi igen rövid idő alatt szintén megválaszolt.<sup>52</sup> Ez a második viszontválasz a *Pöröly*, amelyet Pap Balázs tett közzé.<sup>53</sup> Közlésével Pap azt bizonyította, hogy a 16. század végi, illetve századfordulós pezsgő viták után is teológiailag erősen felvértezett ellenség várta a rohamra induló református oldalt.

Ezt a befolyást szerette volna csökkenteni a fejedelem is, akinek jelenlétében sor került a gyulafehérvári hitvitára 1618 őszén. Ezen Csanádi Krisztust csinált istennek mondta, amellyel Bethlen haragját vonta magára. Radecke hiába állt ki Csanádiért azzal, hogy szerinte a feleletet csak kitekérték a skólamestertől,<sup>54</sup> a Jézus Krisztus segítségül hívásáról való vitától alighanem így is eltiltotta a fejedelem az unitáriusokat.<sup>55</sup> A hitvita és annak folyamánya erősen rányomták bélyegüket az 1618 őszén Gyulafehérvárt tartott országgyűlésre is, amelyen nemcsak határozat született a vallási innovációk

### **„úgy mint az judaizmus és ahhoz hasonló káromlások”**

---

<sup>49</sup> KOVÁCS (2009) 153–160. TÚRI (2013), 30–38.

<sup>50</sup> KOVÁCS (2009) 153.

<sup>51</sup> PAP (2002), 199.

<sup>52</sup> *Uo.*, 199.

<sup>53</sup> *Uo.*, 207–216.

<sup>54</sup> MOLNÁR (2013), 45.

<sup>55</sup> Alighanem erre hivatkoznak később a *Disciplina Ecclesiasticában*.

ellen,<sup>56</sup> hanem egy olyan vádat is emeltek az unitáriusok ellen, hogy azok inkább ragaszkodván a török, mint a keresztény valláshoz, akadályt gördítenek Jézus megismerésének és tiszteletének útjába. Erre Radecke másnap már egy apológiát nyújtott be a fejedelemhez azok ellen, akik azt erősítették, hogy az unitárius „török” vallás. Ebben paradox módon úgy állt ki az unitáriusokért és a magát kompromittáló Csanádiért, mintha a socinianizmus lett volna az egyetlen unitárius áramlat Erdélyben. Emellett az „*audiatur et altera pars*” elvét állította előtérbe. Mint más kortársaknak neki is az antik büntetőpercek és azok résztvevői szolgáltak reflexiós bázisul, precedensül, intertextusainak azonban olyan hipotetikus a helyzete, hogy szinte eldönthetetlen: alapul-e rajtuk történeti szerepjátszás. Ha igen, akkor Radecke Bethlen számára a keresztényüldöző Iulianus aposztata és talán Pilátus és Nero szerepét osztotta ki metaforikusan. Ezt az iratot a második részben fogom elemezni, ezért most nem térnék ki rá részletesen, csupán annyit jegyeznek meg, hogy az *Apologia* nem hozott szemléletváltást a reformátusok népszerű teológiai beszédmódjában. Néhány hónappal később ugyanis a Háromszékre generális vizitációra érkező református püspök, Keserői Dajka János török hitűnek nevezte az unitáriusokat.<sup>57</sup>

A háromszéki unitárius gyülekezetek erőszakos áttérítése körül kialakult toposzokat Molnár Lehel bontotta le, aki végkövetkeztetésül elmondta, hogy a protestáns Háromszék 70-71 gyülekezetéből Keserői idejében csak 14-ről lehet azt állítani, hogy volt vagy van unitárius múltja.<sup>58</sup> Ehhez aztán még hozzávettem Papolcot, amikor néhány adalékkal kiegészítettem Molnár Lehel tanulmányát.<sup>59</sup> Nem volt ismert ugyanis, hogy e megcirkáltatásról és a háromszéki helyzetről egy bizonyos Bükfalvi Nagy Imre többször felvilágosítást adott Radeckének.<sup>60</sup> Bükfalvi Nagy árkosi pap volt.<sup>61</sup>

---

<sup>56</sup> SZABÓ (2003) 36.

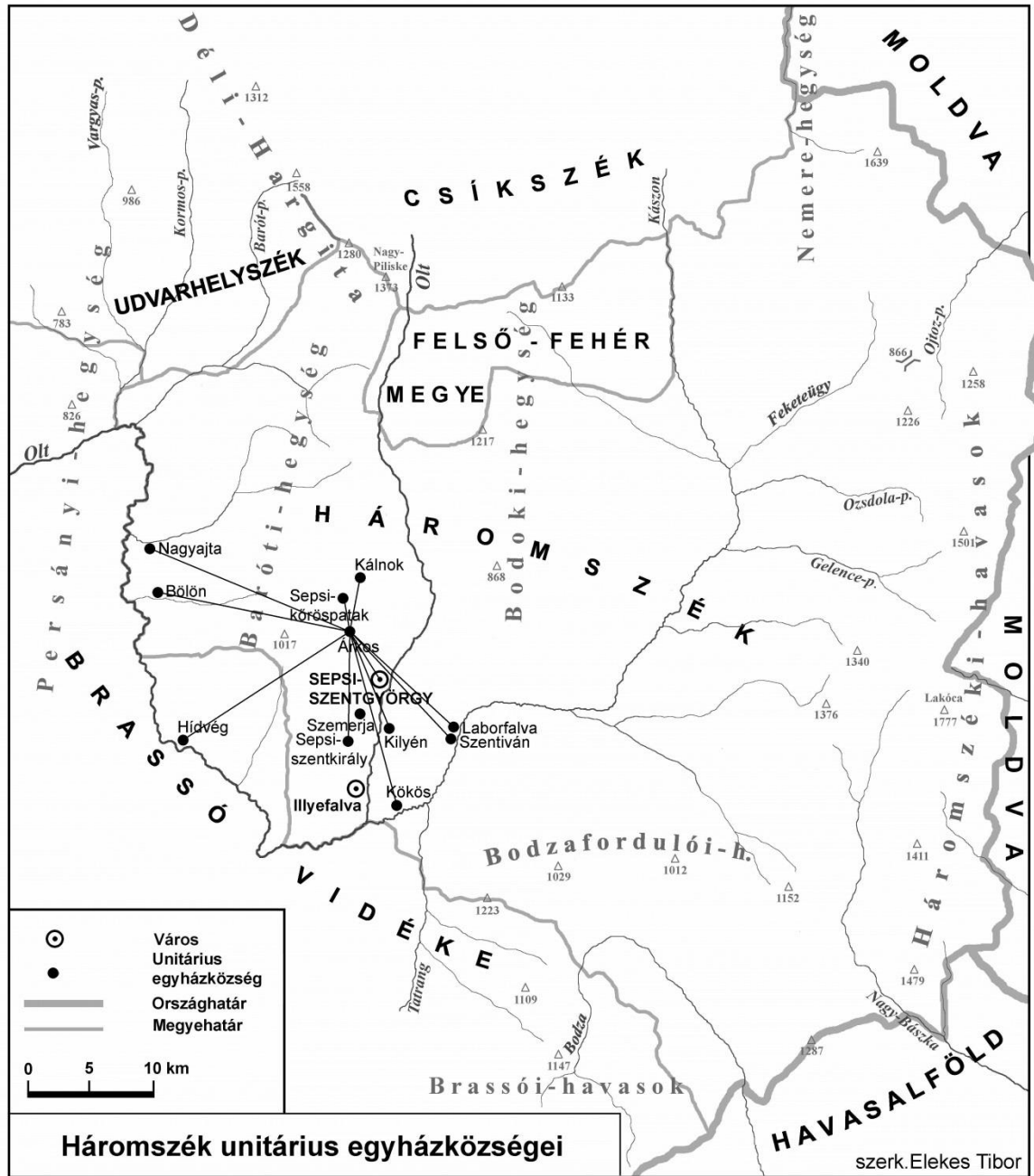
<sup>57</sup> MOLNÁR (2012), 269.

<sup>58</sup> *Uo.*, 274.

<sup>59</sup> MOLNÁR (2015), 165–168.

<sup>60</sup> Valentin Radeckéhez írt levél Bükfalvi Nagy Imrétől. LUEKvLt. 88.

<sup>61</sup> Valentin Radeckéhez írt levél Bükfalvi Nagy Imrétől. LUEKvLt. 86.



1. ábra Árkos geopolitikai helyzete (Elekes Tibor térképéből készítettem)

Leveléből püspöke azt is megtudhatta, hogy a kálvinisták „szuperattendense” bizonyos visszaélések elhárítása ürügyén majdnem három hetet fordított arra, hogy Háromszéken idestova bolyongjon.<sup>62</sup> Izgalmas kérdés, hogy milyen „visszaélések” szolgáltak ürügyül a reformátusoknak. Bükfalvi Nagy más levelei alapján csak arra tudok gondolni, hogy Bükfalvi Nagy már Keserüi Dajka generális vizitációja előtt Radecke tudtával és engedélyével annak

<sup>62</sup> Valentin Radeckéhez írt levél Bükfalvi Nagy Imrétől. LUEKvLt. 88.



érdekében lépett fel (talán azon is felbuzdulva, hogy Kilyénben a két felekezet 1615-ben valamiképp elkülönült egymástól), hogy a háromszéki unitáriusokat felekezeti szinten szétválassza a velük sajátos szimbiózisban élő reformátusoktól, akiknek püspökétől inkább függtek az ottani unitáriusok, mint sajátjukétól.<sup>63</sup> Alighanem erre vezethető vissza az is, hogy Bükfalvi Nagy az unitáriusok számára tulajdonképp előnyösnek értékelte Keserői Dajka keménykezű fellépést, szerinte ugyanis az következetes elkülönítést hozott létre köztük és a trinitáriusok között, ami immár alapul szolgálhatott a területi kiszakadáshoz is.<sup>64</sup> Ezért járulhatott a szombatos kancellár elé is, aki más tanácsot nem nyújthatott neki, minthogy mindezt a hallgatás oltalma alatt tüzetesen vizsgálják meg, s a legközelebb sorra kerülő országgyűlésen esdeklő irattal hívják bizonyosággul az előkelőket és a fejedelemség lakóit, hogy azok oly jogos ügyükben ne hagyják cserben az unitárius többségű gyülekezeteket a fejedelem előtt.<sup>65</sup>

Ennek semmilyen nyoma sincs, s ugyanez a Bükfalvi Nagy 1620 végén már kénytelen volt elismerni Radecke előtt, hogy időközben őt is hatalmas aggodalom kezdte gyötörni. Úgy látta ugyanis, hogy Keserői Dajka elérheti a fejedelemnél, hogy az összes unitáriust – nemcsak Háromszéken, hanem az egész országban – a maga püspöksége alá hajtsa.<sup>66</sup> Emlékeztetnék rá, hogy körülbelül negyven év telt el azóta, amióta a történelmi Erdély területén lakók közös egyháza szétvált, s létrejött az önálló református és unitárius egyház. Ez nagyon kis idő, ráadásul ez az egyházszerkezeti struktúra azért (is) bomlott fel, mert az unitáriusok hatáskörét korlátozni akarták.<sup>67</sup> Pusztán ez alapján tehát nem is tűnhetett esélytelennek, hogy a két egyházat ismét egyesítik. A kálvinista államegyházi státus kiépítését tudatosan támogató Bethlen a többi protestáns egyház egymáshoz való közelítésével egyébként is szeretett volna létrehozni egy, az ellenreformáció erőivel szembeni védvonalat.<sup>68</sup> Az unitáriusok szerencséjére viszont más tényezők is voltak (pl. Bethlen esküje, a patrónusi kör stb.), amelyek keresztetkelték volna ezt a tervet, ha volt ilyen egyáltalán. Persze az egészen más ügy, hogy mennyire lehetett benne ez a szorongás a levegőben azok után, hogy 1618-ban példátlan módon a református püspök elnökölt az egyház belső megtisztításáról rendelkező (erdőszentgyörgyi) unitárius zsinaton. Izgalmas kérdés ez, hiszen Radecke egyes egyházkonzolidációs törekvései (énekeskönyv, káté stb.) időben egybeesnek Keserői Dajka generális vizitációjával és annak utórezgéseivel. A véletlen játéka ez vagy ok-okozati összefüggés van a kettő között? Tudjuk, hogy a nyugtalanság egyik oka az volt, hogy azon az

---

<sup>63</sup> Valentin Radeckéhez írt levelek Bükfalvi Nagy Imrétől. LUEKvLt. 86, 88.

<sup>64</sup> Valentin Radeckéhez írt levél Bükfalvi Nagy Imrétől. LUEKvLt. 88.

<sup>65</sup> *Uo.*

<sup>66</sup> Valentin Radeckéhez írt levél Bükfalvi Nagy Imrétől. LUEKvLt. 85.

<sup>67</sup> BALÁZS (2008), 195.

<sup>68</sup> MOLNÁR (2012), 246.

alapon, amelyen Keserői Dajka Háromszéken az unitáriusokat trinitáriusnak nyilvánította, tudniillik, hogy hitet tettek az Atya, a Fiú és a Szentlélek mellett, az egész országban beolvashattak volna őket a református egyházba, mivel Bethlen az ő pártjukat fogta.<sup>69</sup> A másik pedig az, hogy Bükfalvi Nagy 1620 végén úgy hallotta, hogy Keserői Dajka ismét útnak akar indulni hozzájuk.<sup>70</sup> Ez az aggodalom azonban nemcsak azért volt fontos, mert beigazolódhatott vagy sem, hanem azért is, mert rendkívül kontraproduktívan hathatott, hiszen ha Radecke elhárítólag akart cselekedni, rendeznie kellett a sorait, amit csak úgy vihett véghez, ha felerősíti nyitott, toleráns egyházpolitikáját, s az unitarizmus különböző irányzatait valamiféle közös nevezőre hozza.

## A közös nevező

A közös nevező Radeckénél egy Krisztus isteni tiszteletét lassanként bevezető socinianizmus lett volna, amit Radecke kátéja, a *Der kleine Katechismus* alátámasztani is látszik. Ennek forrása a vele azonos című és nyelvű 1605-ös rakóvi catechesis minor volt, amelynek mivel csak latin verziójából maradt fenn példány,<sup>71</sup> nem állapíthattam meg, hogy a lengyelországi első német nyelvű kiadás már eleve redukált formában tartalmazott-e bizonyos gondolatokat (pl. a Krisztus természetéről való tanítást), vagy pedig Radecke dolgozta át azokat.

Mindenesetre a püspök katekizmusát egy olyan énekeskönyvhöz köttette, amelyben a nagyrészt reformáció korából származó, lutheránus ihletésű énekeket<sup>72</sup> a sociniánus hitelvekhez alkalmazta. Ez persze elkerülhetetlenül magával hozta, hogy a szövegek valamennyire az unitarizmus más áramlatainak irányába is igazodjanak. Nemcsak ez tükrözi azonban Radecke kitűnő taktikai érzékét, hanem az is, hogy olyan „hiánycikkkel” terjesztette eszméit, amelyet a nonadorantisták sem utasíthattak el. Miközben ugyanis a reformátusok népességükben lassan növekedtek Kolozsváron, a szászoknak, akiknek egy része később át is tért, nemcsak hogy nem volt még antitrinitárius szellemű nyomtatott énekeskönyvük, hanem bizonyos jelek arra engednek következtetni, hogy egyes énekeikből még azután is igen nehezen irtották ki a lutheránus tanokat, hogy Radecke javított énekanyagából 1622-ben graduált<sup>73</sup> állítottak össze.<sup>74</sup>

---

<sup>69</sup> Valentin Radeckéhez írt levél Bükfalvi Nagy Imrétől. LUEKvLt. 85.

<sup>70</sup> *Uo.*

<sup>71</sup> *Cathechesis minor iuventuti religione Christiana conscripta. Racoviae. Anno Christo nato 1612.*

<sup>72</sup> SZEGEDI (2011), 290, 292.

<sup>73</sup> *Graduale oder Geistliche geseng vnd Psalm sampt i[h]ren Antiphonen und hymnen... Ms. U. 1042.*

Radecke „irodalmi” taktikázása egyébként az énekeskönyv kiadása előtt is figyelemre méltó. Socinianizmusát legelőször egy olyan apológiában népszerűsítette, amelyben a nonadorantistákért állt ki. Ezután az *Explicationes* kinyomtatásában játszott szerepével férközött közel az itteniekhez. Csakhogy miközben e bibliamagyarázat az erdélyiek számára saját unitarizmusukat jelképezte, valójában úgy is tekinthetni rá, mint amely a bibliai helyek alapos, nonadorantista éleket letompító<sup>75</sup> elemzésével egészítette ki a sociniánus dogmatikát.<sup>76</sup> Azaz, Radeckénél a jócskán explicitebb nonadorantista művekhez képest egész jól konveniált. A püspök tehát olyan megoldásokkal terjesztette álláspontját, amely paradox módon ellenfeleinek épp optimális volt.

Radecke lassú, ám annál szívósabb munkával akarta elérni célját. 1620-ban, püspöksége ötödik évében még mindig a socinianizmus fokozatos térfoglalásáért imádkozott:

***„adjad, hogy a te és Jézus Krisztus üdvezítő ismeretének világossága napról-napra inkább-inkább tündököljék, és e földnek határit úgy megvilágosítsa, hogy a te és Urunk Jézus Krisztus nagy neve mindenütt mindenektől szenteltessék szentségben és igazságban minden népektől, nemzetségektől és nyelvtől.”***<sup>77</sup>

Erre két tényező teremtett lehetőséget. Az egyik az volt, hogy Radecke 1622-től nemcsak a püspök, hanem az első pap tisztét is viselte.<sup>78</sup> Ez önmagában még nem sokat jelentett, helyzetét tulajdonképp a Kolozsváron pusztító rettenetes pestis erősítette meg. Ennek ugyanis a város első papja mellett sok lelkész is áldozatul esett (Göcs Pál, Jádi Johann Broser, Lisznyai Gyárfás), s így Radecke az előző nemzedéktől „megszabadulva” csakugyan a kolozsvári unitárius közösség első emberévé válhatott. Az általa képviselt ügy érdekében azonmód sorompóba is állította Szörös Mátyást, aki ekkor már százsz prédikátor volt, s talán ő tette el az útból az ifjabbik Varsolczi Jánost is, akinek legkésőbb 1624 végéig Kolozsra kellett kerülnie.<sup>79</sup> A kollégium e tanára ugyan a lengyelországi unitáriusok központjában, Rakówban tanult, mégse értett egyet Sozzinivel a természeti vallást illetően. Balázs Mihály hívta fel a

---

<sup>74</sup> MOLNÁR Dávid (2015) 177–178.

<sup>75</sup> L. erről a *Pletykák az Explicationes körül* című alfejezetet.

<sup>76</sup> BALÁZS (2006) 95.

<sup>77</sup> Néhai tisztes Radecius Bálint unitárius püspök könyörgési reggel s estve mondandók. Magyarra deákból fordított I. B. Ms. U. 77/B. 113. Bartók János az 1638-ban megjelent változatot fordította le, ezt egészítettem ki az onnan kitörölt szavakkal.

<sup>78</sup> Beiktatásának leírását Szegedi Edit közölte: SZEGEDI (2011), 287–289.

<sup>79</sup> Szentmártoni Bodó Bálint levele Radeckéhez Kolozsról. MUEKvGyLt. RegB LVI/15.

figyelmet arra, hogy egy kolligátumban olyan margináliák származnak a kezétől, amelyek azt bizonyítják, hogy Varsolczi nem utasította el a religio naturalis meglétéből kiinduló teológiai rendszereket.<sup>80</sup> Ráadásul nemcsak dugva olvasta az emberi szívbe írott természetes istenismeretre vonatkozó megállapításokat, hanem Radecke előtt sem csinált titkot belőle.<sup>81</sup> Amikor a püspök gyászbeszédet tartott Péchi Simon felesége, Kornis Judit fölött (1621), Varsolczi ugyanott elhangzó gyászversében mintha a palaeologusi altera salusról, a természetvallásról ejtett volna néhány szót, ami nyilvánvalóan ellentmondott a socinianizmus lényegéből következő theologia naturalis tagadásának, amit alighanem Radecke vele szemközt képviselt. Alkalmi költeménye elején úgy vélekedett ugyanis, hogy ha a felgöngyölíti a régiek becsesebb írott emlékeit, és az egész világból emlékezetébe idézi a sokat emlegetett hősnők mindegyikét erkölcsük dicsőségével és szent kegyességre való törekvésükkel együtt, akkor is csak bajosan talál közöttük olyat, aki összehasonlíthatná Kornis Judittal az erkölcsük és a szent kegyességre való törekvését, azok ugyanis a természet vezérlete alatt szerették a „virtust” és az erkölcsöket, Judit pedig a „religió” és az ősök intése által tanulta meg, hogy szemérmes életet éljen, és tisztelje a dolgok alkotóját.<sup>82</sup> E Varsolczi azonban még Radecke előtt meghalt, s így szinte egyetlen olyan ellenfele (?) maradt a püspöknek Kolozsváron, aki elhunytá után esetleg gátat emelhetett a socinianizmus útjába és Radecke örökösé(i) elé: Csanádi Pál.

## A püspöki szék várományosa: Csanádi Pál

Csanádi, aki Enyedi tanítványa volt, első ránk maradt zsenijét, a *Magyarázatot* az *Explicationes* vonatkozó fejezetéből merítette, s e művében szarkasztikusan bánt azokkal, akik külön úgy könyörögnek a Fiúnak, mint az Atyának.<sup>83</sup> Két évvel később a *Pörölyben* azt a kérdést szegezte ellenfelének a kolozsvári iskolaigazgató, hogy van-e annál nagyobb eretnokség, mint hogy az ember Jézus önmagában nem érdemel semmi tiszteletet,<sup>84</sup> majd a gyulafehérvári vita hevében egyenesen csinált istennek nevezte Krisztust.<sup>85</sup> Érthette ezen azt is, hogy Krisztus az istenségét az Atyától kapta, ám azt is, hogy Krisztus a reformátusok és a

---

<sup>80</sup> BALÁZS (2011), 16–17.

<sup>81</sup> Epicedium a Iohanne M. Varsolcio... Claudiopoli, Typis Heltanis, Excudebat Ioannes R. Makai, Anno M.DC.XXI. 29.

<sup>82</sup> *Uo.*, 29.

<sup>83</sup> KOVÁCS (2009), 156.

<sup>84</sup> PAP (2002), 215.

<sup>85</sup> Nem tartom valószínűnek, hogy egyenesen deus factitiusnak nevezte volna.

sociniánusok bálványa, amiért isteni tisztelettel illetik őt. Mivel a hitvita Csanádi által írt jegyzőkönyve (1618) lappang, nem bocsátkozom feltételezésekbe. Mindenesetre 1620-ban az *Argumentorum de doctrina Triadis solutió*ban, amely nemcsak a református Tállyai Z. Márton *Anatome Samosatenianismi* (Leiden, 1634) című művében, hanem egy szintén református kéziratban<sup>86</sup> (1626) is fennmaradt, Csanádi már azt állította, hogy Krisztust Istenhez hasonlóan tiszteli, mégse species (természete), hanem genus (hatalma) alapján.<sup>87</sup> A kulcsszó itt a „hasonlóan” kifejezés, amelyet Enyedi felől olvasva Csanádi az „*egyenlően*” magyarázataként használ. Ez arra utal, hogy nonadorantista volt, amit meg is erősít, hogy tanítványai az antitrinitarizmus ezen áramlatának legszorgosabb őrzői közé tartoztak a harmincas-negyvenes években. A zsoltárokat<sup>88</sup> és Epiktétosz *Enchiridionját*<sup>89</sup> lefordító Thordai János Radecke halála körül nyomtatásban is megjelentette Toroczkai kátéját, a Dálnoki Nagyok szövegei pedig nagyon közel álltak a nagy 16. századi nonadorantistákéhoz.<sup>90</sup> Mindez azért fontos, mert Csanádi volt a püspöki szék várományosa. Az volt ugyanis a gyakorlat az unitárius egyházban, hogy csak olyan püspököt választottak, aki előtte a kolozsvári eklézsiában már viselt valamilyen hivatalt. Mivel azonban e tisztségek többségét a pestis után egy iskolából épp kibúcsúzó nemzedék töltötte be, rájuk még nem lehetett gondolni. Radecke tehát számolni tudott és számolnia is kellett azzal, hogy halála után valószínűleg a nála jóval jelentősebb utánpótlással rendelkező nonadorantista Csanádi lesz a püspök.

## A sociniánusok második esélye: a plébánosi szék

Radeckének Csanádi kilátásai mellett azzal is számolnia kellett, hogy életművét folytató jelöltjei a püspöki utáni legmagasabb hivatali székbe, a plébánosiba sem fognak bejutni. A plébános tisztséget ugyanis (a püspökével ellentétben) a magyar és a szász nemzet felváltva viselte (az úgynevezett Unió rendje szerint). Ezt nevezzük paritásnak, amelyet Radeckének is figyelembe kellett vennie. Hiszen ha szász náción ő meghal, akkor utána magyar plébánosnak

---

<sup>86</sup> Ms. R. 1562.

<sup>87</sup> *Anatome samosatenianismi. Sive censura brevis ac modesta responsionis cuiusdam N. N. Transylvani institutae ad argumenta fere omnia orthodoxorum de doctrina S. S. Trinitatis. Ubi simul aliorum etiam samosatenianorum rationes, nempe: F. Socini, G. Enyedini, C. Ostorodij, V. Smalcij, &c. examinantur. A Martino Z. Thallyaeo, Vngaro. Lugduni Batavorum; apud Franciscum Hegerum, e regione academiae, 1634, 273, 339.*

<sup>88</sup> Thordai zsoltáiról legújabbán: HEVESI (2015). Doktori disszertáció.

<sup>89</sup> KESERŰ (1963), 3–44. MOLNÁR 2009, 261–265.

<sup>90</sup> BALÁZS (2007), 206.

kell következni. Márpedig azok a kiadványok, amelyeket a harmincas években a kolozsvári magyar unitáriusok szolgálatában megjelentek, arra engednek következtetni, hogy a városban ők voltak a radikálisabbak.

Itt fel kell hívnom a figyelmet a szászok és a magyarok gondolkodásmódjának fontos különbségére. Amíg a szászoknak az volt a véleménye, hogy a szuperintendenciának és a plébánosi hivatalnak egy kézben kell lennie, (lásd: Dávid Ferenc, Radecke), addig a magyarok az 1592. évi plébánosválasztás körüli közel egy évig tartó huzavona után belátták, hogy a két hivatalt egyáltalán nem helyes egy személyre bízni. Ekkor ugyanis a paritás miatt úgy jött ki a lépés, hogy szuperintendensük nem lehetett plébános,<sup>91</sup> s innentől fogva sosem kötötték össze többé e két vezetői helyet. Még akkor sem, ha a körülmények lehetővé tették volna. Eklatáns példa erre Toroczkai esete. Őt ugyanis 1601. január 25-én erősítették meg először püspöki hivatalában,<sup>92</sup> s az akkori szász nemzet részéről választott plébános épp ekörül (1602) hunyta le örökre a szemét. A magyarok a szászokkal ellentétben felismerték tehát, hogy addigi szokásjukuk „önveszélyes” lehet, hiszen egy sikeres ciklus után teljesen kirekesztik magukat a felső egyházi vezetésből. A magyarok ennek az esélyét szerették volna csökkenteni, amikor e két tisztelet szétválasztották.

Ha ezt és valamennyi eddigi megfontolásomat számba veszem, azt a megállapítást tehetem, hogy Radeckének a húszas években rá kellett döbennie arra, hogy ilyen körülmények között a socinianizmus nemigen válhat vezető áramlattá se Erdélyben, se Kolozsváron. De nem is erőltethette véleményét a közösségre, mint azt a *Szükséges utasítások az egyházi rendszabályokhoz* (1629)<sup>93</sup> című irat is alátámasztja, nehogy az halála után retorziót szüljön, így egyetlen kitörési pontnak, utolsó szalmaszálnak a paritás tűnhetett, amely a következő plébános elhunytja után ismét helyzetbe hozhatta Radecke szellemi örököseit. Életművének folytatóit tehát – a hagyományosabb krisztológia irányába a 16. század vége óta nyitottabb – szászokban kellett látnia, s nem is a véletlen játéka, hogy alapvetően az ő gyülekezetüket akarta konszolidálni. Az énekeskönyv, az imádságok, a katekizmus stb. nekik készült.

---

<sup>91</sup> Az 1592-es plébánosválasztás körüli nézeteltérésekről lásd: KÁLDOS (1995), 140–141.

<sup>92</sup> MUEKvGyLt. RegA [48] II/1. Toroczkainak ezen kívül még négy megerősítő levele van II/2, II/4, II/8, II/9. A legutóbbit Jakab Elek közölte. JAKAB (1892), 84–89.

<sup>93</sup> *Az Unitárius Egyház rendszabályai 1626–1850* (1922), 31–41. A dokumentumot Keserű Gizella elemezte: KESERŰ (2007), 439–440.

## A lengyel testvérekkel való együttműködés lehetősége

Ügye érdekében Radecke még egy lépést tehetett, amennyiben rá tudott mutatni arra, hogy az akadémiajuk és konszolidációjuk következtében egyre vonzóbbá váló lengyelországi testvérek által képviselt socinianizmus milyen előnyökkel jár. Ehhez persze segítségül kellett hívnia lengyel testvéreit, a rakóviaikat. Csakhogy a rakóviaiaknak az a nemzedéke, amelyhez Radecke is tartozott, a húszas évek elejére gyakorlatilag „kihalt”. Erről a Mikó Ferencsel Kassán értekező Samuel Przytkowski levélben is írt Radeckének 1624-ben.<sup>94</sup> A püspöknek tehát a távollévő helyeken támasztott utódokkal, Martin Ruarral, Johann Crellel, Jan Szlychtinggel stb. kellett volna érintkezésbe lépnie. Kapóra is jöhetett neki Szörös Mátyás, aki Altdorfban együtt volt diák Ruarral. Talán összefüggésbe is hozhatni ezzel, hogy 1629-ben váratlanul betoppant Rakówba az ifjú Szörös.

Erről Kénosi Tőzsérék egyháztörténete így emlékezik meg:

*„Erre Ravius elkezdett zavarokat támasztani, ... titokban, paptársai tudta nélkül elment a lengyelek zsinatjára, s ott mivel tudta, mennyire rokonszenves ember Radecius mindkét országban, ez a könnyelmű besúgó a püspök ellen táplált dühös gyűlöletét az erdélyi egyházra öntötte ki. Azzal vádolta meg ugyanis az erdélyieket, hogy egyházunkban az apostolok előírta rendnek és fegyelemnek híre-pora sincs.”<sup>95</sup>*

Ezzel gondolatsorral csak az a bökkenő, hogy szinte egyáltalán nem igaz. Gyengéjére, amely Georg Haner koholmányára vezethető vissza, tudniillik hogy Szöröst erre az útjára egy hét évvel korábbi csalódása indította volna, mégsem mutatott rá senki. Hogy gondolhatta volna, hogy egy peregrinust püspökké választanak majd? A toposzt azonban csak erősítette a rakóvi zsinat erdélyiekhez írt levelének, Kénosi Tőzsér egyébként is félremagyarázott forrásának pontatlan fordítása. Hiszen amíg Márkos Albertnél azt olvashatjuk, hogy „*Értésünkre esett az is, hogy a ti eklézsiátokban nem uralkodik [...] rend és fegyelem*”<sup>96</sup>, mintha erről is Szöröstől értesültek volna, addig a ma is meglévő archiváliát precízen idéző eredetiben így

<sup>94</sup> DOMAŃSKI–SZCZUCKI (1960), 248.

<sup>95</sup> KÉNOSI TŐZSÉR–UZONI FOSZTÓ (2009), 194.

<sup>96</sup> *Uo.*, 195–196.

fogalmaznak: „*Jam dudum compertum est...*”,<sup>97</sup> azaz: már régóta biztosan tudjuk, nem pedig Szöröstől. Az idézetből így legfeljebb két információ áll helyt. Az egyik az, hogy Szörös 1629-ben elment Rakówba, a másik pedig, hogy titokban. Mindez szervezkedésre utal. Fel is merül a kérdés, hogy az az in medias res kezdődő levél, amelyet Szörös a zsinatról az erdélyi egyházhoz magával hozott, s amely a testvéri együttműködés régi hagyományaira és az erdélyiek javára hivatkozva egyesülést javasol, kezdeményezés-e vagy már válasz valamire.

## Az egyház radeciusi újjászervezése

Az egyesülés csak a jéghegy csúcsa lett volna, kanyarodjunk tehát vissza a húszas évek elejére, s onnan tekintsünk végig az eseményeken: Radeckét 1622-ben plébánossá választották, pestis pusztított, Péchi politikai pályafutása véget ért, majd még ugyanebben az évben (1622) az egyetemalapítás gondolatával foglalkozó Bethlen Gábor javaslatára az országgyűlés kimondta, hogy az akadémia Kolozsváron legyen. A források arra utalnak, hogy Radecke kedves volt Bethlen előtt, akit egyes unitáriusok olyan szelíd uralkodónak láttak, aki nem utasítja vissza a művelteket és kegyeseket, s ezért bizton fel lehet keresni őt.<sup>98</sup> A püspök is csak elvétve, akkor is csak jelképesen bírálta a fejedelmet, ha bírálta egyáltalán. 1618-ban mintha Pilátus és Nero alakját társította volna személyiségéhez, 1621-ben pedig talán az unitárius szinódus helyében és témájában fejeződhetett ki Bethlen művelődéspolitikai tevékenységének egyik eleme, a külföldre küldött diákok (vagy legalábbis reformátusai) iránti ellenszenv.

Az közismert, hogy a Bethlen „*panasztalan költségével taníttatott*” Bojti Veres Gáspár Heidelbergből hazatérve még 1620 végén a marosvásárhelyi partikulában nyert iskolamesteri állást,<sup>99</sup> az azonban kevésbé, hogy Csanádi egyik tanítványát, Rákosi Boldizsárt ugyanekkor vitték a Vásárhelytől nem messze fekvő Radnót eklézsiájába.<sup>100</sup> Ez a Rákosi Boldizsár még ugyanebben az évben egy Szentháromságra és Isten megtestesülésére vonatkozó fejtegetést engedett át Bojti Veresnek bírálatra, ez az *Argumenta*.<sup>101</sup> Mivel az *Argumenta* mind címében, mind tárgyában emlékeztetett Csanádi már említett vitáira, Bojti Veres úgy vélte, hogy a

<sup>97</sup> A rakóvi zsinat levele az erdélyi egyházhoz. MUEKvGyLt. RegB LVI/22. KÉNOSI TÖZSÉR–UZONI FOSZTÓ (2002) 861–863.

<sup>98</sup> Szentmártoni Bodó Bálint levele Radeckéhez Kolozsról. MUEKvGyLt. RegB LVI/15.

<sup>99</sup> HERPEI (1965), 195.

<sup>100</sup> Balthasar Rakosinus Caspari Bojthino, rectori scholae Vásárhelinae dignissimo salutem plurimam dicit... Ms. U. 32/C. 400.

<sup>101</sup> *Uo.*, 400.



skólamester az *Argumenta* spiritus rectoraként tevékenykedett.<sup>102</sup> Rákosi tagadta ezt, s arról igyekezett meggyőzni ellenfelét,<sup>103</sup> hogy Csanádi előtt vitájukból semmi sem ismeretes, ami akkor még igaz is lehetett. Később azonban vitájukra fény derült, s Radecke azt látta jónak, hogy épp Radnót városkájába hívja össze a zsinatot, amelynek azt jelölte ki feladatául, hogy ugyanazt a problematikát vitassa meg, amit Rákosi és Bojti Veres.<sup>104</sup> A szinódus tehát akár ugyanannak az antipátiának a megnyilvánulása is lehetett, amely kevéssel ezután

**„az academia felől per ludibrium ignominiose szólott”<sup>105</sup>**

A kálvinistákkal való vitával, hittérítésük egyre erőteljesebb sikereivel, a belső diskurzus kiéleződésével és a rendkívül erős külső nyomással magyarázható az egyház újjászervezése is. A hagyomány szerint 1626-ban állították össze az egyházi rendtartást, amelyet Tóth György adott ki, informatívnak tetsző helyeit pedig Keserű Gizella mutatta be részletesen.<sup>106</sup> Ebben a keresztség és az úrvacsora majdnem teljes megszűnését az egyik legnagyobb gondnak látják.<sup>107</sup> Radecke 1629 előtt a keresztelestről,<sup>108</sup> utána pedig az úri szent vacsoráról meg is írt egy-egy formát.<sup>109</sup> Az előbbi lappang, az utóbbi alapján azonban rekonstruálni lehet, hogyan módosult 1620 óta álláspontja a keresztségről. Amíg katekizmusában nem is említette<sup>110</sup> (lévén ellentétes Sozzini nézeteivel), addig az agendában

**„a’ keresztségre ..., mely által első bemenetel lesz vala a’  
Krisztusnak látható ekléziájába, nem bocsáttatnának mások,  
hanem csak azok, kik már igazán hittenek”<sup>111</sup>**

Radecke e művét, amelynek magyar fordítása<sup>112</sup> szisztematikus kutatások során került a kezembe, Kovács Sándor tárgyalta, aki megállapította, hogy a könyv egyrészt a többi

---

<sup>102</sup> Defensio argumentorum Balthazaris Rakosini adversus responsionem Casparis Bojtini. Ms. U. 32/F. 434.

<sup>103</sup> *Uo.*, 434.

<sup>104</sup> A zsinati meghívólevelet Kénosi Tőzsérék közzölték: KÉNOSI TŐZSÉR–UZONI FOSZTÓ (2009), 49–491.

<sup>105</sup> *Erdélyi Országgyűlési Emlékek történeti bevezetésekkel* (1882), 108.

<sup>106</sup> KESERŰ (2007), 434–439.

<sup>107</sup> *Uo.*, 437.

<sup>108</sup> *Az Unitárius Egyház rendszabályai 1626–1850* (1922), 34.

<sup>109</sup> FORMULA ADMINISTRANDI COENAM DOMINICAM, cui annexa est quarundam quaestionum ad eandem elucidandam spectantium solutio. Autore VALENTINO RADECIO ... . CLAUDIOPOLI, Typis Heltani excudebat Georgius Abrugi, anno Christi 1638.

<sup>110</sup> ZACH (2013) 212.

<sup>111</sup> Magyar fordításában, A’ megíratott forma’ bővebb világosítására tartozó némely kérdéseknek fejtegetésében lásd a 20. lapon.

felekezettől való elhatárolódás dokumentuma, másrészt az egységes unitárius úrvacsoratan megalkotására tett kísérlet.<sup>113</sup> Szövegéből az is kitűnik, hogy Radecke főként Zwingli *Commentarius*ából merített, ám az úrvacsorai elemek mint jelek nála nem egyszerűen a megváltásra és az üdvösségre mutatnak rá, mint Zwinglinél, hanem arra a szeretetre, amelyekből ezek következtek. Következtetésül tehát elmondhatjuk, hogy egy reformátor úrvacsorata sem alapult annyira Isten és Jézus emberek iránti szeretetén, mint Radeckéé. A nyomtatvány utolsó részében néhány vitás kérdés megoldása követi az alaptextust, amelynek csúcspontja az unitáriusok között is széles körben elterjedt Castellio-féle *Újszövetség*-fordítás kritikája:

**„*ama tudományosságáról nem kevésbé, mint kegyes életéről jeles férfi, a' Castellio Sebestyén ezen helyet így fordította: „Vizsgálja meg (exploret) az ember magát.” De ezen fordítás 's azzal együtt a' magyarázat nem térszen eleget.*”<sup>114</sup>**

Itt kell figyelembe venni azt is, hogy mivel Radecke az úrvacsorai agendán és a keresztségről írt formán kívül egy házasságról szóló teológiai értekezést is elkészített (1621),<sup>115</sup> ezeknek viszonyát a református Milotai Nyilas István agendájához majd tisztázni kell. Milotai Nyilas műve ugyanis, amely szintén a keresztség, az úrvacsora, a házasság stb. kiszolgáltatásának módját foglalja könyvbe, ugyanakkor készült a kolozsvári műhelyben,<sup>116</sup> mint Radecke házasságról való traktátusa. A húszas években tehát feltűnő párhuzamosságot találunk a református és az unitárius egyház szervezeti megújítása között. E megújításnál arra is utalnom kell, hogy több jegyzőkönyvet ekkor kezdtek írni. Ilyen például a főtanácsi jegyzőkönyv vagy a fasciculusok, amelyeknek első kötetét már ki is adták.<sup>117</sup>

Anélkül, hogy ezekre alaposabban kitérnék, azzal viszem tovább a megkezdett gondolatsort, hogy feljebb érintett értekezésein kívül még további két vitairatot írt Radecke.

---

<sup>112</sup> Az úri szent vacsora' kiszolgáltatásának formája és némely erre tartozó 's ezt megvilágosító kérdéseknek megfejtése, mely Radéci Bálint szuperintendens által deákul íratott, ki is nyomtatott 1638-ban. Magyarra pedig fordított 1820-ban. M. E. manu propria által. Lucian Blaga Központi Egyetemi Könyvtár, Ms. 831.

<sup>113</sup> KOVÁCS (2013), 224.

<sup>114</sup> A' megíratott forma' bővebb világozására tartozó némely kérdéseknek fejtegetése. 38v.

<sup>115</sup> DE MATRIMONIO TRACTATUS. Authore VALENTINO RADECIO. Claudiopoli, Typis Heltanis, Excudebat Ioannes R. Makai. M. DC. XXI.

<sup>116</sup> Agenda, az az anyaszentegyházbéli szolgálat szerént való cselekedet, melyben az Újtestamentomnak két szakramentomának, az szent keresztségnek és az Úr vacsorájának kiszolgáltatásának és az házasulandóknak egyben adattatásoknak módja megíratik... Íratott és kibocsátott az felséges Gabriel királynak... Erdélynek fejedelmének etc. prédikátora Melotai Nyilas István által. [Kolozsvár] 1621 [typ. Heltai].

<sup>117</sup> *Fasciculus rerum scholasticarum Collegii Claudiopolitani Unitariorum* (1997).

Az egyikben a Krisztus hathatóságáról való tétéleket állította össze, miközben cáfolta elégtételét (*satisfactio*), a másik pedig egy rövid intelem volt a keresztények kötelességeiről általában és különösen.<sup>118</sup> Talán nem a véletlen játéka, hogy épp ezek lappanganak. Sajnos, rekonstruálni csakis az előbbit lehet, ott is csak a pozitív tant. A rekonstrukcióból azonban még így is arra gondolhatni, hogy Radecke élete végén konzekvenciái felől próbálta cáfolni a nonadorantista krisztológiát. A nonadorantisták ugyanis azt állították (szakítva a Sozzini tollán megfogalmazott elképzeléssel), hogy Isten Jézust eredetileg azért küldte, hogy a zsidók királya legyen. Itt kell utalnom arra, hogy Balázs Mihály kifejezetten az erdélyi nonadorantistákkal való találkozásból eredezteti a Radecke halálát követően Kolozsvárra érkező Joachim Stegmann azon sorait, amelyek ugyanezt a tételt állították pellengérré.<sup>119</sup>

## Radecke életművének folytatói

Stegmann kolozsvári lelkésznek jelölése Keserű Gizella szerint nyilvánvalóan összefüggött a rakóviai 1629-es levelével,<sup>120</sup> amelyet a tanárnő mellett Janusz Tazbir is elővett.<sup>121</sup> E levél kiemelésre méltó részében a rakóviai a testvéri együttműködés régi hagyományaira és az erdélyiek javára hivatkozva egyesülést javasolnak,<sup>122</sup> amelyre aztán az erdélyiek felől több reakció érkezett. Ezek közül csak azt húzom alá, hogy az erdélyi szászok Lengyelországból kértek lelkészt, amelyre válaszul idősebb Joachim Stegmann jelölte ki az 1631-es rakóvi zsinat. Stegmann azonban alig négy hónapnyi kolozsvári munka és némi kollégiumi zavargás után 1633 márciusának elején elhunyt. Közvetlenül halála után a kolozsvári tanács követséget menesztett Adam Franckhoz, hogy őt hívják meg most már a kolozsvári szász eklézsia papjának. Ekkor a kolozsvári unitáriusok kölcsönösen megállapodást kötöttek a lengyel testvérekkel, amelynek feltételei szerint a kolozsváriaknak mindig vissza kell küldeniük Franckot a lengyelországi zsinatokra.<sup>123</sup> Ennek elfogadtával július 27-én vissza is érkeztek Kolozsvárra, ahol a következő évben végül mégsem tudták teljesíteni e kondíciót.

Emiatt aztán 1634. május 20-án kénytelenek voltak levelet írni a lengyeleknek, amelyben így mentegődztek:

---

<sup>118</sup> KÉNOSI TÖZSÉR–UZONI FOSZTÓ (2009), 496.

<sup>119</sup> BALÁZS (2006), 75.

<sup>120</sup> KESERŰ (2007), 441.

<sup>121</sup> TAZBIR (1964), 17.

<sup>122</sup> KESERŰ (2007), 429.

<sup>123</sup> A kolozsvári unitáriusok levele a lengyel testvérekhez. LUEKvLt. 11.

*„Mindazonáltal meg akarunk győzni titeket, kedves testvéreink, hogy egészen addig, ameddig Isten, minden boldogság és jó eredete, éltünket meghosszabbítja, mi a fölbonthatatlan egyesülés („unio”), a szent testvériség és katonáskodás („militiaque”) feltételeitől el nem állunk semmi módon, hanem azokat a követeléseket örökre sérthetetlenül megőrizzük. Mert ti voltatok azok, akik alkalmas időben nemcsak előre láttátok legfőbb szükségleteinket, hanem segítségünkre sietettek fáradtsággal („opere!”) és tettel is...”<sup>124</sup>*

Ez a mondat a rakóviai 1629-es próbálkozására utal vissza, s úgy tűnik belőle, hogyha nem is jött létre az unió a két egyház között, de valamiképp mégis szorosabbá vált az együttműködés. A lengyel testvérek természetesen tisztában voltak azzal, hogy egyelőre szőnyeg alá seprik a nézeteltéréseket, ők azonban egyébként is lassanként („sensim”) akarták eltüntetni a két egyház közt fennforgó dogmai különbözőségeket. Kérték ugyan a náluk meghonosodott dogmatika és diszciplína bevezetését, 1629-ben feltételül azonban csupán azt támasztották, hogy az erdélyiek közül egyesek évenként keressék föl a lengyelek zsinatait (ezért is kéri az erdélyiek 1634-ben, hogy a lengyelek elegendően igazoltnak ismerjék el hiányzásukat),<sup>125</sup> s hogy a fegyelmi gyűlés intézményét vezessék be egyházukba.

De vajon a kolozsvári unitáriusok miért nem tudták visszaküldeni Franckot? Ennek megválaszolásához ismét kezünkbe kell vennünk a levelet, amelyből fény derül arra, hogy Gyulafehérvárra kellett mennie Csanádi Pál püspökkel és Járai Sámuel parókussal, ahová név szerint őt magát is meghívták.<sup>126</sup> Erről a 18. században még Tözsér is hallhatott, hiszen egyháztörténetébe egy olyan adatot is bedolgozott, amely szerint

*„1634. május 17-re Csanádi püspököt, Járai Sámuel első papot, Ózdi Tamás iskolaigazgatót, a kolozsvári eklézsia valamennyi papját és az iskolai lektorait Gyulafehérvárra az országgyűlésre idézték.”<sup>127</sup>*

---

<sup>124</sup> Uo.

<sup>125</sup> Uo.

<sup>126</sup> Alighanem erre a meghívólevélre utal HERPEI János azon adata, amely szerint 1634. április 16-án „Címeres posta érkezvén (Rákóczi) urunktól hozván (Csanádi Pál unitárius) püspök úrnak [...] is” levelet.) HERPEI (1965), 128.

<sup>127</sup> KÉNOSI TÖZSÉR–UZONI FOSZTÓ (2009), 1124.

Segesvári Bálint történeti feljegyzései alapján ő azt is tudni véli, hogy a református egyház megerősítésén 1630 óta elődjénél is jobban fáradozó Rákóczinak s a kálvinistáknak a piaci templomra (és a bírósági tisztre) fájt a foguk. Ennek ellentmondani látszik azonban a levél (s ez később nagyon fontos lehet!), amelyben a hit alapjairól való nyilvános „disputációt” említenek. Márpedig ebből inkább arra lehet következtetni, hogy már 1634-ben előkerült valamiképp a szombatosok és a nonadorantisták ügye. Ezt alátámasztja egy másik hely is, amely azt is jelzi (hacsak ez nem porhintés a lengyelek szemébe), hogy egyre többen látták elérkezettnek az időt arra, hogy az erdélyi unitarizmus egésze a lengyelországihoz közeledjen:

*„Mégis hogy ha ezek [tudniillik: a disputáció] mind a legfelségesebb Isten és az ő fia országának dicsőségére, továbbá a keresztény egyház épülésére és helyreállítására (restauratio!) irányulnának, azt szívesen óhajtánánk.”<sup>128</sup>*

Izgalmas sorok ezek, hiszen arra látszanak utalni (ha csakugyan fedik a tényeket), hogy az unitarizmus mérsékelt szárnya (legalábbis egy részük), amely korábban is hajlamos volt a hatalomnak asszisztálni a radikálisok ellenében (gondolok itt Dávid Ferenc perére)<sup>129</sup>, annyira nem tartott a fejedelem radikális fellépésétől, hogy négy évvel a radikálisok közül egyeseket halálra ítélő dési komplanáció előtt kívánatos alternatívának látta, s talán egyetlennek is, hogy kívülről, via juris állítsák helyre a II. János idejében bevett vallást, ami tulajdonképp a socinianizmus lett volna.

Közéjük tartozhatott az a Politoris/Kis István (?–1637) is, aki e levél kelte után három nappal maga is írt Rakówba.<sup>130</sup> A szintén fogalmazványban fennmaradt „*epistolájának*” végére feljegyezték, hogy azt (is) az 1637 telén Kolozsváron járó Jonasz Szlichtyngnek<sup>131</sup> címezték. A levélben Kolozsvár város tanácsa azzal fordult Politoris által lengyel testvérükhöz/testvéreikhez, hogy azok ne habozzanak költeni egy bizonyos Ajtai Tamás szükségére, aki bőségesebb ismeretek szerzése végett kelt útra Longviciusszal Rakówba. Hogy Politoris befolyását latba vethette, alighanem arra nyúlik vissza, hogy ugyanabban az évben iratkozott be „tanúságnak okáért” az altdorfi egyetemre,<sup>132</sup> mint amikor Szlichtynget

<sup>128</sup> A kolozsvári unitáriusok levele a lengyel testvérekhez. LUEKvLt. 11.

<sup>129</sup> Az antitrinitarizmus mérsékelt szárnyának Dávid Ferenc perében játszott szerepéről: KRUPPA (2012), 229–244.

<sup>130</sup> Levél Jonasz Szlichtyngnek Politoris Istvántól. LUEKvLt. 11/2.

<sup>131</sup> Szlichtyng később is szorosabb összeköttetésben állt az erdélyi unitáriusokkal. Több levele található a gyűjtőlevéltárban.

<sup>132</sup> SZABÓ–TONK (1992), 257.

socinianizmus gyanúja miatt kiutasították onnan. Előtte más Altdorfba peregrináló erdélyi unitáriusokhoz hasonlóan valamennyi időt Rakówban töltött. Erről a bonchidai Bánffy-kastély egykori kéziratgyűjteményének 80. tétele, egy a kolozsvári tanácshoz írt levél ad fogalmat.<sup>133</sup> Egyetemjárásának időszaka azonban gyorsan elrepült, 1617. augusztus 1-jén ugyanis hazahívták, hogy aztán 1622-ig a tanács jegyzője legyen.<sup>134</sup> Visszakanyarodva levelére: benne most már a maga számára azt óhajtotta Szlichtyngtól, hogy ha valami új könyvet szerkesztenek Rakówban, vagy ha hasonlóképp megszerezhetnék Juan de Maldonado spanyol jezsuita *Kommentárok a négy evangéliumhoz* című többkötetes Szentírás-magyarázatát (1629) és a remonstráns Konrad von der Vorst *Commentarius in omnes epistolas apostolicas* (Amszterdam, 1631) című művét, esetleg az *Ó- és Újtestamentum* egy kötetben, kicsinyebb karakterekkel nyomott amszterdami kiadását, akkor arról őt mielőbb értesítse. Ő iparkodni fog, hogy e könyvek jogos árát, amikor megfelelőbb alkalom mutatkozik rá, vagy rögtön elküldje, vagy Adam Franck kezére bízza. Hasonlóan izgalmas az is, hogy Politoris azt is indítványozta, hogy Szlichtyng mindenképpen jelezze neki, ha Johann Crell etikáját, ezt „*az Istennek olyannyira tetsző és ritka művet*” kiadnák, mert ő is – nem tévedés! – támogatná. Ez az adat azért is szenzációs, mert egyáltalán nem lehet kizárni azt a lehetőséget, hogy talán ez is szerepet játszhatott abban, hogy egy évvel később megbízta az ecclesia minor zsinata Ruart, Stegmannt és Stoińskit azzal, hogy Crell etikai írásait nyomdába adják, s amelyek eredményeképp az *Ethica aristotelica* első iskolai kiadása 1635-ben megjelent.<sup>135</sup>

Crell – említenem sem kell – a rakóvi nagy rendszerezők egyike volt. *De uno Deo libri duo* című művét az erdélyi unitárius körökben is megcáfolhatatlannak tartották,<sup>136</sup> 1634-ben pedig kivettek *Ad librum Hugonis Grotii* (Raków, 1623) című munkájából magyarra fordítva egy Krisztus isteni tiszteletére vonatkozó részt, amelyet *Az isteni nevezetről* címen terjesztettek. Ugyan csak arasznyi fordítás volt ez, a fordító betoldásai azonban különösen fontosak. Ezekből derül ugyanis fény arra, hogy a nonadorantisták és a sociniánusok közötti harc mennyire kiéleződött a harmincas évek elején. A művecskét egyébként egy másik nyomtatványhoz kötötték, és pedig *Az Háromságnak megvizsgálásához*, amely Sozzini *Tractatus de Deo, Christo & Spiritu Sancto* című vitairatának magyarítása volt. Azt is megtudtam állapítani, hogy több Grotiusnak „válaszoló” Crell-kötet található ma a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban, az egyikben viszont nem akárkinek az áthúzott possessor-bejegyzését olvashatjuk (jelzete: U 84669), hanem magáét Szörös Mátyásét. Alighanem ő volt

<sup>133</sup> SAS (2003), 50.

<sup>134</sup> *Kolozsvári emlékirók 1603–1720* (1990), 134.

<sup>135</sup> SCHMEISSER (2014), 104.

<sup>136</sup> SZENTPÉTERI–VISKOLCZ (2005), 96.

az is, aki e példányt több helyen aláhúzta, majd a magyarra ültetendő rész mellé feljegyezte a lapszélre (mint valami munkacímet), hogy: „*Vera deitas Christi*”. Az azonban jóval hipotetikusabb, hogy ő szurkálta-e be a Crell-részlet alapvetően hű fordításába az önreflexív mondatokat, azaz, hogy ő volt-e a fordító. Mindenesetre az önreflexív betoldások egyike különösen figyelemre méltó, ez fejezi ki ugyanis legjobban a kolozsvári sociniánusok küszködéseit, küzdelmeit:

**„Sőt, még amaz bódog dicsőséges halhatatlanság is [...],  
melyet az mi csatázó hűtünkért adjon meg nekünk az mi egy  
Istenünk az názáreti ember Jézus Krisztus által”<sup>137</sup>.**

Nemcsak az az izgalmas kérdés azonban, hogy ez Szőrös ültette-e át magyarra a szöveget, hanem az is, hogy biztosak lehetünk-e abban, hogy a fordító és a körülötte lévő csoportosulás maga választotta-e ki e textusokat a Rakówban megjelent kínálatból. Például a *Religionis Christianae brevis institutio* kiszemelésében nemcsak az játszhatott szerepet, hogy belőle 1629-ben német változat is készült,<sup>138</sup> s így e káté a magyar fordítással együtt mindkét kolozsvári náció igényeit kielégíthette, hanem az is, hogy megjelenése és a rakóviai levelének kelte időben egybeesett. Ekkor pedig még szót sem ejtettem arról, hogy azon nyomtatványoknak némelyikét, amelyeket a harmincas években ültettek át magyarra, csaknem negyed évszázada hozták ki a rakóvi nyomdából, s van közöttük olyan is, amelynek ma csak egyetlen példánya lelhető fel gyűjteményeinkben, így alighanem a korszakban is ritka lehetett Erdélyben. E kérdést még azzal sem hidalhatjuk át teljesen, hogy a katekizmusból a levél kézbesítője, Szőrös vihetett be példányt Erdélybe, pedig ezt kiegészíteni látszik az az adat is, hogy a másik két terjedelmesebb sociniánus hangoltságú fordításunk (*Az háromságnak ... megvizsgálása* és *Az Szent János ... magyarátalja*) eredetijei akkor (1611) hagyták el a sajtót Rakówban,<sup>139</sup> amikor Radecke kivételével csak Szőrös időzött ott.<sup>140</sup>

---

<sup>137</sup> Az levelek, hogy üresen ne maradjanak, tetszett az ISTENI nevezetről ez következő igéket ideírunk, 34. számozatlan lap.

<sup>138</sup> KAWECKA-GRYCZOWA (1974), 222, 370.

<sup>139</sup> Valentin SCHMALZ, *Kurze Auslegung über den Anfang des Evangelii des H. Johannis*, Raków, 1611. Fausto SOZZINI, *Tractatus de Deo, Christo et Spiritu Sancto*, Raków, 1591, 1611.

<sup>140</sup> 1612-ben Daniel Franconius már ismeri. Franconius Daniel, *Illustrium, generosorum & praestantissimorum quorundam virorum omina, heroicis animos & vitae conditionem notantia, ex eorundem nominibus anagrammate evoluta*, Raków, Sternacki, 1612, 11r.

## Szörös Mátyás

Szörös Mátyásra általában mint a nonadorantisták és szombatosok halálos ellenségére gondolunk, akit ellenfelei, Segesvári Bálint vagy Régeni János följegyzései alapján ítélnék meg. Amíg az előbbi ezt örökítette meg róla:

*„Szörös Mátyás pap, az öccse, Szörös András, Kerekes Péter, Uzdi Tamás, Rozbiczki Pál, Szentgyörgyi István deák új sectát indítának, az mely miatt Kolozsváratt és az Székelyföldön illetlen dolog következék, az mint az embereket az Krisztus felől examinálták, az ki soha nem volt; az kik annak előtte unitáriusok voltának és osztán meghasonlottak”,<sup>141</sup>*

addig az utóbbi egyenesen Júdás Iskariótésnak nevezte.<sup>142</sup> Épp ezért is tartom célszerűnek, hogy egy kissé megnézzük az érem másik oldalát is, és Szörös szempontjából idézzük fel az eseményeket. Álláspontom már az elején megfogalmaztam, amelyet most megismétlek: Szörös elődeinél csakugyan jóval radikálisabb lépéseket tett annak érdekében, hogy a lengyelországi unitarizmus Erdélyben is meghonosodjon, s miután ellenpártja sem épp a legjobb megoldást találta meg elhallgattatására, az ügy tragédiához vezetett. Szörös ugyanis Radecke halála után egyáltalán nem őrizkedett attól, hogy az invocáció tárgyában zavart okozzon, ezért 1633-ban megpróbálták szilenciumra kárhóztatni. Azzal vádolták meg ekkor, hogy szokatlan liturgiai szokásokat követ, s ő Segesvári szerint nem akart többé szolgálni,<sup>143</sup> saját vallomása alapján viszont tisztjében meggátolták, amiért már nem volt hajlandó betartani a *Disciplina Ecclesiastica* sokat emlegetett artikulusát, amely a Jézus Krisztus segítségül hívása körüli vitától eltiltotta.<sup>144</sup>

Ebből első látásra úgy látszhat, mintha Radecke halála után meg akarták volna tisztítani az egyházat a sociniánus elemektől, ez azonban nincs így. Hiszen nemcsak a szószék, hanem az iskola is szellemi fegyver volt, és Szörös egyik társát, Ózdi Tamást épp ekkor vitték a skólamesterségre, papot pedig Lengyelországból hoztattak a szászok. 1636-ig – ha a Stegmann-affért nem vesszük figyelembe – nem is szított senki belviszályt. Miért? Az

<sup>141</sup> *Kolozsvári emlékirók 1603–1720* (1990), 171.

<sup>142</sup> KÉNOSI TŐZSÉR–UZONI FOSZTÓ (2009), 509.

<sup>143</sup> *Kolozsvári emlékirók 1603–1720* (1990), 165.

<sup>144</sup> Protectionales generales pro recepta Unitariorum religione Georgii Rákóczi 'Rákóczi György általános oltalmazó levele az unitáriusok bevett vallásának védelmére'. MUEKGyLt. RegA III/69.



még könnyedén belátható, hogy a nonadorantistáknak ez miért nem állt érdekében, az viszont kevésbé, hogy Szőrös miért nem keltett már 1633-ban zűrzavart. Ennek alapvetően két oka lehetett. Egyfelől a kiközösítéssel épp az ellenkezőjét érték el a nonadorantisták, mint amit akartak: exkommunikáltként Szőrösnek már nem kellett betartania a *Disciplina ecclesiastica* számára terhes artikulusát, másfelől alighanem ő volt a leginkább tisztában azzal, hogy Csanádi jelölése alkalmával hoztak egy olyan törvényt, hogy a püspöki hivatalt (a plébánosi mintájára) a szászok és a magyarok fölváltva viseljék,<sup>145</sup> ami 1633-ig neki kedvezett.

Miért fogalmaztam úgy, hogy ezzel Szőrös volt leginkább tisztában? Azért, mert amint majd a későbbiekből kitűnik, a Kénosi Tőzsérék utáni hagyományt nem vehetjük figyelembe a téma tárgyalásakor, hiszen ők maguk hivatkoztak olyanokra, akik e határozatot (?) Szőrös javára magyarázták.<sup>146</sup> Mivel azonban a végzés Szőröst kizárja a Radecke halála utáni választásból, s a magyaroknak kedvez, arra kell gondolnunk, hogy Szőröst és csoportosulását a következő püspök elhunytá után hozta volna helyzetbe (csak utalnék rá, hogy ekkoriban Szőrös volt az egyetlen szász pap Kolozsváron). Ha tehát csakugyan hoztak egy ilyen határozatot, az a megváltozott erőviszonyokat is jelző diadal volt a hagyományos krisztológiát képviselők számára. Mindebből persze nem szabad levonnunk olyan következtetést, hogy Szőrösnek aranytálcán kínálták volna a püspökséget, hiszen csak ki akarták iktatni őt/őket átmenetileg, s remélték, hogy a Radecke halála után választott püspökük majd sokáig él.

Bár ebben a várakozásukban csalódnuk kellett, ez mit sem változtatott azon, hogy amikor a helyzet konszolidálódott, Szőröst

*„Isten számában hagyták”*<sup>147</sup>.

Ezt a szakirodalom is nyomatékosan hangoztatja, mégsem vonja le belőle azt a következtetést, hogy ha őt 1633-ban exkommunikálták, s 1638-ig nem vették vissza az egyházba, akkor aligha lehetett volna azon 1636-ban, hogy püspöknek válasszák. Alighanem mégis fordítani akart a kockán, s ehhez a nagy adu, a paritás még a kezében volt. Ezt csak 1636-ban ragadták ki belőle, amikor feloldották a magyarok korlátozását. Mégse ez döbbsenhetette meg Szőröst, hanem az, hogy a zsinat kitérő eljárást alkalmazott (úgy gondolom, hogy talán a kolozsvári

---

<sup>145</sup> KÉNOSI TŐZSÉR–UZONI FOSZTÓ (2009), 499. Kénosi Tőzsérék ezen állítását nem verifikálják források, mivel azonban hivatkozik egy nálánál régebbi hagyományra, talán igaz lehet. Máshol egyébként azt írja: „*Idegen nemzetiségűt nem kell megválasztani.*” *Uo.*, 197. Vajon ugyanarról vagy különböző határozatáról van szó?

<sup>146</sup> *Uo.*, 864.

<sup>147</sup> *Uo.*, 194.

nonadorantisták meghökkenésére is), s a szokás ellenére a városon kívül lakó esperesekből jelölt püspököt, éspedig egy bizonyos Szentgyörgyi Beke Dánielt, aki udvarhelyszéki esperes és bordosi pap volt. Sokaknál, azaz, nemcsak Szőrösnél, biztosan ez volt az utolsó csepp a pohárban.

## A másik egyház? Szombatos szuperintendens?

Sepsiszentgyörgyi Beke Dánielt 1636. december 17-én léptették elő a szuperintendensi hivatalra, a következő év nyarán egybegyűlt zsinaton valamiért mégis újra („*denuo*”) kellett választani őt, mielőtt az egyház hűséget fogadott neki. Felmerül a kérdés, hogy korábban ez a hűség miért nem illette meg őt, s egyáltalán: miért kellett őt megerősíteni az újválasztással? Csakugyan egyetlen kiközösített ember miatt, akit többnyire úgy képzelnek el, mint aki egy szál magában tartotta Kolozsvár kapuit csaknem Szent Mihály napjáig, hogy Bekét semmiképp se vihessék oda? Mindez egy utólagos, ha tetszik: meghamisított adatra vezethető vissza.<sup>148</sup>

Furcsállhatjuk azt is, hogy Beke műveit vagy életének korai szakaszát nem ismerjük, illetőleg hogy Szőröst ennyire befeketítették. Miért nem elég, hogy elárulta a saját egyházát? Szőrös 1637-ben jól emlékezhetett arra az esetre, amikor 1626-ban a bordosi egyház pásztora, Dücsőszentmártoni István Udvarhelyszékből (!!!) arra panaszkodott levelében Radeckének, hogy hogyan viselkedett a szenterzsébeti pásztor. Dücsőszentmártoni egész eddig nem így ismerte őt, jóllehet szabálynak tekintette már, hogy egy „udvaronc” csak ilyen lehet. Azt is

---

<sup>148</sup> A főjegyzőkönyv újraírt lapjaira vezethető vissza, hogy Bekét 1637. szeptember 17-e előtt Kolozsvárra behozni nem tudták. E könyv aláhúzza, ami utólag akár komikusan is hathat, hogy *egyhangú* szavazattal választották püspöknek Bekét 1636. december 17-én. Ez a nap időben egybeesett egy nagyobb kolozsvári árvízzel, aminek lehetett jelentősége a belviszályban. Ugyanígy annak is, hogy az árvíz után olyan hosszú, kemény hideg tél következett, hogy április végén még nem hajtott a szőlő. Márpedig ilyen időjárás mellett aligha kerekedett volna fel Beke a gyermekeivel. És egyébként is: mivel tudta, hogy január 26-án konzisztóriumot fognak tartani Kissáron, nem lett volna túl ésszerű Kolozsvárról mennie oda, hiszen ez a falu Bordostól negyed annyira esett. Itt június 21-re zsinatot tűztek ki Nyárádszentlászlóra, amely annyira sincs Bordostól, mint Kissáros, így szintén nem volt logikus az átköltözés. Persze felmerül az a kérdés is, hogy miért nem hívott össze Beke messzebb színódust. Tartott valakitől, valakiktől, esetleg a székelyföldi examinációk miatt nem indult el? Vagy eleve az volt az elgondolása, hogy majd csak a július 29-i tordai zsinatról távozik a most már útba eső Kolozsvárra? Tudniillik ezt a lehetőséget sem zárhatjuk ki, ugyanis a sáfár azt jegyezte fel, hogy Beke ezen a napon másodmagával érkezett be Kolozsvárra, s szeptember 17-ig ott időzött. Beszédes, hogy csak ezután kezdtek megtisztítani számára egy házat a Torda utcában, feleségével és gyermekeivel ide érkezett szeptember 23-án. Kolozsvár város számadáskönyve. Directia Judeteana Cluj a Arhivelor Nationale (Nemzeti Levéltár Kolozsvári Igazgatósága), jelzete: 14–1–81. 49-es mikrofilmtekercs, 226, 232–234.

állította e papról, hogy miután kétszer vagy háromszor azt a már idézett mondatot prédikálta a Bordostól 2,5 km-re eső Szentdemeterben<sup>149</sup>, hogy:

**„a kegyesen megírt Disciplinát/diszciplínát a kezünkben tartjuk, s titokban mégis másnak az egyházába járunk”**<sup>150</sup>

megígérte pártfogójának, hogy a jövőben is pásztor lesz. Ahhoz, hogy továbbvigyem a megkezdett gondolatsort, meg kell állapítanom, hogy az a személy, akiről most szó esett, Péchi papja kellett hogy legyen („*aulicus*”), Szenterzsébet ugyanis, amelyet szombatos Jeruzsálemnek is neveznek, az ő birtoka volt.<sup>151</sup> Visszakanyarodva a levélre Dűcsőszentmártoni panaszt emelt benne Radeckénél amiatt is, hogy az a szent konzisztórium napjára nem adott meghívót neki. Ezt pedig azzal hozta összefüggésbe, hogy a szenterzsébeti pásztor már „felhangolta” pártfogóját. E papot, aki a marosszéki és udvarhelyszéki esperes elnézése mellett épp azon gyülekezet vezetőjét igyekezett „kigolyózni” az egyházi életből, amelynek a későbbi püspök, Sepsiszentgyörgyi Beke Dániel 1630 előtt valamikor a pásztor lett, Szentgyörgyi Dánielnek hívták. Vajon mekkora az esélye annak, hogy ők nem azonosak, amikor Geréb Zsigmond *Unitárius lelkészek 1568-tól* című kéziratában, amelyet Molnár Lehel sosem mulaszt el kiegészíteni, ha új adatokra akad(nak), csak egyetlen Szentgyörgyi Dánielt ismer, aki alighanem a levél kelte után nem sokkal lett esperessé? Tudniillik elődje, a dokumentum egyik szereplője, Somosdi István 1627 körül halhatott meg. „A szombatos püspök-hipotézis” bár mindvégig csupán feltételezés fog maradni a dolgozatban, a már számtalanszor idézett források kézbevitelére inspiráltak.

## **Hiteltelen források, hamisítások**

Az eddigiéknél is izgalmasabb, hogy levél vége alapján még az sem kizárt, hogy az ügy a konzisztórium elé került, azok a lapok azonban épp hiányoznak, amelyek ezekre az évekre

---

<sup>149</sup> Egy 1629-ben Szentdemeterben kelt leltár elkészítésénél közreműködött egy Szentgyörgyi Dániel is. Az eredeti archiváliát nem tudtam a kezembe venni. Latin nyelvű bevezetőjét elhagyva közölte: B. NAGY (1973), 60–70, 359. A szentdemeteri uradalom együtt Balássi Ferencé volt, akit dokumentálható személyes kapcsolat fűzött Péchi Simonhoz.

<sup>150</sup> Valentin Radeckéhez írt levél Dicsőszentmártoni Istvántól. LUEKvLt. 89.

<sup>151</sup> A szenterzsébeti szombatos irodalmi műhelyről: DÁN (1987), 228–262.

vonatkoznak.<sup>152</sup> Ide tartozik az is, hogy a főtanácsi jegyzőkönyvből a 12., 13., 14., 15. lapokat valamikor, az íráskép alapján azonban még a jegyző életében, kivágták, és a könyvet úgy folytatták a 16. oldalon, mintha az a 12. lenne.<sup>153</sup> Márpedig ha mindezt jól interpretálom, akkor a hiányzó lapok számából következtetve 1639/1640 körül teljesen újraírták az eseménykort a nyárádszentlászlói (a Bekét újból megválasztó) zsinattól kezdődően. Ezt tulajdoníthatnánk még akár annak is, hogy Rákóczi 1638-ban a protokollumokból a tiltakozásokat törölte, hogy senki a másikon bosszút ne álljon, ám még ebből is messzemenő következtetéseket vonhatok le. Ezeket aztán egy másik megállapítással is kiegészíthetjük. Amikor ugyanis Kénosi Tőzsérék rekonstruálták a dési komplanáció előtörténetét, akkor az előbb említett kútfő mellett a konzisztórium jegyzőkönyvből merítettek, márpedig ezt kezünkbe véve konstatálhatjuk, hogy Kénosi Tőzsérék adatainak egy része utólagos beszúrásokra vezethető vissza,<sup>154</sup> amire az előbb utaltam is.

Mindezt figyelembe véve egyetlen korabeli forrásunk marad az 1637-es évre vonatkozóan, Rákóczi György protekcionálisa,<sup>155</sup> s el kell ismernem, hogy ez Szőrös javára lehet részrehajló. Mindenesetre egy borzasztóan drámai pillanatot örökít meg: az Isten számára hagyott prédikátor apja halála előtt kevéssel, június 1-je körül váratlanul a magát aztán cselekvésre elszánó Rákóczihoz futott, akinél négy év távlatából felidézte, hogy socinianizmusa megvallásáért prédikatori tisztjében megháborgatták, öccsén, Andráson pedig száz forint ára zálogot vettek ugyanezért. Ennek hatására Rákóczi az unitáriusokat megregulázandó megparancsolta, hogy a sociniánusokat sem szóval való fenyegetéssel, sem ígérettel, sem adománnyal való elhajtással, sem zálogolással megbántani ne merészeljék,<sup>156</sup> s még ugyanebben a hónapban sürgetni kezdte őket, hogy a Jézus Krisztusról való vallásukat írják le. Azok július 29-én úgy határoztak, hogy az *Explicationest* terjesztik a fejedelem elé. Miután viszont ezzel átmentek Kolozsvárra, ott a konzisztóriumban némely kolozsvári férfiak, papok és tanácsosok a zsinat véleménye ellen felszóltak. Itt meg kell ismételnünk Keserű Gizella igen fontos megállapítását: a konzisztórium rendkívüli módon az egyház legfőbb szervének döntését bírálta felül.<sup>157</sup> Miért is? A konzisztórium más hagyományt képviselt, mint a szinódus? Talán másról van szó... Mindenesetre itt az a határozat született, hogy másoljanak ki II. János király idejében nyomtatott könyvükből egy olyan vallástételt,

---

<sup>152</sup> *Protocollum generale consistorium...*, i. m., a régi számozás szerinti 2. lap előtti két oldal. MUEKvGyLt. Jelzet nélkül. Ebben az esetben nem lehet megállapítani, hogy kiestek az oldalak vagy kivágták őket.

<sup>153</sup> *Uo.*, I, 12–15.

<sup>154</sup> *Consistoriumi protocollum 1606–1693*, i. m., 133, 135. MUEKvGyLt. Jelzet nélkül.

<sup>155</sup> *Protectionales generales pro recepta Unitariorum religione Georgii Rákóczi 'Rákóczi György általános oltalmazó levele az unitáriusok bevett vallásának védelmére'*. MUEKvGyLt. RegA III/69.

<sup>156</sup> *Uo.*

<sup>157</sup> KESERŰ (2007), 445.

mely hitüket teljesen magába foglalja. Ez aztán több változatban maradt fenn, a legizgalmasabb ezek közül mégis Kénosi Tőzsérék verziója, amely a többi általam ismert változattal ellentétben nem csonkult az elején:

*„Mivel sokan úgy vélekedtek, hogy mi és a mi vezetőink (!)  
[...] egészen vagy félig-meddig zsidóznak, ezért előterjesztjük a  
mi hitvallásunkat a fejedelem Őnagysága [...] elé”<sup>158</sup>*

## A dési komplanáció

Amikor az említett hitvallást Beke benyújtotta a fejedelemnek, Szörös azt a vádat emelte ellene, hogy az irat a püspök addig hangoztatott nézeteivel teljesen ellentétes. Ekkor az ülés teljes zűrzavarba torkollott, s az egyre kuszább országgyűlési hitvitának négy nappal később a fejedelem beavatkozása vetett véget, amikor nem is olyan szelíd nyomásának Beke kénytelen volt engedni, s elfogadta a megegyezésnek csak bajosan nevezhető dési komplanációt.<sup>159</sup>

Ennek előtörténetéhez tartozik az is, hogy miután Rákóczi hatalmi szóval kényszerítette Kolozsvárt, hogy a reformátusok nyerjenek teret a vezetőségben, a város két bírása 1638. május 10-én kelt levelében kötelezte magát és a várost a reformátusok tanácsbeli létszámának 25 főre emelésére és a bírói tiszt számukra való megnyitására (visszautalnék a 34-es országgyűlésre).<sup>160</sup> Minthogy ez időben egybeesik Segesvári Bálint azon feljegyzésével, hogy:

*„Szörös Mátyás pap, az öccse [...] új szektát indítanak”,<sup>161</sup>*

felmerült az a lehetőség is, s nem is kizárható, hogy Szörösök csoportja tárgyalt ezekről a kálvinistákkal. Őt azonban sem ez, sem az a levél nem nevezi meg, amelyben Ruar elhatárolódott azoktól, akik azzal igazolták a reformátusokkal való összeesküvésüket, hogy a rakóviai is folytattak velük egykor megbeszéléseket.<sup>162</sup> Elhatárolódásában persze az is

<sup>158</sup> KÉNOSI TŐZSÉR–UZONI FOSZTÓ (2009), 501.

<sup>159</sup> SZABÓ (2003) 45.

<sup>160</sup> *Az Unitárius Egyház rendszabályai 1626–1850* (1922), 44–46.

<sup>161</sup> *Kolozsvári emlékirók 1603–1720* (1990), 171.

<sup>162</sup> KESERŰ (2007), 185. „[I]njúriák és bántódások lettenek volt [nemcsak] *ultrocitroque* Szörös Mátyás és mellette lévők közt és az püspök Dániel Beke és hozzá tartozó ministerek [közt, hanem] kolozsvári bírák és polgárok és kommunítás és több unitaria recepta religiön lévő státusok között...” KÉNOS TŐZSÉR, *i. m.*, 1130.

közrejátszott, hogy a lengyel testvéreknek a Rakówt megsemmisítő szejmhatározat után egyáltalán nem állt érdekében, hogy a tényleges hatalommal nem rendelkező és egyébként is exkommunikált Szőrösért síkraszálljanak. Jól kitűnik ez abból a levélből, amelyet Ruar 1638 júniusában írt a vele elvrokon Szőrösnek:

*„Noha a mi Urunk Jézus Krisztus dicsőségével s méltóságával szembeni lelkületek igen jól ismeretes előttünk, mégsem helyeselhetem, hogy hazátok egy Atyaistent elismerő egyházait a közös ellenfél gyűlöletének és zaklatásának kiszolgáltatók. Mert ha úgy is vélték, hogy valakik Krisztus hivataláról s tiszteletéről kevésbé helyesen ítélnék, azokat akkor is inkább gondoljuk lelkesedéssel, szelídséggel oktatandóknak, mintsem büntetéssel való fenyegetésekkel elvadítandóknak. Mindamellet látjuk amazoknak is a nyilvánosságra hozott keresztény hitvallását, amelyben történetesen bizony nem fedezhettek fel olyasmit, amit megróhatnátok [...]. Hogyha pedig történetesen azt mondanátok, hogy nem őszintén tették közzé azt a hitvallást, és mást melengetnek a lelkükben, mint amit szájukkal kinyilvánítanak vagy kinyilvánítani látszanak, tetszene nekünk, ha megfontolnátok, mily nagyot állítotok ti, akik a szó vallástételét elutasítjátok, s a léleknek azokról a belső érzéseiről mondotok ítéletet, amelyeket egyedül csak az Isten és az Úr Jézus fürkészhet.”<sup>163</sup>*

Hogy mindezt nemcsak toleranciája mondatja Ruarral, arra ugyanennek a levélnek azon mondatában derül fény, amely szerint Bekéék nem mulasztották el a rakóviai figyelmét felhívni arra (nyilvánvalóan erődemonstráció gyanánt is), hogy az ő hitvallásukat az egyház 150 pásztor a saját nevével hagyta jóvá.<sup>164</sup> Azt lehet tehát megállapítani, hogy nem a dogmatika, hanem jóval inkább az egyházpolitikai érdek mentén sorakoztak fel a felek.

Persze ez mit sem változtatott azon, hogy a fejedelem – példátlan módon – megválasztása után hat esztendővel, Péchi Simon utolsó hivatalos szereplésének évében

---

<sup>163</sup> Martini Ruari, Nec non H. Grotii, M. Mersenni, M. Gittichii & Naerani aliorumque virorum doctorum, quorum nomina post praefationem vide, ad ipsum epistolarum selectarum centuria. [...] Amstelodami, Apud Davidem Crispicum, MDCLXXVII. 404–405.

<sup>164</sup> *Uo.*, 405.

erősítette csak meg Bekét a püspökségben.<sup>165</sup> Ráadásul ezt is komoly feltételekhez kötötte. Egy kevésbé ismert mozzanatra pedig az unitáriusok 1659. évi replikája világít rá:

*„Oppressziójára ‘elnyomására’ vagyon religióknak az ezerhatszázharmincnyolc esztendőbeli Désen ad primum Iulii celebráltatott kontraktus in ea parte ‘július 1-jén véghezvitett szerződés abból a szempontból’, hogy akkorbéli kegyelmes urunk azokra való animadverziót ‘büntetést’, az kik az miniszterek vagy mesterek közül az unitária religió ellen vétenek, az unitárius püspök és az konzisztóriumnak nem engedte, hanem abbeli autoritást ‘hatalmat’ az unitárius püspöktől elvette, holott nem külön ember, hanem az püspök és az konzisztórium igazgathatja az eklézsiákat ‘egyházközségeket’.”<sup>166</sup>*

Tele vagyunk kérdésekkel. Szombatos volt-e Beke, vagy csak háttérbe szorították vallási hovatartozását a szombatosok nyújtotta lehetőségek? Péchi pártfogoltja volt-e? Ha esetleg igen, milyen évtizedekre vonatkoztassuk ezt? Bukása után Péchi kísérletet tett-e arra, hogy egyházat szervezzen magának? Rehabilitálni kell-e Szöröst? Hogyan értékeljük Rákóczi egyházpolitikáját? Hogyan gondoljon az unitárius egyháztörténet-írás rá? Mi a dési komplanáció? Ezek talán költői kérdésnek tűnnek, de figyelembe kell vennünk azt is, hogy Beke halála után két évvel azt a Nagysolymosi Koncz Boldizsárt választották meg a püspöki hivatalra, akiről Zoványi Jenő forrása megjelölése nélkül azt állította, hogy szombatos szülőktől származott, akikkel 1638-ban reformátussá lett.<sup>167</sup>

Még ha nem is veszem figyelembe, hogy ezt az állítást az egyik dokumentum igazolni látszik,<sup>168</sup> akkor is megfogalmazhatok valami olyasmit az eddigiek összegzéséül, hogy a dési komplanáció előtörténetéből számos mozzanat olyan toposz (volt), amely az 1636-os püspökválasztás nyerteseit legitimálta. Talán még Szörös és Beke vitája is egy olyan

---

<sup>165</sup> Diplomáciai ügyben Péchi neve 1642. július 11-én kerül elő utoljára (DÁN, *i. m.*, 313), Beke pedig két héttel később, július 26-án erősítették meg. 1661-ig volt püspök, ugyanabban az évben halt meg, mint Szörös. Figyelmet érdemel, hogy konfirmálásának egyik föltétele az volt, hallgatóit és híveit az unitárius vallásnak az ország közelebbi, 1638-as dési gyűlésében meghatározott hitszabályzata értelmében oktatja és igazgatja, s attól a zsidóságra vagy más téves hitrendszerre térni vagy eltántorodni nem engedi. Vö.: JAKAB (1896), 74–90.

<sup>166</sup> MUEKvGyLt. RegA [96] G. 15.

<sup>167</sup> ZOVÁNYI (1977), 548.

<sup>168</sup> A szombatos foglyok kiszabadítása aránt instancia ‘folyamodvány’ a fejedelemhez cum resolutione ‘megoldással’. MUEKvGyLt. RegA [95] G. 9.

momentuma a dési pernek, amelyet a Bekét legitimálni akaró és kénytelen egyháztörténeti emlékezet kezdetben azért dobott a felszínre és tartott ott, hogy elterelje a figyelmet centrum és periféria, különösen pedig a kolozsvári felső vezetés (mind az egyházi, mind a politikai) és az udvari papság akkori valódi konfliktusáról. Arról a nehezen kibogozható dogmatikai színezetű egyházpolitikai ügyről, amelynek legfontosabb mozzanataként a szokásjog dacára jelöltek püspököt a Kolozsváron kívül lakó esperesekből, s amelynek eredményeképp a civitas primaria olyan méretekben veszítette el addigi jelentőségét, ami nemcsak Szöröst érinthette nagyon érzékenyen. Bizonyos szempontból ugyanis másodlagossá vált, hogy milyen hitvallás alapján vezénylik az egyházat, s az lett a fő kérdés, hogy kik és honnan teszik ezt: a központból vagy a szélekről, vagy ha még elnagyoltabban akarnék fogalmazni: a kolozsvári „magas székekből” vagy bizonyos befolyásos főurak udvaraiból. Márpedig én úgy vélem, hogy az 1636-os utódlásnak Péchi még inkább részese volt, mint az őt örökösévé fogadó Eössi András az 1592-esnek.<sup>169</sup> Dán egyenesen úgy fogalmaz, hogy az Eössi körül kibontakozó csoportnak, amelynek később Péchi lett a vezetője, megvoltak a maga szervezett akciói,<sup>170</sup> s talán ez is egy ilyen lehetett. Dán a közismert példát hozta, tudniillik hogy Udvarhelyszék papjai nem jelentek meg a Hunyadi Demeter összehívta zsinaton, s én nem is tartom kizártnak, hogy ez csakugyan arra vezethető vissza, hogy Eössi elítélő szavakkal nyilatkozott e szinódusról. De tulajdonképp ez lényegtelen is. Források híján a vita tárgyát sokkal inkább az képezheti, hogy (ezután az eset után) mennyire volt szoros a kapcsolat a szombatos főurak és különösen a Péchi fedezékében lakó papok között. Ebből az aspektusból különösen fontos levéltári dokumentum az erdélyi orthodoxus státus 1631. évi szuplikációja:

*„Nagy szűbeli fájdalommal halljuk naponként és látjuk is, kegyelmes urunk, az sabbataria ‘szombatos’ szektának újabban való propagáltatását ‘terjesztetését’, mely ugyan fene módjára mind az egész Udvarhelyszéket inficiálja ‘megfertözi’. Ennek praecipuus promotora és fautora ‘legnagyobb támogatója és pártfogója’ Simon Péchi uram, ki az országnak egynehán rendbeli artikulusi ‘végzése’ ellen is azt az ártalmas szektát nemcsak propagálja ‘terjeszti’ maga, de sőt, másokkal is azont cselekedtetni. És az mi legnagyobb, skólát fundált ‘alapított’ Szentersébeten maga lakóhelyében,*

---

<sup>169</sup> DÁN (1987), 83.

<sup>170</sup> Uo., 82–83.



*sok ifjakat tanított, annyéra forgolódott annak promoteálásában ‘előmozdításában’, hogy az mint bizonyoson becsületes uraink és atyánkfiától értettük, immáron is egynéhányan környülmétkedtenek uraink (így) közülök, mely miatt némelyik meg is holt. Pünkösöd napját is pénteken és szombaton celebrálták ‘ülték meg’; annyira vagon immár az dolog, félő, lábra ne kapjon a veszedelmes tévelygés.”*

Mindez egybevág azzal, amire a jezsuita rend évkönyvei utalnak az 1623-as év alatt, hogy tudniillik Péchi már ekkor többeket Kolozsvárra küldött tanulni.<sup>171</sup> Arra lehet gondolni tehát, hogy az akkor már exkancellár Péchi előre megfontolt szándékkal szervezett valamiféle neki hű papi ellenzéket. Hogy hogyan hozható ez összefüggésbe azzal a két évtizeddel későbbi adattal, amely szerint 1641-ben az ádámosi zsinaton neofita (értsd: a zsidózásból újonnan megtérített) egyházi szolgákat állítottak „hadrendbe” és szenteltek fel az eklézsia régi szokása szerint, nem tudom, számukat azonban kiegészítve az ismert szombatos papokkal meghökkentő eredményre jutunk: a szombatos lelkipásztorok a legóvatosabb becslések szerint sem jelentettek jelentéktelen hatalmat az egyházon belül (emlékeztetnék rá, hogy Bekéék hitvallását 150-en írták alá):

*„Ministri neophyti iuxta veterem ecclesiae consuetudinem ordinati consecratiique sunt <nu>mero II: Georgius Bonyhai, Stephanus Hévízi, Franciscus Vonczi, Michael Ádámosi, Georgius Vadászi, Franciscus Lisznyai, Basilius Szepsiszentgyörgyi (!), Thomas Szentiváni, Gregorius Szentábrámi, Balthasar Muzsnai, Michael Uzoni.”<sup>172</sup>*

Ennél is meghökkentőbb azonban, ahogy Kénosi Tőzsérék az itt idézett, általuk bizonyíthatóan jól ismert forrással bánnak: amíg a szinódus többi határozatát szó szerint citálják, addig ezt – egyébként szintén idézetként feltüntetve – így foglalják össze:

*„consecratio peracta ‘a papszentelés el lett végezve’”*,

<sup>171</sup> Erdélyi és hódoltsági jezsuita missziók (1990), 437.

<sup>172</sup> Prot. generale consistorium..., i. m., 24.

majd a zsinatnak egy másik kínos deliberációját egyszerűen elhagyják.<sup>173</sup> Abból ugyanis arra derül fény, hogy bizonyos prédikátorok, mint például Hány Miklós, a komplanáció után sem akartak élni az Úr vacsorájával. Fel is merül a kérdés, hogy az azóta elpusztult kéziratos dokumentumok Kénosi Tőzsérék által készített másolatai, kivonatai stb. mennyire megbízható források, s mennyire manipulálták őket a nonadorantizmust és szombatosságot helytelenítő koncepciójuk miatt. Visszakanyarodva a neofitákra: közülük csak Vadászi Györgyről tudunk érdemlegest, róla viszont olyan adat áll rendelkezésünkre, amely még inkább zavarossá teszi a helyzetet: 1622-ben Lisznyai neki adta át lemásolásra Enyedi beszédeinek második Triacasát.<sup>174</sup> Azt is tudható, hogy a Vadászi Györgyhez hasonlóak gyakran érinthetetlenek voltak a hivatalos egyház számára, ugyanis gyakran visszahúzódsra kényszerítették annak személyzetét, ha szembekerültek konszolidáló törekvéseikkel. Társadalmi szemléletük tehát éppúgy radikális volt, mint dogmatikájuk. Dán emiatt egyenest „*anarchistáknak*” nevezi a szombatosokat. Ebből a szempontból igen beszédes a bevezető elején idézett dokumentum, amely szerint a szombatos szentgyörgyi igazgatóért jelentős pártfogók jártak közben az esperesnél, nehogy megbüntessék őt.<sup>175</sup> De egy másik levélben hasonló okokból idézett közmondások is figyelemre méltók: az udvaronc papok úgy hatolnak át a pókok hálóján, mint a szkarabeuszok, de a hivatalos papság erőtlen légyként gabalyodik bele ugyanezekbe a hálókba. Vagy hogy: sok széltolót teremnek a gazdagok kúriái. Annyi tehát végkövetkeztetésül elmondható, hogy az unitárius egyház kiépülőben lévő szervezete a harmincas évek elejére annyira meghasonlott (részint az udvarhelyszéki és környéki szombatosok miatt), hogy végül a zsinat összeütközött a szokásjoggal, a kolozsvári konzisztórium pedig a zsinattal. Emellett „*injúriák és bántódások*” nemcsak Szörös és a mellette lévők közt és Beke és a hozzá tartozó miniszterek között voltak, hanem

**„a kolozsvári bírák és polgárok és kommunitás és több  
Unitaria recepta religión lévő státusok között is”.<sup>176</sup>**

Egyfelől tehát azt akarom állítani, hogy Szörös nem játszott jóval jelentősebb szerepet a komplanáció létrejöttében, mint az ellenpárt, másfelől pedig, s talán ez a fontosabb: nagyon ésszerű arra gondolni, hogy 1636 után Szörös szekerét olyan kolozsváriak is tolták, akik

<sup>173</sup> KÉNOSI TŐZSÉR–UZONI FOSZTÓ (2009), 513.

<sup>174</sup> KÁLDOS (2010), 195.

<sup>175</sup> Balázsfi György, aranyosszéki esperes levele Radeckéhez. MUEKvGyLt. RegB LVI/10.

<sup>176</sup> KÉNOSI TŐZSÉR–UZONI FOSZTÓ (2009), 504.

dogmatikailag nem értettek vele egyet. Ugyanez helytállhat Beke esetében is: megválasztása ugyanis olyan precedenst teremthetett, amely növelte a perifériákon tevékenykedők előmeneteli esélyeit. De ami még ennél is fontosabb: 1635 után olyan sok perspektívából nézve bomlott meg az addigi „harmónia”, hogy szinte elkerülhetetlen volt, hogy az egyház végromlásba dőljön.

Hogy az eddigieken kívül csak egy példát hozzak. Az utolsó unitárius/szombatos fejedelmi főtanácsos, Mikó Ferenc 1635-ben meghalt, ennél fogva az unitáriusok a fejedelem közvetlen környezetében már senkire sem támaszkodhattak. Nincs is annál beszédesebb adat, hogy a Rákóczi-párthoz tartozó Nemes Tamás, Háromszék főkapitánya közvetlenül a püspökválasztás előtt fegyveres szolgálival elfoglalta a Mikó által felállított hídvégi templomot, s nemcsak hogy következmények nélkül sérthette meg ezzel az uniót, hanem a fejedelem még csak vissza sem akarta venni tőle csak úgy „*absolute*” a templomot.<sup>177</sup> Ez nagyon jelentős eset volt, s egyáltalán nem szabad elbagatellizálni, ugyanis nemcsak az egyensúly kibillenését jelzi, hanem nyilvánvalóvá teszi azt is, hogy a pártfogó urak és a vallási téren sértettek nem fogják biztosítani az unitáriusok nyugalmát.

Mindez nagyon fontos a dési per létrejötte szempontjából, amelynek következményeképp az unitáriusok törzsterülete gyengült, hitelveik, liturgiájuk és nyomdászatuk megbénult. Ezzel egyidejűleg persze a szombatosok bázisait is szétverték, irodalmukat megpróbálták megsemmisíteni, ám én mégis azt a kevésbé hangzottatott tényt húznám alá, hogy a nonadorantisták radikális irodalma is ekkor kezdhetett igazán kikopni az erdélyi művelődéstörténet és az unitárius egyház emlékezetéből. Mivel erről majd a második részben lesz szó, a megkezdett gondolatsort most a templomviták bemutatásával viszem tovább.

## **A törzsterület gyengülése: református-unitárius templomviták (1615-1648)**

Amikor Bethlen és az Öreg Rákóczi korában elismerték az egyházi kisebbségek jogait, egyre több vitára szolgáltatott alkalmat a székelyföldi és más erdélyi templomok ügye. Érdekes, hogy ezen összetűzéseket szinte csak református forrásokból ismerjük, s hogy az unitárius

---

<sup>177</sup> A hídvégi unitárius templomnak Nemes Tamás által lött erőszakos elfoglalásáról instancia *'folyamodvány'* a fejedelemhez a zsinatból bocsátott deputátusok *'küldöttek'* által cum resolutione principis *'a fejedelem megoldásával'*. MUEKvGyLt. RegA N. 3.

kútfők többsége máig feltáratlan maradt. Ezekből fogok válogatni e fejezetben azon országgyűlési határozatok idézése után, amelyek paradox módon egyszerre csitították le és idézték elő a különböző templomvitákat. Az egyik az 1615-ben Kolozsvárott, a másik az 1630-ban Gyulafehérvárott üléselő országgyűlés végzése volt.

1615. szeptember-október; Kolozsvár; 34. artikulus:<sup>178</sup>

*„Az romana religiójú ’katolikus vallású’ uraink atyánkfiai instanciájokra ’kérelmükre’, minthogy artikulusunk<sup>179</sup> vagy on róla, hogy ahol melyik fél többen vagy on, az olyané légy on az templum, megengedtük, hogy Somlyón és Udvarhelyt<sup>180</sup> is, ha többen vadnak azon az hűtön valók, az templomok ő számokra légyenek; de addig bele ne szállhassanak, hanem elsőben egyenlőképpen és egy költséggel az két religión valók építsenek Somlyón és Udvarhelyen auditóriumokat ’imaházakat’, elkészítvén az auditóriumokat, azután restituáltassék ’adassék vissza’ mind az két helyen mind az két parókiához ’lelkészi hivatalhoz’ való házzal és kvartával ’dézsmanegyedel’ együtt az maior parsnak ’többségnek’.*

1630. január-február; Gyulafehérvár; 44. artikulus:<sup>181</sup>

*„Az székelly uraink s atyánkfiai kívánságokra, hogy felséged<sup>182</sup> minden helyeken indifferenter ’különbség nélkül’ religiójokat szabados exercitiumokban ’gyakorlatukban’ admittálta ’megengedte’, és ahol bántódások estenek, annak is eligazítására rövid időt mindenik religiókból arra rendeltetett kommisszáriusit ’megbízottait’ kibocsátani ígírte, kik inkvirálván ’kikérdezvén’ ex novo ’újból’, valakik közöttök is potiorb parsoknak ’többségeknék’ találtatnak, ekléziájoknak mindenképpen azoknak restituáltatja, felségedtől illendő*

---

<sup>178</sup> SZILÁGYI (1883), 286.

<sup>179</sup> Az 1581-es törvéncikkre utal, amely megengedte, hogy a község olyan hitvallású lelkészt válasszon, amelyen hitvallást követ a lakosság nagyobbik része.

<sup>180</sup> Vö. SIPOS (2009), 311-323. ZAYZON (1893).

<sup>181</sup> SZILÁGYI (1883), 98.

<sup>182</sup> Brandenburgi Katalin.

***hálaadással vettük. Végeztük is exmisszióját 'kiküldetését' az komisszáriusoknak, ne differáljuk 'halasszuk el', mentül hamarébb igazítassék el dolgok, minden religiókbúl egy-egy komisszárius légyen; ahol kevesebb pars léssen, az maior pars auditóriumot csinálni segítsen.***"

A szakirodalom egyöntetű álláspontjával ellentétben én nem gondolom úgy, hogy általános jogszabályokról van szó. Ezek az artikulusok ugyanis csak partikuláris jogszabályok voltak, azaz, a korábbi határozatot csupán Szilágysomlyón és Székelyudvarhelyen, a későbbit pedig csakis Székelyföldön lehetett alkalmazni, Erdély más területein pedig – ha csak az ott élők „magánúton” valamiféle egyezsége nem jutottak –<sup>183</sup> ezután is az 1581-es maior pars-elve jelentkezett, ha tetszik, a helység kötelező vallási egysége. Persze nem bagatellizálhatjuk el a változás jelentőségét: az, hogy bizonyos kisebbségeknek már nem kellett követnie a lakosság nagyobbik részének hitvallását (a helység választható vallási különbözőségének nevezetik ezt), a harmincas évek elejére az egész ország területén precedensszerűen alkalmazandóvá vált.

Mi sem támasztja ezt alá jobban, mint hogy ennek az elvnek akart érvényt szerezni Háromszék „megcirkálásakor” (1619) Keserői Dajka János is. A református püspök jogi szempontból egyáltalán nem vádolható azzal, hogy figyelmen kívül hagyta volna azt a kikötést, amit 1615-ben rögzítettek („*ahol kevesebb pars léssen...*”), hiszen az a törvény – Udvarhely kivételével – nem volt hatályos Székelyföld egészén. Itt 1630-ig csak az 1581-es határozatnak kellett volna érvényesülnie, ám az az egységesen protestáns egyházmegyék, azaz, a reformátusok és az unitáriusok sajátos szimbiózisa miatt 1619-ig nem tudott. A székelyföldi minor parsok egyházi jogait csak Bethlen halála után, 1630-ban ismerték el. Ám csakis jogilag. A háromszéki unitárius kisebbségek auditóriumhoz való jogát ugyanis a fejedelem ezután sem akarta behatóan megvizsgálni, hiába könyörgött hozzá az unitárius püspök, Csanádi Pál.

***„Negyedszer: amint az háromszéki abalienáltatott ekléziáknak 'elidegenített gyülekezeteknek' az ország artikulusának***

---

<sup>183</sup> A kilyéni unitárius eklézia és a kilyéni Székely familia között ineált kontraktus '*kötött szerződés*', mely szerint az unitárius eklézia tagjai a falu végén lévő kápolnáról és ahhoz való jussukról, a Székely familia pedig a nagytemplomhoz való jussáról sub vinculo aureorum 500 (200!) '*200 arany bánatpénz mellett*' lemondanak. MUEKvGyLt. RegA [107] N. 2.

*kontinencia 'mértékletesség'<sup>184</sup> szerént való inkvirálása felől nagyságod magát rezolválta 'elhatározta', hogy Isten alkalmatosb üdőt adván érünk, arra is nagyságod magát illendőkeppen rezolválja. Ennek az dolognak eddig való haladoztatása is az mi religiónk szabadsága aequabilitásának 'egyenlőségének' igen nagy prejudíciumára 'kárára' vagyon.*<sup>185</sup>

A szakirodalom valószínűleg azért nem hangsúlyozta eléggé, hogy Bethlen elhunytá után nemcsak a rendi mozgalmak, hanem a vallási intolerancia (vagy még inkább az aszimmetrikus tolerancia) sértettjei is elérkezettnek látták az időt sérelmeik orvoslására, mert a nem-reformátusok nem kötötték annyira egybe sérelmeiket, hogy kialakuljon közöttük valamiféle szükség szülte egységfront. A különböző felekezetek más-más okból ugyan, ám egyidejűleg folyamodtak a fejedelemasszonyhoz. Háromszékben a református püspök joghatósága alá vetett unitárius eklézsiák, Udvarhelyszékben a katolikusok elnyomása miatt éleződtek ki azok a küzdelmek, amelyek a harmincas évek második felében a vármegyei területre is át-átcsaptak. A katolikusok természetesen Katalin (legújabbán kiútkeresési gesztusnak értelmezett) áttérése<sup>186</sup> miatt is remélhettek. Amíg az ő kezdeményezésükre – a szakirodalom egyöntetű álláspontja szerint – kiterjesztették a minor pars elvét – ez a 44. artikulus –, addig az utóbbiak számára létrejött valami kiengesztelő forma.<sup>187</sup> E békéltető levélben a fejedelemasszony azt a rendeletet hozta, hogy a székely unitárius gyülekezeteknek saját vallású espereseik legyenek, akik elismerik a református püspök felsőbbbségét. Cserébe a református püspök nem vizsgálhatja meg az esperest, nem nevezhet ki unitárius papot, s nem tartozik elé a vallási perpatvar fellebbvitele sem. A határozatok dacára a felekezeti béke ezután is gyakran bomlott meg Székelyföldön, egyebek között Háromszéken, ahol már Bethlen korában szakadatlanul egy „akadémikus” atyafit tartottak, aki arra volt hivatott, hogy a vallásban meghidegedett és megszakadozott embereket megvilágítsa, ellentmondva megcáfolja őket, s tévedéseikkel törődjék.<sup>188</sup>

Visszakanyarodva a határozatokra, megállapíthatjuk, hogy voltak hiányosságai és gyenge pontjai. Amit nem írtak elő, azt a fejedelmi rendeletek, utasítások, komisszáriusi

---

<sup>184</sup> A 44. artikulusra utal.

<sup>185</sup> A keresztúri, körispataki és háromszéki abalienáltott 'elidegenített' eklézsiák dolgában instancia 'folyamodván' a fejedelemhez. MUEKvGyLt RegA [111] P. 4.

<sup>186</sup> SZABÓ (2010), 112.

<sup>187</sup> KÉNOSI TÖZSÉR–UZONI FOSZTÓ (2009), 408-409.

<sup>188</sup> KONCZ (1882), 422.

deliberációk szabták meg. Végeredményben azonban mindig a fejedelem döntött. A fejedelem, aki a „*maga humorához választotta*” megbízottjait. Ezek nem (mindig) maguk számlálták meg a feleket, hanem felszámolókat rendeltek. Arra is van példa, hogy egyesek máshonnan hozva be híveket szaporítani igyekeztek a lélekszámot, s az is előfordult, hogy egy-egy földesúr – küldöttként – saját jobbágyait olvasta meg. Miután persze a biztosok az egyik felet potiorb parsnak találták, egyenlő teherviselést írtak elő számukra. Ez erősen igénybe vette a kisebbségeket, főként, hogy az egyházi vagyonból (parókia, kvárta, szántóföldek, rétek, harang, pohár, kanna, abrosz, kendő stb.) nem feltétlen részesedtek (hiszen jogi szempontból nem is kellett részesedniük). Az anyagi terhek közös hordozása egyébként is nehezen ment. Másfelől előírták ugyan az artikulusok, hogy a minor pars számára auditorium épüljön, méreteit és milyenségét azonban nem határozták meg. Minthogy pedig a határozatok kulcsa a lélekszám volt, a megváltoztatására irányuló agresszív kísérletek száma megnőtt, s az is többször megtörtént, hogy az anyaegyházról leválasztották a filiákat, ha azokban az ellenkező vallásúak többen voltak.

Nem véletlen, hogy már a korai időszakról egyre inkább az arányosítás jegyében tartatták be a végzéseket. Székelymuzsnán például, ahol az unitáriusok háromszor annyian voltak, mint a reformátusok,<sup>189</sup> többség lévén nemcsak három részt kellett építeniük,<sup>190</sup> azaz, a költségek háromnegyed részét kellett fedezniük, hanem a földek, rétek és egyéb bejövő proventusok (termés, jövedelem) negyedét is ki kellett adniuk.<sup>191</sup> Mi több! A sajátjukhoz hasonló templomot kellett építeniük a reformátusok számára, amelyet a komisszáriusok minőségileg ellenőriztek.

Sajnos, az egyik legelső templomvitát Brandenburgi Katalin idejéből nehéz bonckés alá vanni. A komisszáriusok ugyanis az egyik forrás szerint Sepsikőröspatakot, a másik alapján pedig Kőröspatakot vizsgálták meg 1630-ban „az instrukció szerint”. Az instrukció kifejezés talán Katalinnak arra az utasítására (1630. március 8.) utal, amelyet az udvarhely- és háromszéki vitás templomok tárgyában kiküldött bizottság számára adott, ez tehát az előbbi változatot erősítené meg,<sup>192</sup> s ha ez időben egybeesett az udvarhelyi katolikusok folyamódásával, akkor az 1615. évi határozat Székelyföldre való kiterjesztésében az unitáriusoknak is épp olyan kezdeményező szerep jutott, mint a katolikusoknak. Pokoly arra

---

<sup>189</sup> A muzsnai templomról Petki Farkas , Bethlen János , Henter András és Man István mint fejedelemtől elrendelt komisszáriusok *'fejedelmi megbízottak'* relációja. MUEKvGyLt RegA [111] P. 6/1.

<sup>190</sup> Instancia *'folyamodvány'* a muzsnai atyafi ak dolgában cum resolutione *'megoldással'*. MUEKvGyLt RegA [111] P. 5.

<sup>191</sup> A muzsnai templomról Petki Farkas , Bethlen János , Henter András és Man István mint fejedelemtől elrendelt komisszáriusok *'fejedelmi megbízottak'* relációja. MUEKvGyLt RegA [111] P. 6/1.

<sup>192</sup> *Székely oklevéltár* (1897), 109-113.

látszik utalni, hogy a vallási sértettek megpróbálták valamiféle társadalmi bázist kovácsolni a fejedelmválasztási küzdelmekben, szerinte ugyanis Erdélyben nemcsak a római katolikusok értettek egyet, hanem némelyek az több religión levők közül is, és pedig főleg az unitáriusok, kiknek szintén ínyükre lett volna a református egyház hátratétele.<sup>193</sup> Az examinációról ránk maradt kútfőkben a helynév Köröspatakként való azonosításának azonban látszólag ellentmond az a tény, hogy Keserői idejében még egyértelműen unitárius többségű volt,<sup>194</sup> így nehezen képzelhető el, hogy 1630-ra a reformátusok negyvenhárman, az unitáriusok pedig csak húszan lettek volna, s ilyenén módon az előbbieknél utalták volna ki a templomot.

*„Mivel az instrukció szerint „Kör<...>spatak” megyéjét megegzamináltuk ’megvizsgáltuk’, és az kálvinista religión levő atyafiak numero ’szám szerint’ 43, id est ’azaz’ negyvenhárman komperiáltattak lenni miáltalunk ’megtudtuk, hogy negyvenhárman vannak’, ez okáért az instrukció szerint, mivel az unitárius atyafiak csak huszon találtattak, id est numero 20, az potiorb parsnak asszignáltuk ’utaltuk ki’ az templumot, bírják pacifice ’békésen’, de így, hogy az unitárius atyafiak is szabadon mindenkor papot tarthassanak, et liberam plenariamque habeant potestatis facultatem exercendi religionis ’és legyen megengedve nekik a lehetőség, hogy hitüket szabadon és teljében gyakorolhassák’, és tartozzanak az unitáriusokat segíteni mind költséggel, pénzzel és minden munkával, sumtussal ’költséggel’, hogy építhessenek auditóriumot magoknak. Datum in oppido Siculicali Udvarhely, die 28 mensis martii 1630 ’írták Székelyudvarhely városában, 1630-ban, március hónap 28. napján’.”<sup>195</sup>*

E levéltári darab alapján a reformátusok segíteni tartoztak volna az unitáriusoknak mind pénzzel, mind munkával, hogy azok auditóriumot építhessenek maguknak, és papot

<sup>193</sup> Pokoly József: *Az erdélyi református egyház története*. 2. köt. Budapest, 1904, 109.

<sup>194</sup> Molnár B. Lehel: *A háromszéki unitáriusok 17. századi történetéhez. Toposz és valóság közt*. Keresztény Magvető 118. évf. (2012). 274.

<sup>195</sup> A köröspataki unitárius templomnak erga connumerationem animarum a reformátusoknak általadattatásáról. MUEKvGyLt. RegA [111] P. 1.



tarthassanak, ám a kálvinisták sem imaházat építeni, sem parókiának való helyet engedni nem akartak. A fejedelem erre elhatározta, hogy végére jár az ügynek, s ha úgy lesz, ahogy az unitáriusok állítják, kötelezi a reformátusokat a deliberáció betartására. Szavát 1635-ig biztosan nem váltotta be, hiszen ekkor Csanádi Pál unitárius püspök – nem túl burkolt célzást téve – ugyanazon deliberáció másolatát küldte be neki.

***„[M]éltónak ítélvén azt, hogy holott mi azon komisszárius urak deliberációjok szerint kényszerítettünk az keresztúri minor parsnak mind helyet adni, s mind építeni, hogy a kőröspataki szegény atyánkfiainak is azon igazság szolgáltassék.”*<sup>196</sup>**

Azért is nehéz a helynevet azonosítani, mert arra is van adat, hogy néhány évvel később már az asszimilációs törekvések gerjesztettek indulatokat egy ilyen nevű faluban. A fejedelem káplánja, Geleji Katona István „alkalmas időtől fogva” rendszeresen prédikátorokat járatott be a kőröspataki unitáriusok közé, s azok közül „felesen” kezdtek a református vallásra térni. Az unitáriusok – Geleji Katona szerint – a prédikátorokra „felette igen fenekedtek”, szidalmazták, káromolták, fenyegették, minden bosszúsággal illették őket, a megtérendőket pedig bírsággal tiltották attól, hogy a református prédikátor tanítására járjanak.<sup>197</sup>

Nem így Székelykeresztúron! Ott a harmincas évek közepén a bírsággal épp hogy a reformátusok prédikációjára kényszerítették azokat az unitáriusokat,<sup>198</sup> akik korábban kiszorították a templomból s elzárták a harang használatától a reformátusokat. Ezek egyébként egy olyan házban kényszerültek tartani istentiszteleteiket, amely annyira közel feküdt az öreg templomhoz, hogy az unitáriusok gyakorta éltek az alkalommal, s bevallottan éppen akkor kezdtek harangozni, amikor amott prédikáltak.

A reformátusok ezért 1631. évi felterjesztésükben jónak látták kezdeményezni a fejedelemnél, hogy a keresztúri unitáriusok járjanak át a fiatfalvi templomba, a fiatfalvi reformátusok pedig Keresztúrra, s így a kérdés megoldható anélkül, hogy új templomot kellene építeniük.<sup>199</sup> Arra hivatkoztak, hogy Fiatfalván is van templom, s hogy az unitáriusok többségét egyébként is a fiatfalvi leányegyházhoz tartozó hívek biztosították.<sup>200</sup> A fejedelem a

---

<sup>196</sup> A keresztúri, kőröspataki és háromszéki abalienáltatott ‘*elidegenítettett*’ ekléziák dolgában instancia ‘*folyamodvány*’ a fejedelemhez. MUEKvGyLt. RegA [111] P. 4.

<sup>197</sup> Ötvös (1859), 204-205.

<sup>198</sup> A keresztúri, kőröspataki és háromszéki abalienáltatott ‘*elidegenítettett*’ ekléziák dolgában instancia ‘*folyamodvány*’ a fejedelemhez. MUEKvGyLt RegA [111] P. 4.

<sup>199</sup> KONCZ (1882), 380. Nagy (1947), 516.

<sup>200</sup> JUHÁSZ (1947), 39.

felterjesztésre azt válaszolta, hogy amint „*az komisszáriusok elvégezték, most is abban maradjon a dolog. Ha pedig mást nem akarnak építeni, osszák ketté a templomot.*”<sup>201</sup> A reformátusok elfogadni látszottak a végzést, hiszen replikációjukban már ők is azt javasolták, hogy templomot „*egy jó temérdek kőfallal*” szakasszák kétfelé s az egyik fele legyen a reformátusoké, a másik pedig az unitáriusoké,<sup>202</sup> 1632-ben mégis arra panaszkodtak, hogy az unitáriusok nemcsak hogy nem végezték el az előző őszön a részük szerint való építést, de még most sem akarnak benne részt venni s azokat a székeket sem akarják a templomból kiadni, amelyeket a reformátusok tettek oda.<sup>203</sup> Ezért a fejedelem 1634-ben megparancsolta, hogy foglalják el a komisszáriusok az öreg templomot a haranggal és parókiával együtt a reformátusok számára.<sup>204</sup> A megbízottak végre is hajtották volna a parancsot, ha a Fiadfalván lakó Gálfi András, „*a szentegyház fia*” félig kivont karddal távol nem tartotta volna őket a templom ajtajától.<sup>205</sup>

*„Mi azért engelmesek levén az nagyságod kegyelmes parancsolatjának, 20. napján Szent György havának ’április’ odamentünk Keresztúrra, az hol mind az ortodoxusok ’reformátusok’ esperese, mind az unitáriusok esperese az Keresztúr megyéjében lakó uraimmal együtt kompareálának ’megjelenének’, kiknek <...> akarván az nagyságod kegyelmes parancsolatja szerint egzekválni ’végrehajtani’ az dolgot, és az régi templomot az unitárius uraimtól efoglalni, az templomnak kerítése, ajtaja előtt megállván az unitárius uraim, elsőbben verbaliter ’szóbelileg’ prohibeálának ’tiltanának el’ az egzekúciótól ’teljesítéstől’, de mi arra nem cesszálván ’késlekedvén’, annak utána félig kivont fegyverrel ugyanaz Keresztúr megyéjében, Fiadfalván lakó Gálfi András nevé szentegyház fia által az unitárius uraim az egzekúciótól minket repellálának ’elrisztanának’...”*

---

<sup>201</sup> NAGY (1947), 516.

<sup>202</sup> *Uo.*, 516.

<sup>203</sup> *Uo.*, 516.

<sup>204</sup> A székelykeresztúri templom aránt kibocsátott komisszáriusok relációja *‘fejedelmi megbízottak jelentése’*. MUEKvGyLt RegA [111] P. 3.

<sup>205</sup> *Uo.*

Közben az ott álló unitáriusok kijelentették, hogy a megegyezésben nincs benne, hogy nem akadályozhatják és utasíthatják el a megbízottakat,<sup>206</sup> ezért a küldöttek tizenötöd napra a fejedelem táblájára idézték őket, hogy ott adják meg repulzió-tételük okát. Ha meg is adták, úgy tűnik, hogy legkésőbb 1635-re felépült a templom.<sup>207</sup>

1642-ben azonban ismét megjelent a bizottság, amely a harangok, a szántóföldek és szénatermő helyek felett támadott egyenetlenkedést megvizsgálván, annak tárgyait két egyenlő részre osztandónak határozta, s határozatukat végre is hajtották.<sup>208</sup> Az unitáriusok még 1645-ben is adósok voltak a harangöntőnek, az összeg kifizetését Bethlen Ferenc, fejedelmi udvarmester vállalta magára.<sup>209</sup>

Azután 1646-ra mindkét fél annyira megrettent attól, hogy hívei „elkevesednek”, hogy örökösen úgy egyeztek meg, hogy ha az egyik fél meg is fogyatkozna, a másik akkor sem veheti el tőle templomát.<sup>210</sup>

Itt kell megemlékezni a csekefalviakról, mivel azoknak egy része, azok, akik református hitre tértek, 1640 előtt szintén a keresztúri reformátusok templomába jártak. Ámde Csekefalva Szentábrahám leányegyháza volt, Szentábrahám pedig megmaradt unitáriusnak. Az unitáriusok – hasonlóképpen mint Csókfalván – arra kényszerítették a reformátusokat, hogy az ő papjuknak fizessék a kvártát.<sup>211</sup> Pálfi Ferenc nemesember például az áttértek asztagját esős időben meghányatta és úgy vette ki belőle a szentábrahámi unitárius anyaegyház papja számára a képét.<sup>212</sup> A reformátusok a fejedelemhez folyamodtak, aki „*excipiálta*”, kivette őket a szokott bér megadása alól.<sup>213</sup> Ebből súlyos fogyatkozások és veszekedések lettek.<sup>214</sup> Az unitáriusok folytonos joggyakorlatukra hivatkoztak,<sup>215</sup> s elleneztek, hogy a reformátusok a csekefalvi határon lévő „*puszta kápolna*” megépítésében kezdtek forgódni.<sup>216</sup> A fejedelem azonban nem akarta a csekefalvi reformátusokat templom nélkül hagyni, ezért 1640-ben nekik adta a kápolnát.

---

<sup>206</sup> Uo.

<sup>207</sup> A keresztúri, kőrispataki és háromszéki abalienáltatott 'elidegenített' eklézsiák dolgában instancia 'folyamodvány' a fejedelemhez. MUEKvGyLt RegA [111] P. 4.

<sup>208</sup> N. AJTAI KÖVÁCS (1879), 76-78.

<sup>209</sup> Uo., 78.

<sup>210</sup> KONCZ (1884), 165-166.

<sup>211</sup> POKOLY (1904), 118.

<sup>212</sup> KONCZ (1884), 381.

<sup>213</sup> A keresztúri, kőrispataki és háromszéki abalienáltatott 'elidegenített' eklézsiák dolgában instancia 'folyamodvány' a fejedelemhez. MUEKvGyLt RegA [111] P. 4.

<sup>214</sup> Uo.

<sup>215</sup> Uo.

<sup>216</sup> KONCZ (1884), 164.

Öt évvel korábban, 1635-ben halt meg Hidvégi Mikó Ferenc, aki atyai birtokán, Hidvégen unitárius templomot és iskolát állított fel.<sup>217</sup> Hogy mikor szűnt meg az iskola, nem tudhatni, ám Mikó Ferenc egyetlen fia, Mikó József halálakor (1636. április 20.) még fennállt.<sup>218</sup> Mikor azonban Mikó József is elhunyt, s ezáltal Hidvégi Mikó család ezen ága kihalt,<sup>219</sup> Nemes Tamás, Háromszék főkapitánya elfoglalta a hidvégi templomot az ottani unitáriusoktól.<sup>220</sup>

Nemes Tamásnak még akkor ígérték oda a főkapitányságot, amikor Zólyomi Dávid helyettes kapitánya volt.<sup>221</sup> Nemes Tamás egyébként is arra törekedett, hogy megszerezze a tisztséget,<sup>222</sup> Rákóczi pedig Zólyomit akarta semlegesíteni ifjabb Bethlen István halála után. Tulajdonképp „pártpolitikáról” van itt szó. Amíg a radikális unitáriusok közé sorolható Mikó Ferenc egy ideológiailag megfontoltabb politikai vezetőt erősített volna, addig Nemes Tamás a másik, református érdekeket védelmező Rákóczi-párthoz tartozott. Ennek jóvoltából szinte következmények nélkül sérthette meg az uniót.<sup>223</sup> Az erőszakos foglalás 1636-ban borzasztó drámai eseménynek minősült, hiszen nemcsak Nemes Tamás hágtá át a fejedelemség legalapvetőbb törvényeit az unitáriusok kárára, hanem Rákóczi is habozott betartani a megválasztásakor feltételül fogadott V. kondíciót, amely szerint megtartja és megtartatja a vallásszabadságot. E kondíció alapján azonban az unitáriusok kivételével senki sem fogta később kérdőre a fejedelmet:

*„Kegyelmes urunk, fejedelmünk, jóllehet tudjuk nagyságodnak előtte mely sok külön-különféle országunk csendességére és megmaradására nézendő foglalatossági legyenek, mindazonáltal keserves megbántódásunkban kénszerítettünk nagyságodat, úgymint supremus magistratusunkat 'legfelsőbb felsőbbbségünket' rekvirálnunk 'igénybe vennünk' tudván nagyságodnak fejedelmi kegyelmes ígéretit az recepta*

---

<sup>217</sup> NAGY (1875), 42.

<sup>218</sup> *Uo.*, 82.

<sup>219</sup> NAGY (2006), 89.

<sup>220</sup> Rákóczi György fejedelemnek a hidvégi templom aránt komisszáriusokat 'fejedelmi megbízottakat' rendelő poroncsolatja.MUEKvGyLt RegA [107] N. 4.

<sup>221</sup> KEMÉNY (1980), 166.

<sup>222</sup> *Uo.*, 166.

<sup>223</sup> Rákóczi György fejedelemnek a hidvégi templom aránt komisszáriusokat 'fejedelmi megbízottakat' rendelő poroncsolatja.MUEKvGyLt RegA [107] N. 4.

***religióknak 'bevett vallásoknak' és abban levő státusoknak  
'rendeknek' oltalmazásában és megtartásában.***<sup>224</sup>

Az unitárius papok és a háromszéki vizitációtól eltiltott püspök, Csanádi, akinek már csak fél év volt hátra az életéből, „*keserves panaszolkodással*” adta Rákóczi értésére, hogy Nemes Tamás fegyveres szolgálival betétette a hídvégi templom ajtajait, amikor a hívek prédikációra mentek, s az unitárius papot és hallgatóit kirekesztve református lelkipásztort vitt be, s azzal prédikáltatott.<sup>225</sup> A fejedelem megbízottakat választott, hogy egyenlítsék ki az ellentéteket.<sup>226</sup> Megjegyzendő, hogy ezek között nem találunk olyat, aki két évvel később ne írta volna alá a dési egyezményt. De nem is ez a fontos, hanem az, hogy a nézeteltérések elegyengetése teljesen mindegy volt már, hiszen ekkor mindenki számára, így a fejedelem számára is nyilvánvalóvá vált, hogy már nincs olyan a pártfogók között, aki még érdemben tud politikai védőernyőt terjeszteni az unitáriusok fölé; a fejedelem tehát végrehajthatja az 1635-ös országgyűlés szombatosok és unitáriusok ellen hozott határozatát.

Nemes Tamás sem elégedett meg a templom elfoglalásával, az ottani unitárius prédikátort is megfenyegette, s a neki járó kvártát elvette azokkal a templomi eszközökkel együtt, amelyeket az unitáriusok készítettek.<sup>227</sup> Mivel azonban ennek a kontroverziának az eligazítását a fejedelem elhalasztotta, más Fehér vármegyebeli pártfogók is elfoglalták a dézsmát (Olthévíz, Datk, Alsórákos és Ürmös).<sup>228</sup>

Az ezen falvakhoz tartozó földbirtokok 1631. március 24-ig Nagyteremi Sükösd Györgyéi voltak, aki úgy végrendelkezett, hogy ameddig felesége a nevét viseli, addig az előbbi hármat is bírja.<sup>229</sup> Utóbbinak egyik felét Veselényi Boldizsárra, a másikat Bethlen Ferencre hagyta.<sup>230</sup> Mivel ezekben a falvakban sok esztendőtlől fogva az unitárius vallás virágzott, ezért Sükösd mind feleségének, mind pedig egyéb örököseinek olyan feltétellel hagyta örökül birtokait, hogy azok se a szegénységet, se a köztük lévő prédikátorokat ne

---

<sup>224</sup> A hídvégi unitárius templomnak Nemes Tamás által lött erőszakos elfoglalásáról instancia '*folyamodvány*' a fejedelemhez a zsinatból bocsátott deputátusok '*küldöttek*' által cum resolutione principis '*a fejedelem megoldásával*'. MUEKvGyLt. RegA [107] N. 3.

<sup>225</sup> Rákóczi György fejedelemnek a hídvégi templom aránt komisszáriusokat '*fejedelmi megbízottakat*' rendelő poroncsolatja. MUEKvGyLt. RegA [107] N. 4.

<sup>226</sup> *Uo.*

<sup>227</sup> A székelykeresztúri templom aránt kibocsátott komisszáriusok relációja '*fejedelmi megbízottak jelentése*'. MUEKvGyLt. RegA [111] P. 3.

<sup>228</sup> *Uo.*

<sup>229</sup> KELEMEN (1901), 302.

<sup>230</sup> *Uo.*, 302.

háborgassák, és semmi ürügy alatt más vallásra ne kényszerítsék, különben sújtsa le rájuk az Isten átka.<sup>231</sup> A jószágok azonban nem szálltak át az örökösökre.

Két 1650-ben lefolytatott tanúvallatásban ugyanis a tanúk egybehangzóan állították, hogy Alsórákost és Hévízt nem sokkal Sükösd György halála után, annak feleségétől, Borsvai (Borsvári) Erzsébettől a fejedelem számára elfoglalták.<sup>232</sup> 1637-ben Alsórákos bizonyosan az ő birtoka volt.<sup>233</sup> Ürmöst 1642-ben udvari emberének, Maurer Istvánnak adományozta. Az ürmösi bérek egy részét egy bizonyos „Hersel Christoph” foglalta el.<sup>234</sup> Datk a dévai Nagy család birtokába került. 1637-ben egy felsővenicei román jobbágyról jegyezték fel, hogy Datkon Nagy Pál uram alatt vagyon. Ez a Nagy Pál nem elégedett meg azzal, hogy az unitárius prédikátor bérét elidegenítette, azzal is fenyegette, hogy elkergeti.<sup>235</sup>

Ez azonban már nem egyszerűen az artikulusok és nem Nemes Tamás magánakciója, hanem a dési per távlati hatása is volt. Ugyanúgy, mint az, hogy a zsidózó birtokok szétoztogatása ellen nemegyszer eredménytelenül tiltakozó Rhédey János Erdőszentgyörgyön (1640-41) az unitárius székelység és jobbágyok egy részét különböző eszközökkel, zaklatással, fenyegetéssel, rábeszéléssel, a templom erőszakos elfoglalásával igyekezett megnyerni saját vallásának.<sup>236</sup> Ekkor vesztette el az unitarizmus Héjjasfalvát,<sup>237</sup> Kált,<sup>238</sup> Újszékelyt,<sup>239</sup> Nagyteremit,<sup>240</sup> Fehérvárt<sup>241</sup> és Nagyernyét<sup>242</sup> is.

A dési per távlati hatásait legutóbb Szabó András Péter mutatta be, aki megállapította, hogy „[a]z unitáriusok székelyföldi visszaszorulása már 1638 végén megkezdődött, és 1639 elején a helyszíni vizsgálatokkal folytatódott.”<sup>243</sup> Miután kifejezetten a református hit felvételére kötelezték a megfélemlített szombatosokat, a legnagyobb szombatos központokba (Erdőszentgyörgyre, Kis-<sup>244</sup> és Nagysolymosra, Bözödre,<sup>245</sup> Bözödújfaluba, Hidegkútra, Szenterzsébetre) komisszáriusokat küldtek, akik úgy csúrték-csavarták a számokat, hogy a templomok az új református gyülekezeteknek jussanak. Szabó András Péter a zsidózó-

---

<sup>231</sup> *Uo.*, 305-306.

<sup>232</sup> FEHÉR (2005), 43-59.

<sup>233</sup> MAKKAI (1954), 479.

<sup>234</sup> BENCZÉDI (1884), 93.

<sup>235</sup> *Uo.*, 93.

<sup>236</sup> BENCZÉDI (1884), 92.

<sup>237</sup> KONCZ (1884), 27-31.

<sup>238</sup> BENCZÉDI (1884), 90.

<sup>239</sup> *Uo.*, 90.

<sup>240</sup> *Uo.*, 90.

<sup>241</sup> *Uo.*, 91.

<sup>242</sup> A nagyernyei unitárius és reformátusok között a templom és parókiák 'papilakok' aránt kompozíció 'egyezséglevél'. MUEKvGyLt. RegA [114] R. 2.

<sup>243</sup> SZABÓ (2003), 55.

<sup>244</sup> KONCZ (1882), 107-110.

<sup>245</sup> KONCZ (1905).

birtokok sorsát is követte. Kornis Borbála birtokainak egy részén Rákóczi Zsigmond és Bethlen János osztozott, az utóbbi 1644-ben megkapta Székelymuzsna porciót is. Bethlenen kívül a Dániel, a Bíró, az Apaffi, a Kénosi, a Szalánczi és a Rédey családoknak, továbbá – az Olt parti falvakhoz hasonlóan – a fejedelemnek voltak itt jobbágysai.<sup>246</sup>

Amikor Péter Sándor 1935-ben megírta a muzsnai egyházközség rövid történetét,<sup>247</sup> s az ottani unitárius templom elvételének ügyét (1642-48), egyetlen Kelemen Lajos szerkesztésében megjelent okiratra<sup>248</sup> hivatkozott; Koncz József,<sup>249</sup> Szilágyi Sándor<sup>250</sup> és Ötvös Ágoston<sup>251</sup> idevonatkozó egyháztörténelmi adataira nem. Kelemen azonban nem maga a muzsnai egyházközség, hanem a vargyasi Dániel család története iránt érdeklődött, ezért azok a levéltári darabok, amelyek csak az előbbire vonatkoztak, máig kiadatlanok maradtak. Ezek alapján igyekszem rekonstruálni, hogy hogyan sikerült „eljátszania” a háromszoros túlsúlyban lévő székelymuzsnai unitárius többségnek a templomot.

Kiindulási pontom a Gyűjtőlevéltár RegA P. 5. jelzetű archiválája. Ha az ezen lévő dátumozás nem harmadkézből eredne, arra kellene következtetnem, hogy az unitáriusok már 1640. július 14-e körül megtalálták kegyelmes urukat, Rákóczit a székelymuzsnaiak miatt, s augusztus 15-én újólaj elmentek hozzá Gyulafehérvárra, hogy a fejedelem engedélyezze nekik, hadd építsék meg „jó módjával” a három részt a muzsnai reformátusok számára.<sup>252</sup> Emiatt többször ne búsuljon a fejedelem!<sup>253</sup> A parókia helyét illetőleg azonban nem tudtak megegyezni a felek,<sup>254</sup> az unitáriusok ugyanis eladó házat egyáltalán nem, házhelyet pedig csak olyat találtak, amelyet a reformátusok nem voltak hajlandóak átvenni tőlük.<sup>255</sup>

A komisszáriusok 1642. július 29-én egyenlítették ki az ellentéteket. A templom és a parókia az unitáriusoknál maradt azzal a feltétellel, hogy a templomhoz közel paplakot, a templomkert mellett lévő pusztára pedig csaknem fele akkora zsindeyes kőtemplomot építenek a reformátusok számára 1643 Szent János napjáig (június 24.), mint az övéké.<sup>256</sup> Az építkezési költségek negyed részét a reformátusoknak kellett fedezniük, akik számára az

---

<sup>246</sup> PÉTER (1935), 202.

<sup>247</sup> *Uo.*, 201-220.

<sup>248</sup> KELEMEN (1913), 31-32.

<sup>249</sup> KONCZ (1884), 94-97.

<sup>250</sup> SZILÁGYI (1886), 29.

<sup>251</sup> ÖTVÖS (1859), 226-228. 232-233.

<sup>252</sup> Instancia *'folyamodvány'* a muzsnai atyafiak dolgában cum resolutione *'megoldással'*. MUEKvGyLt. RegA [111] P. 5.

<sup>253</sup> *Uo.*

<sup>254</sup> *Uo.*

<sup>255</sup> A muzsnai parókiális helyek úzusa *'használata'* el nem hagyása okáról. MUEKvGyLt. RegA [111] P. 11.

<sup>256</sup> A muzsnai templomról Petki Farkas, Bethlen János, Henter András és Man István mint fejedelemtől elrendelt komisszáriusok *'fejedelmi megbízottak'* relációja. MUEKvGyLt. RegA [111] P. 6/1.

unitáriusoknak ki kellett adniuk a földek, rétek, proventusok és egyéb eszközök (kehely, kanna stb.) negyed részét.<sup>257</sup>

Még alig múlt el azonban Szent János napja, Geleji Katona István már a muzsnai állapotról jelentett a fejedelemnek: az unitáriusok

*„...nem tudom micsoda bizodalomtól, azt hiszem Dániel uramtól való biztatásból viseltetve, semmit a dologban meg nem indultanak, hanem három vagy négy szekér meszet vittek oda propter formam 'tessék-lássék módon'; sőt nyilván mondják, hogy ők soha sem építik, hanem aminemű pap a templomban prédikál, ők arra járnak.”<sup>258</sup>*

A levélből fény derül arra is, hogy június 5-én a reformátusokat is figyelmeztették, hogy kezdjenek el építeni, de azok azt felelték rá, hogy ők csak negyedesek a munkában, s ezért arra várnak, hogy az unitáriusok vigyék véghez a három részt, s aztán nekik is lesz gondjuk a negyedekre.<sup>259</sup> Ám az unitáriusok az épületet el sem kezdték, s a káplán ezért azt kívánta a fejedelemtől, hogy pecsételjék le az unitáriusok templomát a deliberáció szerint mindaddig, amíg a reformátusok templomát meg nem építik.<sup>260</sup> Ezek kapcsán két megállapítást lehet tenni. Egyfelől, hogy az unitáriusok túlon túl bízhattak számbeli túlsúlyukban és talán az unitárius komisszáriusban, Dániel Jánosban, aki – Geleji Katona szerint – megígérte, hogy nem lesz az unitáriusoknak semmi bántódása. Másfelől pedig, hogy a régi templomot megkaparintani akaró reformátusoknak az állt az érdekükben, hogy az új templom sohase készüljön el, hiszen a deliberáció záradéka és a hasonló eljárások azzal kecsegtették őket, hogy ebben az esetben talán az unitáriusok templomát kapják meg.

Akárhogy is volt, 1643-ra nem épült meg az új templom. Ezért a komisszáriusok el akarták távolítani az unitáriusokat a régiből.<sup>261</sup> Ám amikor ezt véghez akarták vinni, a cinteremben álló falubeli unitárius prédikátor, Uzoni János püspöke nevében elutasította a megbízottakat.<sup>262</sup> Azok erre nem „*supersedeáltak*”, erőszakosan akartak bemenni, mire a prédikátori rendből egynéhányan eléjük álltak, s nem bocsátották be őket.<sup>263</sup>

---

<sup>257</sup> Uo.

<sup>258</sup> Ötvös (1859), 227.

<sup>259</sup> Uo., 227.

<sup>260</sup> Uo., 227.

<sup>261</sup> Rákóczi Györgynek a muzsnai templom aránt utolsó határozása. MUEKvGyLt. RegA [111] P. 12.

<sup>262</sup> Uo.

<sup>263</sup> Uo.



Aztán írást adtak be a fejedelemnek arról, hogy miért nem akarták megengedni, hogy a templomot kivegyék a kezükből.<sup>264</sup> A fejedelem pedig azt parancsolta komisszáriusainak, hogy minél hamarabb tudósítsák affelől, hogy helytálló-e a mentegetődzés.<sup>265</sup> Az unitáriusok azzal mentették magukat a komisszáriusok előtt, hogy a reformátusok sem házhelyet mutatni, sem mozdulni nem akartak.<sup>266</sup> A reformátusok azonban azzal vágtak vissza, hogy az unitáriusok tizenegy nappal a határidő előtt (június 14.) kívánták tőlük, hogy mutassanak helyet, s kőműveseket is csak ekkor fogadtak.<sup>267</sup> Ez már kilenc nappal azután történt, hogy a reformátusokat figyelmeztették arra, hogy építsenek. De minthogy a kőművesek ugyanarról számoltak be, mint a reformátusok, mégis eltávolították az unitáriusokat a templomból a másik megépítéséig.<sup>268</sup>

Aztán váratlan fordulat következett. Augusztus 29-én Geleji Katona beismerte a fejedelemnek, hogy a muzsnai reformátusoknak is van valami vétsége.<sup>269</sup> Mert bár ő meghagyta nekik, hogy építsenek, de úgy hiszi, hogy az ott való „*törvénybeli atyafiak*” közül némelyek (bizonyosan Bethlen Jánosra gondolt) ismét azt adták tanácsul nekik, hogy várjanak a többségre.<sup>270</sup>

Talán e második levél jóvoltából járulhatott mind a két fél 1644. január 10-én a fejedelem személye elé a januári gyulafehérvári országgyűlésen, ahol kötelezték magukat, hogy azalatt az idő alatt, míg az új templom el nem készül, a régit váltakozva használják.<sup>271</sup> Ezzel egyidejűleg Beke Dániel püspök, akinek nevében Uzoni „*repulziót tött*”, egy szép aranyozott, ezüst úrvacsorai poharat adományozott a muzsnai unitárius híveknek.<sup>272</sup> A Muzsnába adott pohárhoz az a feltétel volt téve, hogyha a hívek elhagynák vallásukat vagy megszűnne az egyház, úgy a pohár visszamarad az akkori unitárius püspökre.<sup>273</sup>

A muzsnai református hívek két év múltán, 1646. február 3-a előtt jelentették ismét a fejedelemnek, hogy az unitáriusok egy követ se mozdítottak meg az országgyűlés óta, sőt,

---

<sup>264</sup> Muzsnai, keresztúri, káli, bözödi és körispataki eklézsiák dolgában instancia a fejedelemhez in duplo per consistorium Unitariorum '*kétszeresen az unitáriusok konzisztóriumá által*'. MUEKvGyLt RegA [112] P. 15.

<sup>265</sup> *Uo.*

<sup>266</sup> KONCZ (1884), 95.

<sup>267</sup> *Uo.*, 95.

<sup>268</sup> *Uo.*, 96.

<sup>269</sup> ÖTVÖS (1859), 232.

<sup>270</sup> *Uo.*, 232.

<sup>271</sup> A muzsnai unitárius templom aránt az unitáriusok és reformátusok közt ineált kontraktus '*kötött szerződés*'. MUEKvGyLt. RegA [111] P. 8.

<sup>272</sup> PÉTER (1935), 206.

<sup>273</sup> *Uo.*, 206.

nyilvánosan azt mondták, hogy ők soha nem fognak építeni, hanem ha a papok izgattak, építsenek maguk.<sup>274</sup> Ez a vád teljesen azonos Gelejiével.

Beke Dániel rögtön értesült arról, hogy a fejedelem előtt vádolják az unitáriusokat, s hogy Rákóczi komisszáriusokat rendelt, hogy a templomot foglalják el.<sup>275</sup> Ezért 1646. február 12-én szükségesnek ítélte a fejedelmet arról informálni, hogy a templom azért nem épült meg eddig, mert a fehérvári országgyűlés után a hadköteles székelyek némelyike mindjárt az 1644-45-ös hadjáratra ment, a többiek pedig azzal a feltétellel maradhattak otthon tartalékosként, ha vallásuktól elállnak.<sup>276</sup> Ismét másokat Bethlen Jánosné a hadjárat alatt megfogott, s addig nem bocsátotta ki őket tömlöcükből, amíg át nem tértek.<sup>277</sup> A hadi expedíció után aztán mindjárt fahordáshoz kezdtek, de soha nem engedték a reformátusok, hogy azon a helyen kezdjék el az építést, amelyet korábban mutattak nekik, hanem inkább megcserélték a helyet, s a fát Bethlen János jobbágyainak udvarára, a köveket pedig saját házaik és kapujaik elé hordták, s nem engedték, hogy az unitáriusok az építéshez kezdjenek.<sup>278</sup> Ezért az unitáriusok a parókia alapjának kiásásával próbálkoztak, ám amit egy nap ástak, azt Szalánczi bírása a református jobbágyokkal feltöltötte. Az unitáriusoknak Udvarhelyen kellett kérniük a bírót, hogy engedélyezze nekik, hadd ássák ki ellenfelük parókiájának alapját, ám a bíró azt felelte, hogy addig nem engedi, amíg Szalánczi haza nem jön.<sup>279</sup> Azaz, ítéletnapig sem, hiszen Szalánczyt a törökök ekkor már túszként tartották Konstantinápolyban, s többé nem is tért vissza onnan. Ám a reformátusok ezzel sem érték be, Szalánczi pecsétes levelével azt is megtiltották, hogy az unitáriusok építhessenek.<sup>280</sup>

1646-ban az ellentétek eligazítására a fejedelem komisszáriusait – közöttük Bethlen Jánost is – Székelymuzsnába küldte, ahol az unitáriusok azt kívánták tőlük, hogy mutassanak nekik egy helyet, ahol megépíthetik a parókiát és a templomot.<sup>281</sup> De minthogy a reformátusok elleneztek, hogy a megbízottak helyet mutassanak,<sup>282</sup> azoknak pedig nem volt

---

<sup>274</sup> A muzsnai és keresztúri templomokról Rákóczi második válasza, melyben poroncsoltatik, hogy a keresztúri templom is a *connumerationis articulus 'lakosságösszeírási határozat'* mellett adassék a reformátusoknak. MUEKvGyLt. RegA [111] P. 9.

<sup>275</sup> A muzsnai templom és keresztúri harangok aránt instancia *'folyamodvány'* a fejedelemhez. MUEKvGyLt. RegA [111] P. 7.

<sup>276</sup> *Uo.*

<sup>277</sup> *Uo.*

<sup>278</sup> *Uo.*

<sup>279</sup> *Uo.*

<sup>280</sup> *Uo.*

<sup>281</sup> Rákóczi György komissziója *'megbízása'*, hogy a muzsnai parókiális ház adattassék a reformátusoknak. MUEKvGyLt. RegA [111] P. 14.

<sup>282</sup> KONCZ (1884), 96.

utasításuk a házhelyet illetőleg, ezért elhalasztották a döntést addig, amíg fejedelem nem rendelkezik, tehát legalább addig, amíg haza nem tér Erdélybe.<sup>283</sup>

Az unitáriusok ezt nem akarván kivárni püspökük által találták meg Gyalun a fejedelmet, aki elhatározta, hogy útja alatt levelet küld a szuperintendensnek, amelyben megszabja neki, hogy mihez tartsák magukat az unitáriusok.<sup>284</sup> Ezt azonban elmulasztotta, s egymaga Bethlen János tudta, hogy milyen végzést hozott.

Ezért 1646. június 20-án az unitárius püspök két prédikátort küldött Bethlen Jánoshoz, hogy megtudják tőle, hogy milyen instrukciót adott a fejedelem a muzsnai állapotot illetően.<sup>285</sup> Bethlen János azt mondta a prédikátoroknak, hogy az unitáriusoknak arra a szántóföldre kell építeniük a parókiát, amely a paplak mellett van.<sup>286</sup> Ám ez a föld az egyházi birtokok elosztásakor az unitáriusok szerint nekik jutott, s be is vetették búzával, így egy esetleges építkezés nem kevés kárt okozott volna nekik.<sup>287</sup>

Főként talán a korábban „repulziót tevő” Uzoni Jánosnak, aki június 24-én (azaz három nappal később) a templomból istentisztelet után kijöve az egész egyházmegye előtt összeszólalkozott emiatt Török Istvánnal,<sup>288</sup> aki unitáriusból lett református prédikátorrá.<sup>289</sup> Török István többek között azt mondta, hogy ők a megegyezés mellől el nem állnak, hanem ahhoz tartják magukat, akárhova építsenek is a falura; de a paplak melletti szántóföld az övék.<sup>290</sup> Erre az unitáriusok azt felelték, hogy az nekik „osztásban jutott volt”, mégis hagytak helyet a parókiának, a reformátusok azonban megszántották és bevetették búzával, s egymás között arról beszélgettek, hogy ők – valószínűleg épp Bethlen János tanácsára – semmiképpen sem mutatnak helyet az unitáriusoknak.<sup>291</sup> Mindezt két olyan székelyderzsi nemes (Kovács György és Veres János) „adta emlékezetre mindeneknek”, akik a fenn megnevezett napon a székelymuzsnai templomban vettek részt az istentiszteleten.<sup>292</sup>

A fejedelem ismét komisszáriusokat küldött, akik kifüggesztették a parókia és a templom megépítésének határidejét, úgymint 1646. és 1647. Szent Mihály-napját.<sup>293</sup> Az unitáriusok meg is ígérték, hogy a terminusra elkészítik őket,<sup>294</sup> mindazonáltal a paplak

---

<sup>283</sup> *Uo.*, 96.

<sup>284</sup> *Uo.*, 96.

<sup>285</sup> A muzsnai parókiális ház nem építtetéséről testimonium 'magyarázat'. MUEKvGyLt. RegA [111] P. 10.

<sup>286</sup> *Uo.*

<sup>287</sup> *Uo.*

<sup>288</sup> *Uo.*

<sup>289</sup> PÉTER (1935), 205, 211.

<sup>290</sup> A muzsnai parókiális ház nem építtetéséről testimonium 'magyarázat'. MUEKvGyLt. RegA [111] P. 10.

<sup>291</sup> *Uo.*

<sup>292</sup> *Uo.*

<sup>293</sup> Rákóczi Györgynek a muzsnai templom aránt utolsó határozása. MUEKvGyLt. RegA [111] P. 12/2.

<sup>294</sup> *Uo.*

megépítését, amint kellett volna, a pestis miatt nem végezték el.<sup>295</sup> Így lévén azért a dolog, a fejedelem 1647. április 3-án azt parancsolta komisszáriusainak, hogy régi parókiát „*cum omnibus eiusdem pertinentiis*” a reformátusok kezébe bocsássák.<sup>296</sup> Körülbelül ugyanekkor, a reformátusok három agyagfalvi nemest vettek maguk mellé, s az unitáriusok kezében hagyott szántóföldeket és szénaréteket elfoglalták, továbbá a harangozástól is távol tartották őket.<sup>297</sup> Ezért az unitáriusok alázatosan könyörögtek a fejedelemnek, hogy méltóztassék rábízni komisszáriusaira, hogy mutassanak helyet, ahová a templomot építsék, s adják vissza a parókiának és csürkertnek való helyet, valamint az elfoglalt javakat.<sup>298</sup> A komisszáriusok azonban 1647. szeptember 15-én a templomot is a reformátusok kezébe adták, akik azt kívánták a fejedelemtől, hogy járjon végére a szerződés meggyalázásának.<sup>299</sup> Ezért a fejedelem megparancsolta fiának, hogy az bizonyos személyeket rendeljen a dolog eligazítására.<sup>300</sup> A templomhoz való földeket azonban nem osztották fel ismét, az unitáriusok csak a harangot használhatták szabadon.<sup>301</sup>

A reformátusok extenzív terjeszkedése kapcsán nem is nagyon volt másik ennyire elhúzódozó és ekkora port kavaró vita ebben az időszakban. Kivételt képez talán II. Rákóczi Györgynek a kolozsvári unitáriusokkal szembeni fellépése, amely teljesen átalakította a város igazgatását. 1635-ben még a városi tanács útját tudta állni a kálvinista pozíciók megerősítésének, 1638-ban azonban egy és három negyed, 1655-ben pedig már fele-fele arányban kellett képviselniük a városi igazgatást a reformátusoknak és unitáriusoknak. I. Rákóczi 1638-ban határozta el azt is, hogy a Farkas utcában a régi templomot építsék fel a reformátusok számára, amiért cserébe a reformátusoknak meg kellett ígérniük, hogy a főtemplomért, az unitáriusok parókiájáért és jövedelmeiért nem szállnak síkra.

## Véggözetkeztetések

Miközben az unitáriusok templomvitáikat egymás után bukták el, az unitárius vezetés nem tisztázta egyértelműen a szombatosokhoz való viszonyát sem. Beke szombatos foglyokért

---

<sup>295</sup> KONCZ (1884), 96.

<sup>296</sup> Rákóczi Györgynek a muzsnai templom aránt utolsó határozása. MUEKvGyLt. RegA [111] P. 12/2.

<sup>297</sup> KONCZ (1884), 96.

<sup>298</sup> *Uo.*, 97.

<sup>299</sup> SZILÁGYI (1886), 29.

<sup>300</sup> *Uo.*, 29.

<sup>301</sup> KONCZ (1884), 97.

könyörgött,<sup>302</sup> s arra is van adat, hogy volt szombatos centrumokért instált a fejedelemmel.<sup>303</sup> Sajnos, az új püspök művei közül látni egyet sem volt alkalma soha senkinek. Számára a legfontosabb bizonyára az volt, hogy eklézsiáit mihamarabb meglátogassa,<sup>304</sup> még az 1641-es református-unitárius vitában való részvételből is kivonta magát.<sup>305</sup> Mindez persze csak még jobban gyanúba keveri: stratégiája a nikodémizmus, a rejtőzködés lehetett. Művek hiányában az általa adományozott úrvacsorai poharak felirataiból következtethetünk álláspontjára. „*Ez pohár csináltatott az egy igaz Istennek az Jézus Krisztus által igazán való tiszteletire. Sepsiszentgyörgyi Beke Dániel pap által. Anno Domini 1633.*”<sup>306</sup> – ez az írás van kimetszve a ravai poháron. Az 1644-es muzsnain már körmönfontabb a megfogalmazás: „*In honorem unius solius Dei Patris et Filii eius, Iesu Christi crucifixi...*”<sup>307</sup> Visszakanyarodunk tehát Enyedi és Csanádi nézeteihez: a megfeszített Jézus Krisztus azért érdemel önmagában is valamiféle tiszteletet (ez azonban honoráció, nem pedig istenfélő adoráció). Jóval később a szombatosság genezistörténetei közül a legfiatalabb beszámoló, Ürmösi Sándoré, a naiv hagyományképzés szűrőin keresztül úgy mutatja be Bekét, mint akinek befolyása volt Péchi Simon szombatosságra való „leszöktetésében”.<sup>308</sup> Alapult-e ez történeti valóságon, nem tudni.

Mindenesetre végkövetkeztetésül annyit el lehet mondani, hogy a legtöbbször alkukra kényszerülő, ám a valláspolitikai ésszerűség határait ennek ellenére soha át nem lépő Radecke és a zsidózók visszaszorítása miatt türelmetlenebb magatartást tanúsító Szőrös törekvéseinek szükségszerűen másképp kellett beteljesedniük, mint azt a történet elején óhajtották. Az egyházat ugyanis már nem a dogmatika vonatkozásában, hanem ténylegesen és egyre kegyetlenebb ellenszélben kellett helyreállítani. S bár Beke ennek a feladatnak minden nehézség ellenére igyekezett megfelelni, az unitáriusok terhein már csakis az utánpótlás, a következő nemzedék enyhíthetett valamiképp. Nem is meglepő, hogy a korszak azzal zárul, hogy példátlan módon a fejedelemhez fordulnak, hogy az engedje meg nekik, hogy tanítót

---

<sup>302</sup> A szombatos foglyok kiszabadítása aránt instancia *'folyamodvány'* a fejedelemhez cum resolutione *'megoldással'*. MUEKvGyLt. RegA [95] G. 9.

<sup>303</sup> Beke Dániel unitárius szuperintendens instanciája *'folyamodványa'* a fejedelemhez a szováti unitáriusoknak a reformátusok által való háborgattatásáért cum resolutione principis *'a fejedelem megoldásával'*. MUEKvGyLt. RegA [124] U. 9.

<sup>304</sup> Sepsiszentgyörgyi Beke Dániel szuperintendens konfirmacionálisa *'püspök megerősítő okirata'* Rákóczi György fejedelemtől, de nevezetes kondíciók alatt. MUEKvGyLt. RegA [49] II/15. JAKAB (1896), 82–84.

<sup>305</sup> SZENTPÉTERI–VISKOLCZ (2005), 99.

<sup>306</sup> VÉGH (1890), 291.

<sup>307</sup> PÉTER (1935), 206.

<sup>308</sup> DÁN (1987), 36–38. Hogy történetileg ez mennyire értékelhető, az nem tudom, mégse hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy Ürmösi történetében egy olyan antitrinitárius pap kerül Péchi mellé, akivel személyes kapcsolata egyáltalán nem dokumentálható. Ez persze azért is érdekes, mert Ürmösi a 19. század második felében írta eredetlegendáját, s ekkora már megjelent Josephus Benkő *Transsylvania* című műve, amelyben Péchi igazi udvari papjáról, Tótszentmiklósi Mihályról már szó esett.

hozzanak be külföldről.<sup>309</sup> Ő lesz Valentin Baumgart,<sup>310</sup> aki magával hozza a 17. század második felének küzdelmeit.

---

<sup>309</sup> Tanító- és professzorbehozathatás aránt engedelmkérés három rendbéli fejedelmi rezolúcióval 'megoldással'. MUEKvGyLt. RegA [53] III/35.

<sup>310</sup> Baumgartról l. JAKAB (1888), 301–313.



# **Irodalom**

## Nyomtatványok

Az a nyomtatott unitárius irodalom, amely a bonckés alá vett időszakban a vallási önmeghatározást szolgálta, a „holtak irodalma” volt. Kivételt talán csak Radecke képez, a többi szerző már nem élt, amikor műveiket sajtó alá rendezték. Ebből a szempontból figyelemre méltó, hogy az erdélyi unitáriusok által értelemmel gazdagnak és kegyes emlékezetűnek tartott Johann Crell művéből kivett részt épp egy évvel a halála után jelentették meg. Megállapításomat szembeállítva a reformátusok nyomtatott forrásanyagával megállapíthatom, hogy ott a korabeli szerzők könnyebben juthattak el a sajtónyilvánosságig. Az unitárius könyvnyomtatásban volt tehát valami megkésetttség vagy megfontolt késleltetés erre nézve. Ráadásul az is szemet szúr, hogy Radecke igazán reprezentatív munkái sem kerültek sajtó alá életében, kettő pedig máig lappang. Ehhez képest nagyon meglepő, hogy a reformátusok kiadtak kortárs unitárius kéziratot (Csanádi Páltól az *Argumentorumot*). Hogy unitárius mű református nyomtatvány metatextusává vált, nem volt ritka a korban. Ennek legközismertebb példája, amikor Johann Heinrich Bisterfeld kiadatta Crell azon művét (*De uno Deo Libri Duo*), amelyet erdélyi unitárius körökben megcáfolhatatlannak tartottak. Szentpéteri Márton és Viskolcz Noémi emiatt is húzta alá, hogy Bisterfeld szükségesnek látta megemlíteni könyve előszavában, hogy ha nem is baráti, de semmiképpen sem ellenséges viszonyt ápol az unitáriusokkal.<sup>311</sup> Ez azonban csak az érem egyik oldala. Egyes unitáriusok szerint cáfolataikat a reformátusok azért hozták az unitáriusok szövegeivel együtt nyilvánosságra, hogy azokat e szerzeményekkel kelendőbbé tegyék:

*„Ezeknek (ti. a reformátusoknak) írásai valóban petyhüdten lógnának a sötétségben, és molyokkal, férgekkel, tetvekkel és szúkkal disputálnának, tömjént vagy borsot zacskóznának papírjukkal, és nem könnyen találnának vevőt rájuk, ha csak a sociniánusok szövegét hozzájuk nem csatolnák.”<sup>312</sup>*

E fölényesen nagyképű megfogalmazásnak ugyan lehet valami igazságmagva a kelet-közép-európai unitarizmus egészét illetően, azonban az erdélyi unitáriusok nyomtatott irodalmára nézve semmiképp sem helytálló. Az ittenieknek ugyanis csakugyan egyetlen igazán jelentős

<sup>311</sup> SZENTPÉTERI–VISKOLCZ (2005), 96.

<sup>312</sup> Cocceius coccyzans, sive specimina aliquot rei male gestae a Iohanne Cocceio, theologiae doctore Leidensi adversus Apologiam Socinianorum pro veritate accusata. Anno Christi M. D. C. L. X. X. 4. LUEkKvLt. 91.



nyomtatott hitvitairata volt, az *Explicationes*.<sup>313</sup> Ez persze részint a beszorított helyzetükre vezethető vissza, részint arra, hogy Enyedi hatása alól nehezen vagy inkább sehogysen tudták kivonni magukat (l. Csanádi).

Heltai János utal még arra, hogy Enyedi munkáján kívül két kisebb vitázó, illetve tanító jellegű kiadvány készült el az unitáriusok kolozsvári könyvnyomtató műhelyében: A *Háromságna k megvizsgálása* (1934) és *Az Szent János evangéliuma kezdetinek rövid magyarázatja* (1636).<sup>314</sup> Ezekkel ugyanúgy fogok foglalkozni az alábbiakban, mint az *Explicationesszel*. A szakirodalom korábbi megállapításait azonban igyekszem nem megismételni, csak azokról az egyházi-vallásos és esetleg alkalmi [Radecke funebris laudatiója (1620)] nyomtatványokról ejtek szót, amelyeknek értelmezéséhez tudok új adalékokkal szolgálni. Verses műfajú szövegeket viszont nem tárgyalok, ez ugyanis más egyház- és költészettörténészek kutatási területe. Kivételt képez ez alól Radecke énekeskönyve (1620), amelyet a gyülekezeti énekhagyományt kutatók kevésbé méltatnak figyelemre. Hangsúlyoznám azt is, hogy az unitárius katekizmusokról érdemi megállapításokat Balázs Mihály híres tanulmánya<sup>315</sup> után nem könnyű tenni, így a rakóvi káték magyar fordításáról (1632) például nem lesz szó. Részletesen ismertetem azonban Radecke agendáját (1638), amely az egyetlen ismert unitárius agenda a református fejedelmek korából. Ráadásul csaknem úgy emelkedik ki az unitárius anyagból, mint az *Explicationes*. Csakhogy amíg a *Formulát* szinte senki sem ismeri szövegszerűen, addig Enyedi bibliamagyarázó művével több tanulmányban foglalkoztak.<sup>316</sup> Épp ezért nehéz olyan szempontot találni, amely körül az *Explicationes* újszerű értelmezését ki lehet alakítani. Én az alábbiakban Enyedi nonadorantizmusának egy ismeretlen forrás által inspirált újraértelmezésére teszek kísérletet.

## 1619: Pletyák az *Explicationes* körül

A híres *Explicationes* magyar fordításának összefüggéseire már sokan kitértek. Megállapításaikat most nem ismétlem meg. Helyette azt a levelet mutatnám be, amelyre szisztematikus kutatásaim során akadtam, ez ugyanis új, megfontolandó adalékokkal szolgál

---

<sup>313</sup> HELTAI (2008), 166.

<sup>314</sup> *Uo.*, 166-167.

<sup>315</sup> BALÁZS (2006), 37-75.

<sup>316</sup> A három legfontosabb: ENYEDI (1997). BALÁZS (2006), 95-108. SIMON (2016). Itt a további szakirodalomról is teljes képet kapunk.

mind a mű keletkezését és megjelenéseit, mind a nonadorantisták 16. század végi, 17. század eleji dogmatikai útkeresését illetően. Az itt megfogalmazottak nélkül nem szakíthatnék végérvényesen azzal a képpel, amely Kénosi Tózsér János és Uzoni Fosztó István nyomán az erdélyi unitárius egyházzal eddig kialakult, ezért itt teszek kísérletet arra, hogy megkérdőjelezzem azokat az alapfogalmakat (adoráció, adorantizmus, nonadorantizmus stb.), amelyek nélkül ma már talán el sem lehet képzelni úgy az egész szakmai diskurzust, mint magát ezt a disszertációt. Ezen alapfogalmak azért nem szolgálhatnak szilárd pontul számomra, mert bizonyosan nem fedik a jócskán komplexebb és konkávabb valóságot. Keserű Gizella és Balázs Mihály legfrissebb tanulmányukban inspiráló módon beszéltek a socinianizmus terminus alkalmazásáról,<sup>317</sup> s talán szerény széljegyzete lehet ez a fejezet ott tett javaslataiknak.

A *historia litteraria* XVIII. századi történetéből ismert Gottfried Schwarz 1775. április 28-án levelet írt Agh István püspöknek.<sup>318</sup> E levélben az Erdély torkában gyökeret vert szentháromság-tagadó gyülekezetek körül keringő pletykák hitelességére vonatkozóan tett felőszinte kérdéseket a szuperintendensnek. Azt illetően azonban, hogy Schwarz ezen kérdéseire Agh később válaszolt-e, hogy óhajításainak megfelelt-e, egyelőre nem tűnik valószínűnek, így vizsgálatom homlokromzatára ebben a dolgozatban csak a föladó levelét állíthattam.

E levél írója és címzettje is teológiai doktor, szuperintendens és tanár volt. A két évvel idősebb Schwarz (1707-1788) ágostai hitvallású evangélikus, Agh (1709-1786) pedig unitárius. Hogy külföldön tanulhassanak, mindketten elhagyták hazájukat a 18. század első felében; öt év különbséggel érkeztek Halléba.<sup>319</sup> Schwarz 1740-ben itt nyerte el a mesteri fokot,<sup>320</sup> Agh viszont 1736-ban tovább indult Amszterdamba, ahol a nagynevű Samuel Crell vette pártfogásába és barátságába.<sup>321</sup> Amíg az egyikük mindvégig hazafelé készült, a másikuk nem szándékozott visszatérni. Aghot végül az őt *academica peregrinatio*ra kijelölő kolozsvári kollégiumban iktatták be a filozófia tanszékre,<sup>322</sup> a lőcsei iskolai védnökséggel való kellemetlenségektől már korábban elszomorodott Schwarz pedig az osnabrücki rektori állást fogadta el.<sup>323</sup> Itt 1749-ig működött, amikor is a hessen-kasseli tartománygróf meghívta

---

<sup>317</sup> KESERŰ-BALÁZS (2016), 55-72.

<sup>318</sup> A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára, a Lengyel Unitárius Egyházközség Levéltára 26.

<sup>319</sup> SZINNYEI (1908/1980-1981), 754.

<sup>320</sup> *Uo.*, 754.

<sup>321</sup> BOROS (1938), 15.

<sup>322</sup> *Uo.*, 18.

<sup>323</sup> SZINNYEI (1908), 754.

Rintelnbe szuperintendensnek és első teológiai tanárnak.<sup>324</sup> Innen írta levelét az 1758-tól huszonnyolc esztendeig püspök Aghnak.

E levél izgalmas hipotézisek és/vagy összeesküvés-elméletek bőtermő földje. Példának okáért harmadikként azt a kérdést tette fel Schwarz Aghnak, hogy mi igaz abból a hírből, hogy a korabeli ünnepélyes disputációkból összeállított lókusok magyarázatának, azaz, a híres *Explicationes*nek a szerzője a közhiedelemmel ellentétben nem (vagy nemcsak) Enyedi volt, hanem Basilius István (is). Schwarz azért is címezhetette Aghnak e kérdést, mert Agh a nevezetes bibliai helyek magyarázatát Enyeditől ismert néven, de új szavak és mondatok magyarázásával bővítve adta elő.<sup>325</sup> A szerzőség körül keringő pletykát/hírt Schwarz Bod Péter *Magyar Athenasából* meríthette, amelyre már korábban felhívták a rintelni tudós figyelmét.<sup>326</sup> Jakab Elek azt is tudni vélte, hogy Basilius azon művének, melyre Bod hivatkozott, címe ez: *Egynéhány kérdések a keresztyéni igaz hitről és avval ellenkező tudományról az Istennek egyházába. Egybeszedettek a kolozsvári prédikátortól, Basilius Istvántól.*<sup>327</sup> De vajon az *Explicationes* csakugyan olyan magyarázatokból állna, amelyeket Basilius olyan írásaiból szedegetett Enyedi, amelyeket már egyébként is egybeszedtek valahonnan? A dolgot Balázs Mihály sem tudta felvilágosítani, mert olvasta ugyan Basilius ezen könyvét, mégsem támadt olyan észrevétele, mint Bodnak. Ehelyett inkább azt tartotta valószínűnek, hogy Basilius egy másik művéből, *Az apostoli krédónak rövid magyarázatjából* származik a későbbi egyháztörténészek azon megállapítása, hogy az *Explicationes* forrása Basilius egy műve volt.<sup>328</sup> Csakhogy Basilius mindkét gyanúba került munkája korabeli nyomtatvány volt, Schwarz pedig úgy hallotta (persze nem megbízható módon), hogy a lókusok magyarázatára Enyedi kéziratban tett szert. Mivel azonban Basilius azon művét, amely *Responsiones ad ea V. et N. Testamenti S. Scriptura loca, quibus ss. Triadis doctrina stabiliri solet* címen maradt kéziratban, ma már számba se veszik, olyan zsákutcába jutottam, ahol csak azoknak az explikációknak a szerzőjeként határozhatnám meg Enyedit, amelyek prédikációként is fennmaradtak.

Zavarba ejtő Schwarz okfejtése is. Levelében azzal érvel, hogy e pletykát, amelyet részletesen megírtak neki, támogatja a magyarázatok egyenetlensége, amely kézzelfoghatólag olyan szerzőkre mutat, akik véleményükre nézve ellenkeztek egymással, azaz, egyszer adorantistákra, másszor pedig nonadorantistákra. Csakugyan: amíg egyes magyarázatokban

---

<sup>324</sup> *Uo.*, 754-755.

<sup>325</sup> BOROS (1938), 81.

<sup>326</sup> DEMETER (2006), 373.

<sup>327</sup> JAKAB (1890), 212.

<sup>328</sup> BALÁZS (1990), 68-69.

Isten Jézust azért küldte, hogy a zsidók királya legyen, addig másokban – az előbbiekkal látszólag egyáltalán nem konzekvens módon – a csupán nyelvi szegénység okán istennek mondott, ám valójában ember Krisztus imádást, adorációt érdemel. Egy-egy példa:

**...az Krisztus Istennek mondatik, kinek széki, azaz, birodalma örökké megmarad. Hát az Krisztus örök Isten. Az melre elsőbben ezt feleljük: az isteni nevezet senkit örök Istenné nem teszen. Mert mi vagon gyakrabban az Írásban, mint az hogy az magisztrátusok, fejedelmek és királok Isteneknek mondatnak.**<sup>329</sup>

**Azt kell pedig igen szorgalmatosan itt megjegyezni, hogy ebben az üdőben az Krisztus csak zsidók királyának rendeltett volt. ... Ennek okáért kiváltképpen és tulajdonképpen az Jézus a' zsidóknak rendeltetett királya és messiása volt, és ezt jelenti Szent Pál, mikor azt mondja, hogy Isten formájában volt. Sőt, ha őtet egyenesen Istennek mondta volna is, méltán, és az Írással mondta volna. Mindazonáltal nem következnek, hogy természet szerént való Isten legyen.**<sup>330</sup>

Ha az *Explicationes* mégis alapvetően egy szerző műve (lenne), hogyan lehetne ezt az ellentmondást feloldani? Csakis úgy, hogy ha a nonadorantizmus, nonadorantista fogalmak jelentését nem tekintem állandónak és stabilnak, s közben az adoráció és az invokáció kérdését élesen elhatárolom egymástól. Úgy vélem ugyanis, hogy bár a szakirodalom többször utal szorosabb és tágabb értelemben vett nonadorantizmusra, talán egy kissé összemossa az adoráció és az invokáció fogalmát, s nem veszi figyelembe, hogy Enyedi püspöksége idejétől fogva Jézus adorációja – az invokációval ellentétben – már egyáltalán nem volt központi kérdés. A *Disciplina ecclesiastica* (1626) III. pontjában is csak olyan vitákra hivatkoztak, amelyek Jézus Krisztus segítségül hívása körül támadtak,<sup>331</sup> a *Szükséges utasítások az egyházi rendszabályokhoz* (1629) című irat pedig szintén csak a segítségül hívás erdélyi bevezetésének nehézségeire világított rá.<sup>332</sup> Az adorációról ugyanúgy nem esik szó egyikben sem, mint Enyedi és Fausto Sozzini levélváltásában, ahol ugyancsak az invokáció kérdése

<sup>329</sup> Az Ó- és Újtestamentumbeli helyeknek, melyekből az Háromságról való tudománt szokták állatni, magyarázatjuk. Enyedi György ... által deák nyelven íratott ... Torozkai Mátétól ... magyar nyelvre fordítattott, 1620, 102.

<sup>330</sup> Az Ó- és Újtestamentumbeli helyeknek..., i. m., 539-540.

<sup>331</sup> *Az Unitárius Egyház rendszabályai 1626–1850* (1922), 31-32.

<sup>332</sup> *Uo.*, 18-19.

került a vita előterébe, az adoráció nem.<sup>333</sup> Számos példát hozhatnék még, ám inkább megpróbálnám a furcsaságnak okát adni. Ehhez azonban fel kell idéznem az ApCsel 10,25-öt.

Az Újszövetségnek azt a helyét, ahol Kornéliusz százados emberei – egy angyal utasítására – az elhívatott Szent Péterrel odaérnek Cezáreába, Kornéliusz házába, s Kornéliusz Péter elé sietve a lábához borul, hogy hódoljon neki. Ekkor ugyanis Péter fölemelve őt azt mondja neki: „*Állj fel, hisz én is csak ember vagyok.*”<sup>334</sup>

Mivel ez az egyetlen olyan újszövetségi hely, ahol embert adorálnak, máig nem lehet megválaszolni azt a kérdést, hogy vajon ezzel azt akarta-e mondani Péter, hogy azért nem illeti őt ez a fajta tisztelet, mert ő nem isten, vagy mert ugyanolyan szolgája Istennek, mint Kornéliusz. Azaz, hogy a dekalógus első parancsolatának semmibe vételétől való hirtelen támadt rémület vagy az alázat(osság) mondatta ezt Péterrel. Az *Explicationes*ben az utóbbi véleményt osztották, s ezt olyan ószövetségi helyekkel erősítették meg, ahol az adoro/προσκυνέω ige héber ekvivalense, a כָּנָשׁ található. A Teremtés könyvében József bátyjai így hajoltak meg földig József előtt, a Királyok 1. könyvében Batseba így borult le Dávid király előtt stb. Márpedig ha e helyeket figyelembe vesszük, nagyon is siet innen az a következtetés: ha még egy pusztá embert is adorálunk, hogy megnyerjük jóindulatát, még inkább helyénvaló ez, ha a zsidók királyának küldött Messiást imádjuk.

Az *Explicationes* szerzőjét idézve:

1. [Ter 18, 2] *Az mi az imádást illeti, abban kevesebb akadály  
vagyon. Mert nyilván nagyon az, hogy ez ilyen tisztességtelt  
nemcsak Istennek, hanem méltóságba helyeztetett  
embereknek is szokták adni. Józsefet az ő bátyjai imádják  
(Gen. 42. v. 6.), Dániel az angyalt (Dan. 8.), Dávid Savult (1.  
Reg. 24. v. 11.), az bölcsek az Jézust, Kornéliusz Pétert. Nem  
úgy imádták mint Istent, hanem úgy, mint királyt, úgy, mint  
Istentől bocsáttatott embert. Ilyen volt az Ábrahám imádása  
is.*<sup>335</sup>

<sup>333</sup> KÁLDOS (1995), 144–145.

<sup>334</sup> Biblia, Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás (2006), 1231.

<sup>335</sup> Az Ó- és Újtestamentumbeli helyeknek..., i. m., 40. „*Iam quod ad adorationem attinet, minus habet difficultatis. Notissimum enim est hanc honoris delationem non tantum Deo, verum etiam hominibus in dignitate constitutis exhiberi solere. Ioseph a fratribus adoratur Gen. 42. v. 6. Daniel adoratur angelum cap. 8. v. 18. Saul a Davide 1. Reg. 24. v. 11. David a Betzsaba 3. Reg. 1. v. 15. Betzsaba a Solomone 3. Reg. 2. v. 19. Sic Magi Iesum, Cornelius Petrum non ut Deum adorarunt, sed illi, tanquam regem, hic tanquam hominem a Deo missum. Talis fuit et haec Abrahae adoratio.*” *Explicationes locorum Veteris et Novi Testamenti, ex quibus Trinitatis dogma stabili solet.* Auctore Georgio Eniedino ..., 28.

2. [Zsolt 96/97, 8] *Utolszor abból sem következik, hogy az Krisztus örök Isten legyen, hogy őtet az angyalok imádják és imádniok kell. Mert tudjuk, hogy az Krisztus mindenekfelett felmagasztaltatott, az imádás is gyakorta becsületet és külső tisztességtételt jegyez.*<sup>336</sup>

3. [Zsid 1, 6] *Mert elsőbe az imádásnak igíje, gyakorta tisztességtételt és külső tiszteletet jegyez, nem is tartják mindjára Istennek azt, a' kit imádnak. Holott pedig az Atyaisten az ember Jézust az ő engedelmességéért megtisztelte. 1. Reg. 2. v. 34.: >>Valaki megtisztel engemet, azt én is megtisztetem és megtiszteltetem.<< Nem csuda ha őtet az angyalok is imádták, azaz, megtisztelték.*<sup>337</sup>

4. [Zsid 1, 6] *Az dolog azért így vagyon: dicsíri abban az énekbe Dávid avagy annak autora az Istennek győzedelmét, a' mellyel mind az izraelitákat és sok pogány nemzetségeket Dávidnak birodalma alá vetett vala, és ezért mondja, hogy őtet kell tisztelni és imádni. Hasonlatosképpen, mikor az Krisztus az halált meggyőzvé és az pokolnak fájdalmát megbírván feltámadott volna és mind az Izrael népén s minden pogányokon teljes hatalmat vött volna és uralkodást, látszik vala hasonlónak lenni ahhoz az Istenhez, a' ki Dávidnak sok nemzetségeket vetett vala birodalma alá. Ez okáért az miképpen Isten megérdemli vala az imádást azért az ő hatalmasságáért, így a' Krisztus is az ő hasonló birodalmáért imádást érdemel. Az mely mindazonáltal nem azon, nem is*

---

<sup>336</sup> Az Ó- és Újtestamentumbeli helyeknek..., i. m., 119. „Postremo nec ex eo, quod Christum angeli adorant et adorare debent, sequitur illum esse Deum aeternum. Nam scimus Christum super omnes et omnia evectum et adorationem saepe reverentiam et cultum externum significare.” Explicationes..., i. m., 80.

<sup>337</sup> Az Ó- és Újtestamentumbeli helyeknek..., i. m., 642. „Nam primo vocabulum adorandi saepe pro honoris exhibitione et civili cultu ponitur, neque statim, qui adoratur, pro Deo habetur. Cum autem Deus ipse Pater Iesum hominem propter obedientiam honoraverit. 1. Reg. 2. v. 30.: >>Quicumque honoraverit me, honorabo eum et honorari voluerit.<< Quid mirum est, si angeli quoque illum adoraverint, hoc est, honoraverint?” Explicationes..., i. m., 386

*egyenlő, hanem valami módon hasonló ahhoz, az mely Isten  
illeti.*<sup>338</sup>

Az itt megfogalmazottakat tehát csak a szóhasználat köti Sozzini és a sociniánusok álláspontjához [akik egyébként szintén megkülönböztették az elsődleges (natura alapján Istennek) és a másodlagos (potestas alapján Krisztusnak) adott adorációt], valójában azonban Dávid Ferenc nyomán eltérő, sőt, szemfényvesztő értelemben használja az adoráció kifejezést. Krisztus esetében csak honoratiót, reverentiát ért rajta, ami az *Explicationest* mint káromló könyvet minden részeiben meghamisító Milotai Nyilas Istvánnak azonmód szemet is szúrt:

*Más szólni de adoratione civili, külső tisztességben járó  
böcsülettételről, mint tiszteltetnek a' királyok az alattok  
valóktúl: József bátyjaitúl, Saul Dávidtúl, Dávid Betsabátúl  
&c. engedelmsségeknék és böcsület-tiszteletnek  
megmutatásáért. Más az Isten tisztességébe járó tisztelettől, az  
mint Ábrahám imádása által tisztelé az előtte álló Jehovát,  
mely ebből megtetszik. Mert az Jehova előtt esedezni és  
imádságával valakinek közbe vetni az igazakért nem egyéb,  
hanem adoratio religiosa, Isten tisztességében járó tisztelet.*<sup>339</sup>

Márpedig ha megkülönböztethetni egymástól adoratio civilist és adoratio religiosát, akkor nehezebb osztani azt a véleményt, hogy az *Explicationes* nem nonadorantista krisztológiát fogalmaz meg. Talán ezért nem tudták az erdélyiek a saját unitarizmusukat jelképező bibliamagyarázatot soha megjelentetni Rakówban. Ám a dolog lényege nem is ez, hanem hogy az *Explicationes* szerzője jóvoltából (vagy még inkább: egy implicit jelentés jóvoltából) ezután a nonadorantisták úgy fogalmazhattak, hogy a legalitásban részesülő proto-

<sup>338</sup> Az Ó- és Újtestamentumbeli helyeknek..., i. m., 646. „Res igitur ita se habet: celebrat illo carmine David, seu quicumque illius psalmi auctor est, victoriam Dei, qua universos Israelitas et multas gentes imperio Davidis subiecerat, ac propterea illum colendum et adorandum censet. Pari ratione, cum Christus victa morte et doloribus inferni superatis resurrexisset et plenariam potestatem regnumque super omnes tam Israelitas, quam gentes obtinuisset, videbatur similis esse illi Deo, qui Davidi subiecerat plurimas gentes. Sicut igitur Deus verus merebatur adorationem ob suam illam potentiam, ita etiam Christus propter simile imperium adorationem meretur. Quae tamen non eadem neque aequalis, sed quodammodo similis est illi, quae Deo debetur.” *Explicationes...*, i. m., 388.

<sup>339</sup> *Speculum Trinitatis*. Azaz: Szentháromság egy bizony örök Istennek az Bibliában az zsidó bölcseknek és az pátereknek tanúbizonyosság-tételekben, az nagyvilági konciliomoknak értelmekben és az példákban való tekintetes maga-kimutatása, melyekből mint valami egyenesen mutató acél tükörből kiismerhetni és nyilván megláthatni az Szentháromság egy Istent. Enyedi Györgynek is káromló könyve minden részeiben meghamisított / Írattatott ... Melotai Nyilas István által. Debrecenben nyomtatta Rheda Péter MDCXXII. esztendőben. 109.

és szemisociniánusok kebelén magukat meghúzva kicsúszhassanak az innováció vádját rájuk sütő világi és esetleg egyházi hatalom kezéből. Azaz (Schwarz szavait más kontextusban felhasználva), hogy olyannyira játszva mozoghassanak, mint veszélyes tengerben a polipok vagy mint tarka réten a kaméleonok.

Egy rövid történeti vázlatot adnék most erről. Dávid Ferenc *Confutatió*jában már megkülönböztette ugyan az adoratio religiosát és civilist, azonban inkább azt húzta alá, hogy a Fausto Sozzinivel való kontroverziájában nem az utóbbiról vitatkoznak.<sup>340</sup> Dávid pere után a nyolcvanas években egyre többen vélekedtek úgy, hogy Jézust nem illeti ima, fohász vagy egyéb hódolat, mégis egy kissé mást állítottak, mint Dávid.

*Tudja azért, hogy minden tisztelet és imádás kétképpen vétessék. Mert vagy lelki, vagy testi, vagy a teremtő Istenre nézendő, vagy az teremtett állatokra. Vagy az első poroncsolat szerint való imádás, vagy az kívül való. [...] Ez pedig ily lelki, oly tiszta, és oly igazságvaló való imádás, melyet semmi teremtett állatnak többnek az egy Isten kívül nem adhatsz, hanem ha poroncsolat kívül akarnál járni, és az Isten dücsőségét teremtett állatoknak akarnád osztogatni, melyet meg nem cselekedhetel igazán. [...] De vadnak ez lelki és első poroncsolat kívül tiszteletek és imádások ez nagy felséges Isten engedelmeből és poroncsolatjából, mint hogy az fiak szeressék és tiszteljék az atyjákat, az szolgák tiszteljék urokat, az község tisztelje fejedelmit, asszonyállat az urát és az hívek az Isten prófétáit. Ide való ez is, hogy Krisztus urunkot tisztelték az tanítványok és az keresztyének az apostolokat, kiknek tiszteletek noha gyakorta arra ment, hogy ugyan le is borultak az szűkölködők előttök, és úgy kértenek kérőt, melyet imáadásnak nevez az írás, mindazáltal Isten igaz és lelki imáádása azzal meg nem bomlott, mert tudták, hogy Isten tötte abban őkök hatalmassá, az mely dologról őnekik esedeztenek és*

---

<sup>340</sup> Defensio Francisci Davidis and De dultitate tractatus Francisci Davidis (Cracoviae) 1582 (1983), 105-106. „Sicut autem non extat mandatum de invocando Christo, sic nec de eo adorando & fiducia in eum collocando, dico de adoratione & fiducia, quae soli Deo competit, extra id adorationem regibus, prophetis & angelis attributam esse ipsi quoque Christo. Verum non de ea adoratione inter nos contorvertitur, sed de cultu, ubi adoratio & invocatio pro eodem sumuntur, quemadmodum dicitur: dominum Deum adorabis & illi soli servies.”



*könyörgöttek, melyet ha megnyerhettek, Istent  
dücsöítették érette és magasztalták.*<sup>341</sup>

Dán tehát nem épp a legszutilisebben fogalmazott akkor, amikor a *Pécsi disputa* bevezető tanulmányában azt írta, hogy Válaszúti szerint Jézus „halála után, bár közbenjáró az emberiség és az isten között, király és úr, sem imádása, sem segítségül hívása nem indokolt”.<sup>342</sup> Ezáltal ugyanis úgy „vádolta” a Dávid-féle nonadorantizmussal Válaszútit, hogy ő a mártír püspökkel ellentétben sokkal inkább azt hangsúlyozta, hogy Jézust megkülönböztetett tisztelettel kell körülvennie a hívőknek, amely tisztelet azonban külső tisztelet, azaz, adoratio civilis. Enyedinél – már ami az *Explicationest* illeti – aztán ismét módosult a megfogalmazás. Szó sem esik már az igaz és lelki imádról vagy általában a két adoráció közötti alapvető distinkcióról, helyette inkább szinte már „pimaszul” vetette oda a híres püspök, hogy semmi akadály sincs Krisztus imáadásában. Ráadásul eközben igyekezett egybemosni is az adoratio religiosát és civilist. A komplancióig nincs is ez másképp, majd a tragédia után aztán végérvényesen a rejtőzködésnek rendelődik alá a fogalmazásmód. Abban a feliratban, amelyet Szentgyörgyi Beke Dániel 1644-ben a muzsnai harangra vésetett („*In honorem unius solius Dei Patris et Filii eius, Iesu Christi crucifixi...*”), a „honor” kifejezés egyértelműen ide vezethető vissza. Mindez alapján arra jutottam tehát, hogy Schwarz pletykához fűzött argumentációja nem tűnik helytállónak.

Ugyanő az *Explicationes*ről azt is tudni vélte, hogy néhány példányát nem a tribunálon ülő politikai személyek véleménye miatt hamvasztották el, mint azt Christoph Sand az antitrinitárius könyvészet alpművében, a *Bibliotheca Antitrinitariorum*ban elbeszélte, hanem a háború veszedelmében égtek el 1602-ben Kolozsváron. Ezek még az Enyedi halála után Toroczkai Máté által napfényre hozott latin nyelvű *Explicationes* példányai voltak.

Ezután Schwarz két nagyon izgalmas kérdést tett fel. Az egyikben arra utalt, hogy Enyedi utódjának, Várfalvi Kósa Jánosnak a terve és útmutatása bírta rá Toroczkait arra, hogy az *Explicationest* valamennyire lággyá téve és megszelídítve áttegye magyar nyelvre és kiadja. A másikban pedig arra, hogy Kósa egy másik elődjének, Hunyadi Demeternek a hitvallását karolta fel és foglalta egybe, azaz (legalábbis én így értelmezem), hogy a Várfalvi-kátékra az 1568-ban vallott mérsékelt antitrinitárius nézetekhez visszakanyarodó, s emiatt a másként gondolkodó szentháromság-tagadókat akár erőszakosan elhallgattató püspök gyakorolt volna a legjelentősebb hatást. Korábban már próbáltam amellet érvelni, hogy e

---

<sup>341</sup> VÁLASZÚTI (1981), 479-480. Az adoratio duplexről a disputa számos helyén szó esik.

<sup>342</sup> *Uo.*, 29.

katekizmusok szövege nem hiteles, s ezért Kósa krisztológiája nem rekonstruálható. Ez a két pletyka pedig egymásnak vállalva mond ellent annak a megállapításnak, hogy Kósa nonadorantista volt. Hitelesíteni, hiába tették meg ezt Schwarz kortársai, ma már persze nem lehet őket.

Végkövetkeztetésül elmondhatom, hogy mire Radeckét 1615. december 20-án püspöknek jelölték, a Palaeologus és Dávid nyújtotta megoldásokat mérlegelő nonadorantizmusnak kikristályosodott egy arkánabb és az innovációs törvényekkel harmonizálóbbról, nyilvánosabb oldalra (l. *Explicationes*, Csanádi stb.). Az arkán oldal inkább azt húzza alá, hogy Krisztust továbbra sem szabad imádni és segítségül hívni, a profánabb forma azonban azt hangsúlyozza, hogy lehet adorálni őt, ám csak a nyelvi szegénység okán és csakis „reverentia”/„honoratio” értelemben. A nonadorantizmusnak ezt az árnyalatát vagy álárnyalatát, amely Dávid Ferenc nyomán a színpalak mögött kettős jelentést<sup>343</sup> vett fel az adoráció (és egyébként az invokáció)<sup>344</sup> esetében, s ezáltal a szavak szintjén idomulni látszott az innovációs törvényekhez, s ennek „melléktermékeként” közel került az Erdélyben kialakulóban lévő socinianizmushoz, kétféleképp tudom értelmezni. Vagy megszelídült a Dávid-féle álláspont az isteni tiszteletet illetően a hírhedt per (1579) után, s van valamifajta „enyhülő fejlődés” a nonadorantisták dogmatikai útkeresésében a nyolcvanas évektől fogva, vagy épp ellenkezőleg: semmiféle enyhülés nem következett be, s egyszerűen csak az üldözöttség tapasztalata és a rejtőzködésre berendezett mentalitás formálta ki a nikodémizmusnak ezt a speciális fajtáját a nonadorantisták között ugyanezen időszakban. Akárhogy is, a jelenség kidomborítása megkönnyítené az olyan életművek értelmezését, mint Csanádié vagy tanítványaié, a Dálnoki Nagyoké, akik műveikben nyilvánvalóan kötődnek Palaeologushoz, mégis expressis verbis elkanyarodnak tőle. Ám nem ez a legfőbb kérdés, ami felmerül. A legfőbb kérdés az az, hogy ha az itt leírt jelenséget a diskurzus előterébe állítom, akkor elsúlytalanodik-e azoknak a kísérlete, akik a nonadorantizmus fogalmát (komplanáció előtti jelentőségében) a 18. század közepéig kiterjesztenék? Részrehajlóbban fogalmazva: ha

---

<sup>343</sup> A kettős jelentésre már utalt Balázs Mihály: ENYEDI (1997), 18.

<sup>344</sup> Simon József Balázs Mihály nyomán beláttatta velünk, hogy Enyedi az invokáción, már amikor megengedi az invokációt, nem a vallásos kultuszban megnyilvánuló segítségül hívást értette, hanem egyszerűen Jézus nevének kiejtését (Balázs Mihály megfogalmazásában a Krisztusban való hit megvallását), ám ez a kérdés az adorációval ellentétben azért maradhatott a szentháromság-tagadó diskurzus Enyedi halála utáni periódusának legfontosabb kérdése, mert kevésbé elkendőzhető gyakorlati, különösen liturgiai következményei voltak (például, hogy Krisztus nevét az imádságokban segítségül hívták-e vagy sem; hogy a prédikációk záradéka magukban foglaltak-e ilyen szövegeket vagy sem; hogy a szónoklat közben kértek-e Jézustól lelki javakat vagy sem stb.). A praxisban megnyilvánuló invokáció így vált próbakövévé arra az időszakra, amikor Radeckét püspökké választották.

ugyanazon szavaknak, amelyekből különböző vallástételek állnak, a közel sem azonos jelentése a lélek magánügyévé válik, nem lesz-e érdektelen maga a dolog is egy idő után?

Befejezésképp visszakanyarodva Schwarzra: alighanem azért tette fel ezeket a kérdéseket Aghnak, mert levele keletkezésének évében, azaz, 1775-ben adták ki Walch *Neueste Kirchengeschichte* című művét, amelybe a *Von dem Zustande der Socinianer in dem heutigen Grossfürstenthum Siebenbürgen älterer und neuern Zeiten* fejezetet ő írta.<sup>345</sup> Sajnos, ezen egyháztörténet hetedik kötete számomra hozzáférhetetlen, az ötödikben pedig még úgy nyilatkozott Schwarz, hogy az *Explicationes* tudomása szerint a tudósok számára egyelőre rejtély. Számomra is az. Vajon kinek az akarata érvényesült benne? Enyedié? Toroczkaié? Kósáé? Basiliusé? Hunyadié? Egy biztos: a posztumusz kiadott köteteket nem a holtak szerkesztik. Helytáll ez mind a latin, mind a magyar kiadást illetően. Utóbbi kapcsán feltétlen meg kell még jegyezni, hogy alighanem azért is konveniált annyira Radeckének, mert az Enyedi által képviselt adoratio civilis-tant olyan közbülső állásponttá lehetett idomítani, amelyet könnyebb volt a socinianizmus irányába finomítani, mint magát a tiszta nonadorantizmust. Nem is lehet a véletlen játéka, hogy csak ezután adatta ki sociniánus szellemű énekeskönyvét és kátéját.

## **1620: Krisztusnak vagy Krisztus tiszteletére? – a *Geistliche Gesängéröl***

A *Geistliche Gesänge* (GG) című énekeskönyv (RMNy 1225/1) szintén 1620-ban jelent meg. Ennek előszavában Radecke más véleményekkel szemben az egyházi ének fontosságát védelmezte a Bibliára hivatkozva.<sup>346</sup> Szegedi Edit állapította meg, hogy a GG a püspök egyházkonzolidációs törekvéseibe illeszthető,<sup>347</sup> s hogy annak két éneke erdélyi eredetű.<sup>348</sup> Ezek olyan szerzőktől származnak, akik gyökeresen eltérő teológiát hirdettek. Amíg Johann Sommer az antitrinitárius mozgalom nonadorantista irányzatának olyan kezdeményezője és ideológusa volt, aki kétségbe vonta a lélek halhatatlanságát és a feltámadást is,<sup>349</sup> addig Georg Deidrich azt tanította, hogy csecsemőkeresztelésnél és esketésnél a „pápista” szokásokat kell

---

<sup>345</sup> *Neueste Religionsgeschichte unter dder Aussicht Hr. Christian Wilhelm Franz Walchs ... Fünfter Theil. Lemgo in der Meyerschen Buchhandlung 1775. 175-194.*

<sup>346</sup> *Régi magyarországi nyomtatványok* (1983), 310.

<sup>347</sup> SZEGEDI (2011), 290.

<sup>348</sup> *Uo.*, 292.

<sup>349</sup> PIRNÁT (1990), 179-187. Sommer énekéről: PIRNÁT (1961), 50-52.

dívatba hozni.<sup>350</sup> Ezen alighanem Krisztus isteni tiszteletét kell értenünk, ami egy nonadorantista számára kimerítette a bálványimádás, azaz, a pápizmus fogalmát. Az egy könyvön belüli megjelenésnek azonban semmilyen eszmetörténeti izgalma nincs, ugyanis épp e két ének nem érint krisztológiai kérdéseket.

A GG-vel Szegedi Edit kivételével nem foglalkozott még érdemben a szakirodalom, az ő véleményét azonban nem tudom minden részletében osztani. Így például azon megállapítását sem, amely szerint énekeskönyvében Radecke minden hitbeli kijelentést egy olyan antitrinitarizmushoz igazított, amelyet minimális konszenzus jellemez.<sup>351</sup> Szegedi Edit ezen feltevését arra vezethetjük vissza, hogy a GG-t nem vetette össze a szász eklézsia legrégebbi graduáljával (Ms. U. 1042), s az úrvacsorai énekek vélt (valamint a keresztelésiek valós)<sup>352</sup> hiányából arra következtetett, hogy Radecke adiaphorává minősítette a coena dominicát is. Hipotézise érdekében Szegedi Editnek együtt kellett élnie azzal az anomáliával, hogy Radecke mindkét szertartásról úgynevezett „*formát*” írt,<sup>353</sup> s ezt az ellentmondást úgy oldotta fel, hogy szerinte a püspök 1626-ban visszaállította e szentségek használatát.

Cáfolatom kiindulópontjául egy érdekesebb szöveghelyet szemeltem ki. Eddig még ugyanis senkinek sem ötlött a szemébe, hogy amíg az énekeskönyv előszavában citált idézetből, amelyet még a modern fordításokban is manipulálnak,<sup>354</sup> az tűnik ki, hogy az ógyházban Krisztus *tiszteletére* is *dicsőítő* dalokat énekeltek,<sup>355</sup> addig kútfőjében, Tertullianus *Védőbeszédében*, amelyet Radecke a legpontosabban látszott idézni (tudniillik még a fejezetszámot is feltüntette), egy árva szó sem esik Krisztus *tiszteletéről* és az énekek *dicsőítő* voltáról.<sup>356</sup> Vagyis a püspök egyértelműen és bevallottan a socinianizmushoz akarta igazítani az énekeket. Még ennél is izgalmasabb azonban, hogy Radecke feltehetően sosem nyúlt vissza az ősforráshoz, Ifjabb Plinius 96. leveléhez, amelyből Tertullianus mindezt merítette, hiszen egyébként aligha provokálta volna interpolációival a nonadorantistákat, akik bizonyára nem állták volna meg szó nélkül, ha kiszimatolják, hogy az ősforrásban az istennek

<sup>350</sup> KÉNOSI TÖZSÉR-UZONI FOSZTÓ (2009), 190. Vö. Consistoriumi protocollum (1587-1606). I. köt. 254.

<sup>351</sup> SZEGEDI (2011), 295.

<sup>352</sup> Keresztelési énekeket én sem tudtam azonosítani Radecke énekeskönyvében (erről lejjebb). A szertartást a Várfalvi-káté alapján képzelhetjük el.

<sup>353</sup> *Az Unitárius Egyház rendszabályai 1626–1850* (1922), 34.

<sup>354</sup> Amíg Tertullianus *Védőbeszédének* legújabb eredeti nyelvű kiadásban (lásd 126. lábjegyzet!) azt olvassuk, hogy „*ad canendum Christo et Deo*”, addig Radeckénél azt, hogy „*lobgesang Gott un[d] Christo zu ehren gesungen habe[n]*”. Vanyó László se az autentikusabbnak tűnő változatot, hanem „*ad canendum Christo, ut Deo*” verziót propagálja („*hajnal előtt gyülekeznek, Krisztust Istenükként énekel dicsérik*”) ezzel is védelmezve a Szentháromság tanát. Vö.: TERTULLIANUS (1986), 64.

<sup>355</sup> Radecius, Valentinus: *Geistliche Gesänge*. Kolozsvár, 1620, Heltai. Aiii.

<sup>356</sup> *Q. Septimi Florentis Tertulliani Apologeticus, The Text of Oehler, Annotated, with an Introduction* (2012), 8.

hitt Krisztus tiszteletére zengedeztek.<sup>357</sup> A beszúráások jelentőségének elbogatellizálását az énekek szövegei sem engedik, elég ehhez a kezdősorok mutatóját átolvasnunk. Hogy csak a legeklatánsabb példát hozzam, az egyik ének így kezdődik: *Ich ruf zu Dir, Herr Jesu...*<sup>358</sup> Márpedig amíg az *Isteni dicsírete*kben szinte egyetlenegy ennyire adorantista szöveget ismerek (*Az szentírásbeli jókról*<sup>359</sup>), addig a GG valósággal hemzseg ezektől. Itt viszont szeretném a nálam jóval szakavatottabb költészettörténészek kutatásaihoz utalni az olvasókat, s inkább rátérnék arra a kérdésre (nehogy ez bizonyuljon érvelésem Achilles-sarkának), hogy miért is hiányoznak az énekeskönyvből az úrvacsorai énekek (a keresztelestől lejjebb ejtek szót).

Radecius érintett „formái” közül sajnos csak az úrvacsorára vonatkozó maradt fenn, ebben azonban nemcsak hogy elhatárolódott azoktól, akik úgy vélekedtek, hogy e szertartás csak az apostolokra tartozik, hanem olyan eligazítást is adott a liturgiai részleteket illetően, amelyből mindenki számára nyilvánvalóvá válhat, hogy a kommunió alatt biztosan énekeltek.<sup>360</sup> Miért nem leljük akkor ezeket az énekeket Radecke könyvében? A válaszom erre igen prózai: tudniillik a GG magánhasználatra szánt énekeskönyv volt. Ezeket pedig egyértelműen megkülönbözteti a gyülekezeti használatra születettektől, ha nem tartalmazzak szertartási énekeket.<sup>361</sup> Semmiképp sem akarok az úrvacsora liturgiáját illetően hipotéziseket megfogalmazni, csupán annyit állapítanék meg, hogy a graduál háromszor (karácsony, húsvét, pünkösöd) tüntet fel sub communicio alatti éneket<sup>362</sup> (éspedig a *Hilff, Gott, dass mir gelinge...*<sup>363</sup> és a *Lass uns preisen*<sup>364</sup> (?) incipitűt). Ezek közül az előbbi Radeckénél (más funkcióban) a Szegedi által nagyhetinek nevezett ünnepkörhöz van beosztva.

Ezek után azt is megállapíthatjuk, hogy a graduál alapvetően Radecke javított énekanyagát tartalmazza, amelyet Radnóthi István (ő egyike volt azoknak, akik 1608-ban megszerezték a rakówi gyülekezettől Radeckét) és Filstich Lőrincz egyházfiak

<sup>357</sup> Ifjabb PLINIUS (1966), 532.

<sup>358</sup> Geistliche Gesänge, i. m., 215-217.

<sup>359</sup> *Régi Magyar Költők Tára XVII. század, Az unitáriusok költészete* (1967), 63-65. „Dicsírtessél, Úristen, az magas mennyekben, / Te áldott szent Fiaddal, Krisztussal egyemben...”

<sup>360</sup> FORMULA ADMINISTRANDI COENAM DOMINICAM, cui annexa est quarundam quaestionum ad eandem elucidandam spectantium solutio. Autore VALENTINO RADECIO ... . CLAUDIOPOLI, Typis Heltani excudebat Georgius Abrugi, anno Christi 1638. 12. „Interim vero dum panis hic frangitur & comeditur, adhibentur solennes laudes, gratiarum actiones, hymni, cantiones...”

<sup>361</sup> Az énekek nem feltétlen a tartalmuktól lettek szertartásiak, előfordult, hogy erre csak a para- vagy kontextus utalt.

<sup>362</sup> Ma az unitáriusok négyszer vesznek úrvacsorát egy évben, a fenn megjelölt időpontokon kívül őszi hálaadáskor. Ez azonban csak 1694 után vált általános ünnepé, mint arra Kovács Sándor felhívta a figyelmemet. Segítségét köszönöm.

<sup>363</sup> *Graduale oder Geistliche geseng vnd Psalm sampt i[h]ren Antiphonen und hymnen...* A Román Akadémia kolozsvári fiókja, Unitárius Kollégium könyvtára, Ms. U. 1042. 15, 27, 44. Radecius: *Geistliche Gesänge*. i. m. 12-16.

<sup>364</sup> Erre a *Graduale* a 27. lapon utal.

beleegyezésével és egyetértésével<sup>365</sup> a szász kántor, Lorenz Budaker 1622-ben állított össze. Talán ebbe az eseménysorba ágyazhatjuk be Szentmártoni Bodó Jánosnak a dicsőszentmártoni iskola igazgatójának 1618-ban írt dodonai levelét, amelyben közölte Radeckével, hogy hitük egy bizonyos ügyét (talán épp az énekeskönyvét?), rábízta a szász kántorra (Lorenz Budakerre?).<sup>366</sup> Ebben azonban egyáltalán nem lehetünk biztosak. Azt viszont tudjuk, hogy 1620. december 26-tól épp a feljebb említett Radnóthi volt a királybíró, s alighanem ő is megszólítva érezhette magát a GG december 6-án kelt előszavában.<sup>367</sup> Ebben ugyanis Radecke (figyelembe véve a 26-i választásokat) anélkül ajánlotta Ötvös Andrásnak<sup>368</sup> és az idősebb Matthias Rhawnak énekeskönyvét, hogy megnevezte volna őket (csak a fő- és királybíró cím utalt rájuk). Radecke ravasz ötletek kitalálásában megnyilatkozó bölcsességét azonban mi sem érzékelteti jobban, mint az, hogy úgy nyitott vitát a nonadorantistákkal, hogy az énekeket az ő irányukban is javította, ráadásul ezzel egy égető hiányt is pótolta.

Amikor Szegedi Edit láthatóvá tette, hogy Radecke hogyan avatkozott be a szövegekbe, az „eredeti”, reformációs anyaggal hasonlította össze az énekeket. Mi mással tudta volna? – tehetnénk fel a kérdést, mégis be kell látnunk, hogy ez az eljárás azt is feltételezi, hogy a két időpont között az énekeken semmit sem változtattak. Fel is merülhet bennünk a kérdés, hogy vajon mit énekeltek a szászok 1620/22 előtt? Előszavában Radecke szó szerint idézte *A Korintusiaknak írt első levél* 14. fejezetének 15. versét, amely kontextusa nélkül arra látszik utalni, hogy a szászok csak lélekkel énekeltek, értelemmel (alighanem úgy, hogy a tanítással is egyezzék) azonban nem. Borzasztóan beszédes, hogy az egyik Radecke által revideálatlan éneket (csupán néhány ilyen van) már utólag javították ki a graduálban,<sup>369</sup> hiszen ez nemcsak hogy nem cáfolja Radecke vádját, hanem az is kitűnik belőle, hogy milyen nehezen irtották ki az inkarnáció tanát a szövegből. Csak egy versszaknyit idéznék belőle:

<b>Egy 16. századi változat</b>	<b>1622</b>	<b>1622 után, de még ugyanaz a kéz</b>
<i>Der selig Schöpffer aller</i>	<i>Der seelig Schöpffer aller</i>	<i>Der Sohn des Schöpffer</i>
<i>ding, / zog an eines ding /</i>	<i>sampt seinem Sohn aller ding /</i>	<i>wird geboren ein</i>
<i>Knechtes leib gering, / das</i>	<i>als ein Knecht gering. /</i>	<i>knecht gering. / Daher das</i>

<sup>365</sup> Köszönöm Ötvös Péternek, hogy segédkezet nyújtott a fordításában.

<sup>366</sup> Szentmártoni Bodó János Valentin Radeckének. MUEKvGyLt. RegB LVI/20.

<sup>367</sup> *Geistliche Gesänge, i. m., Aii.*

<sup>368</sup> Ötvös András az egyházi vezetők mellett a leglelkesebb mozgatója volt Enyedi könyve kinyomtatásának; az ő házánál tartották azokat az összejöveteleket, amelyeken a könyv ügyét tárgyalták, s ő volt az, aki vállalta, hogy előteremti a szükséges pénzt a költségekre. TÓTH (1957), 591.

<sup>369</sup> *Graduale...*, i. m., 10-11.

*der das fleisch durchs Daher das fleisch durch fleisch durch fleisch erwürb,  
 fleisch erwürb, / vnd sein fleisch erwürb, / un[d] sein / un[d] das geschöpff nicht  
 geschöpffe nicht alles geschöpff nicht alles alles verdürb. [Valemennyi  
 verdürb. [Valamennyi dolog verdürb. [Valamennyi dolog dolog teremtőjének fia  
 üdvözítő teremtője egy üdvözítő teremtője fiával kicsiny szolgának született.  
 kicsiny szolga testét vette fel, együtt kicsiny szolgaként. Ennélfogva a hús hús révén  
 hogy hús révén legyen Ennélfogva a hús hús révén lőn, és nem minden  
 hússá, és ne minden lőn, és nem minden teremtmény veszik el.]  
 teremtménye vesszen el] teremtménye veszik el.]*

Mindezt a magyar nyelvű énekanyagot illetően is ajánlatos lenne figyelembe venni, ez azonban nem az én feladatomban. Ezért a megkezdett gondolatsort inkább azzal vinném tovább, hogy a graduál több szempontból érdekes lehet a későbbi kutatások számára. Címlapja elé már Kanyaró Ferenc feljegyezte, hogy a végén egy passió és egy Kolozsvár 1655-ös égését sirató ének van. Ebből is látszik, hogy a graduál két részből áll. Egy 1622-es és egy későbbi részből, ahol a főpap Valentin Baumgart műveit találjuk. Ez utóbbi részben le lehet juttatni azokat a halotti énekeket is, amelyeket Radecke ugyan kijavított, Budaker viszont nem vett fel a szertartásrendbe. Természetesen ugyanígy hiányoznak a graduálból a GG asztali áldásai, s benne jóval kevesebb a biblikus dicshimnusz, a Miatyánk-változat és a zsoltárparafraízis is, mint a GG-ben.

Az énekeskönyv függelékeként még néhány imádság következik (a *Früh- und Abendsgebet* és a *Gebet für Wandersleute auf den Straßen zu beten*). Radecke imádságai azért igazán érdekesek, mert belőlük, illetőleg fordításaikból derül fény arra a tényre, hogy Pirnát Antal kutatásai a püspök énekeskönyvéről nemigen hallottak a kutatók, s a könyörgéseket sem ebből a nyomtatványból, hanem vagy kéziratból,<sup>370</sup> vagy Radecke másik már említett, egyébként posztumusz agendájából, a *Formulából* (1638) ismerték.<sup>371</sup> Tulajdonképp ha ez utóbbi nem lenne, ma már be sem tudnánk bizonyítani, hogy a GG appendixében lévő könyörgések Radecke művei. A GG-ben és a *Formulában* lévő imádságokat ma legtöbbször azonosnak is vélik, noha ezt soha senki sem állította. Kénosi Tözsér egyháztörténetének szerkesztői csupán azt jegyezték meg, hogy a könyörgések közül kettőt magyarra fordított

<sup>370</sup> Magyar nyelvű reggeli könyörgéseinek ma már csak incipitjeit ismerjük: 1. Örök, mindenható Úristen... 2. Örök, mindenható igaz Isten... 3. Uralkodó felséges Úristen... KÉNOSI TÖZSÉR (1991), 144.

<sup>371</sup> FORMULA..., i. m., 119-132.

Bartók János.<sup>372</sup> Bartók azonban – teszem hozzá – maga utalt rá, hogy „deákból” ültette át azokat, nem pedig németből. Azaz, vagy a *Precationes Latinae*ből vagy a *Formulából* fordított. Mivel az előbbi lappang, csak az utóbbival hasonlíthattam össze az imádságokat, s így állapíthattam meg, hogy az unitárius egyház dogmatikai egyneműsítése évében (1638) úgy változtattak a könyörgéseken, hogy egyfelől semmiképp se emlékeztessék az egy hónappal korábban szigorú cenzúrárt ígérő Rákóczit arra, hogy Jézus Krisztus szent ismeretének naponként kell gyarapodnia egyházukban, másfelől pedig hogy egy beszúrással bűnbánatot gyakorolhassanak a fejedelem előtt: „*A mi bűneinket és álnokságos cselekedetünket, melyeket mindez előtt való életünk folytatásába mind e mai nap[na]k elfolyásába[n] szent törvényed ellen, melyekkel mivelünk jól tevő Istenünk ellen vétettünk, ne legye[n] szent szemeid eleibe, hanem a te irgalmasságodnak sokasága szerént töröld el a mi álnokságainkat, és felejtkezzél el a mi szent törvényed ellen való járásinkról és pártoskodásinkról...*”<sup>373</sup> Most csak utalnék arra, hogy a szövegnek egy 19. századi fordítását is megtaláltam Kovács Sándor jóvoltából a Kolozsvár-Belvárosi Unitárius Egyházközség Levéltárában, s ez, valamint a további összehasonlítások stilisztikai szempontból még bőven tartogatnak meglepetéseket. Mindenesetre úgy vélem, hogy már az eddigiekből is kitűnhet, hogy Radecke 1620-ban, ahogy azt a neki címzett források is sugalmazzák, még mindig a socinianizmus fokozatos térfoglalásáért imádkozott:

#### Geistliche Gesänge

#### Formula

<p><i>O getrewer Gott / dein gnade[n]reiches Wort vnter vns erhalten / damit das Liecht deiner heiligen Warheit / welches du allhie aus deiner besondern Gnaden hast lassen auffgehen / nicht verlesche: sondern der glanz deines heilsame[n] erkentnis / vnd des seligmachenden erkentnis Christi Jesu deines Sones von tag zu tag zunehme / das dein Göttlicher Name / un[d] der name Jesu Christi vnseres Herre[n] bey vns groß</i></p>	<p><i>Conserva etiam apud nos verbu[m] salutis tuae, ne extingvatur lucerna tuae veritatis, qvam peculiari gratiae tuae munere apud nos accendisti: qvin potius splendor cognitionis tuae indes magis effulgens omnes orbis regiones ita ta[n]dem illustret, ut nomen tuum magnum sanctificetur &amp; celebretur in puritate &amp; veritate ab omnibus gentibus &amp; populis &amp; lingvis, qvam late mundus patet a solis ortu ad occasum. Nam</i></p>
--	--

<sup>372</sup> Néhai tisztes Radecius Bálint unitárius püspök könyörgési reggel s este mondandók. Magyarra deákból fordított I[oannes] B[artók]. Ms. U. 77/B. 107-122.

<sup>373</sup> BARTÓK, *i. m.*, 119. *Geistliche Gesänge, i. m.*, 130. A „pártoskodás” kifejezésből nem következethetünk belső unitárius vitákra, ugyanis a latinban a „*transgressio*” szó szerepel.



*werde: vnnd auch ferner bey alle[n] tibi o praepote[n]s Deus, & filio tuo, que[m] Völckern von Auffgang der Sonnen biß zu evexisti ad dextera[m] tua[m], debet; gloria ihrem Nidergang / von Mittag biß zu & honor nu[n]c & in seculu[m].*<sup>375</sup>  
*Mitternacht / werde geheiligt.*<sup>374</sup>

*[Bartók János fordítása:] Tartsd fenn miközöttünk a te üdvezítő esmeretednek beszédét, ne aludjék ki a te igaz esmeretednek világoskodó lámpása, melyet kiváltképpen való könyörületességéből gyújtottál fel miközöttünk, sőt, adjad, hogy a te üdvezítő ismeretednek világossága napról-napra inkább-inkább tündököljék és e földnek határit úgy megvilágosítsa, hogy a te nagy neved mindenütt mindenektől szenteltessék szentségben és igazságban minden népektől, nemzetségektől és nyelvtől. Mert tégedet es illet, ó, mindenek felett való hatalmú Isten és a te sz[ent] fiadat, kit felmagasztaltál jobbad felől az áldás, tisztelet, imádás és felmagasztalás örökkön-örökké.*<sup>376</sup>

Azaz, Radecke (egyházpolitikája) semmivel sem volt nyitottabb vagy zártabb, mint lengyel testvérei(é), hiszen ők is épp hogy óvni látszottak Radeckét a kapkodástól. 1606-ban kelt levelükben például azt remélték tőle, hogy kolozsvári „*elidőzése*” visszajuttatja az ottaniakat Krisztushoz, hat évvel később pedig a „*Festina lente!*” (Lassan járj, tovább élsz!) mondást idézgették neki. Ezt magukra nézve is kötelezőnek ismerték el, mert még 1629-ben is, amikor már tizennegyedik éve volt püspök Radecke, még mindig lassankint akarták elérni, hogy eltűnjék az egyházak között esetleg fönnforgó dogmai különbözőség.

E megállapításokat alátámasztja Radecke kátéja (RMNy 1225/2) is, amely az imádságokhoz hasonlóan szintén az énekeskönyvhöz kötve maradt fenn. E nyomtatvánnyal

<sup>374</sup> *Geistliche Gesänge, i. m., 282-283.*

<sup>375</sup> *FORMULA..., i. m., 125.*

<sup>376</sup> *BARTÓK, i. m., 113.*

Krista Zach foglalkozott. Ő abból indult ki, hogy az erdélyi gyűjteményekben e könyvecskének ismeretünk mai állása szerint még két eredeti példánya található.<sup>377</sup> Az egyiket a nagyszebeni Brukenthal-, a másikat a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban őrizték meg. Mindkettő ugyanott hiányos (7. lap), de egyébként azonosak.<sup>378</sup> Zach nem tudhatott róla, hogy a katekizmusnak van egy teljes kézirat is (Ms. U. 1459), amely ráadásul még a végén sem csonkult, így a kolozsvári másolatát hiányosan kellett közölnie tanulmánya függelékében. Ennek leírásakor, mivel az énekeskönyv is lutheránus ihletésűnek tűnik,<sup>379</sup> megállapította, hogy Radecke a címmel Luther *Kis kátéjára* hivatkozott,<sup>380</sup> abból viszont semmilyen következtetést nem vont le, hogy a katekizmust a 119. zsoltár 9. verse vezeti be. Ezért a kátét Luther művével hasonlította össze, nem pedig az egyetlen fennmaradt 17. század eleji rakówi catechesis minorral (*Catechesis minor iuventuti religione Christiana imbuendae conscripta*. Raków, 1612), amelynek ugyanez a szentírási hely a mottója, s amelyben ugyanazok kérdések (igaz másokkal kiegészülve!) találhatóak meg. Igennel válaszolhatunk tehát Zach azon kérdésére, hogy felhasznált-e Radecke valamilyen mintát a lengyel gyűjteményből, amelyhez tartozott. Mivel azonban csak ebből a latin nyelvű catechesis minorból maradt ránk példány, a lengyelből és az 1605-ös németből nem,<sup>381</sup> nem zárhatjuk ki azt a lehetőséget sem, hogy a kolozsvári gyermekcatekizmus teljesen azonos volt az előbb említett korai német változattal, az 1605-ös *Der kleine Katechismus*sal, hiszen annak címe teljes egyezést mutat a kolozsváriéval. Épp ezért Szegedivel szemben osztom Zach azon véleményét, hogy a kolozsvári káté szerzőségének kérdése tisztázatlan,<sup>382</sup> s teszem hozzá: Radecke legfeljebb az 1605-ös rakówi catechesis minor átdolgozója lehetett (hiszen ha nem így lenne, a rakówi latin nem hasonlítana az erdélyire). Zach konstataálta azt is, hogy a kolozsvári gyermekcatekizmus csak egy rövid tanítást tartalmaz Krisztus természetéről,<sup>383</sup> az viszont nem ötlöhetett a szemébe, hogy a fennmaradt latin verzióban lévő gondolatok a kolozsvári kátében csak redukált formában találhatóak meg. Erre egy eklatáns példa:

**Catechesis minor...**

***[14] Mik tehát a tízparancsolat***

***parancsolatai, és miket tett hozzá azokhoz***

**Der kleine Katechismus...**

***Első parancsolat***

***Ne legyenek más isteneid!***

<sup>377</sup> ZACH (2013), 193.

<sup>378</sup> *Uo.*, 194, 210.

<sup>379</sup> SZEGEDI (2011), 290.

<sup>380</sup> *Uo.*, 210, 212.

<sup>381</sup> KAWECKA-GRYCZOWA (1974), 370.

<sup>382</sup> ZACH (2013), 213.

<sup>383</sup> *Uo.*, 211.

### *Krisztus?*

*Az első parancsolat rend szerint ez: [15] „Ne legyenek más isteneid!”*

*Mit vett hozzá Krisztus ehhez a parancsolathoz?*

*Először a könyörgésnek bizonyos formáját, hogy azzal imádkozzunk Istenhez.*

*De mi az?*

*Amit Máté és Lukács írásba foglalt.*

*Mi Atyánk, aki a mennyekben vagy, szenteltessék meg a te neved; jöjjön el a te országod; legyen meg a te akaratod, amint a mennyben, úgy a földön is. Mindennapi kenyerünket add meg nekünk ma. És bocsásd meg a mi vétkeinket, miképpen mi is megbocsátunk az ellenünk vétkezőknek. És ne vígy minket a kísértésbe, de szabadíts meg a gonosztól. Mert tiéd az ország, a hatalom és a dicsőség mindörökké. Ámen.*

*[16] Ezenkívül még mit vett hozzá az Úr Jézus ehhez az első parancsolathoz?*

*Hogy az Úr Jézust Istennek ismerjük el, azaz, olyannak, akinek mirajtunk isteni hatalma van, és isteni tisztelettel tiszteljük.*

*Miből áll Krisztus isteni tisztelete?*

*Abból, hogy őt isteni imádással illessük, és valamennyi szükségletünkben segítségéért könyörögjünk.*

*Ha megkérdezik, mit vett hozzá az Úr Jézus ehhez a parancsolathoz, a válasz:*

*Először egy bizonyos módot tanított nekünk, amely szerint imádkoznunk kell. Ez tehát így hangzik: Mi Atyánk, aki a mennyekben vagy; szenteltessék meg a te neved. Jöjjön el a te országod. Legyen meg a te akaratod, amint a mennyben, úgy a földön is. Mindennapi kenyerünket add meg nekünk ma, és bocsásd meg vétkeinket, miképpen mi is megbocsátunk az ellenünk vétkezőknek. És ne vígy minket a kísértésbe, de szabadíts meg a gonosztól. Mert tiéd az ország, a hatalom és a dicsőség mindörökké. Ámen. Azután, hogy az Úr Jézust is isteni urunknak ismerjük el, és isteni tisztelettel tiszteljük.*

*Második parancsolat<sup>385</sup>*

<sup>385</sup> *Der kleine Katechismus zur Übung der Kinder in dem christlichen Gottesdienst. Gedruckt zu Clausenburg in Caspar Helti Druckerei Durch Ioan. R. Makai M. DC. XX. 5 v-6 r.*

*Ezenkívül még mik vonatkoznak Krisztus  
isteni tiszteletére?*

*A úrvacsora szertartása, amelyről lejjebb  
hallani fogsz.*

*Mi a második parancsolat?*<sup>384</sup>

Figyelmet érdemel Zach azon megállapítása is, amely szerint a katekizmus hasonlóan tömören fejt ki az úrvacsora unitárius értelmét, a keresztséget azonban nem említi.<sup>386</sup> Ez arra vezethető vissza, hogy amíg a keresztség szükségességének elismerése nyilvánvalóan ellentétes lett volna mind Sozzini, mind Palaeologus nézeteivel,<sup>387</sup> addig az úrvacsora szertartása Krisztus isteni tiszteletére nézve fontos. Mindezek alapján pedig egyfelől arra következtethetünk, hogy ugyanúgy mint az énekeskönyv és az imádságok, a káté is az adorantizmus Erdélybe való leplezett becsempészésének egyik eszköze lehetett, másfelől pedig, hogy Radecke képes volt a teológiai fejlődésre.

## **1621: Radecke és Aszpaszia – a püspök oratio funebriséről**

Teljesen más mederbe tereli a mondanivalómat Radecke azon gyászbeszéde, amelyet Kornis Judit felett mondott.

Péchi Judit is tizenhárom évi házasság után életének huszonnyolcadik évében halt meg.<sup>388</sup> Halála időpontját illetően a források ellentmondanak egymásnak. Amíg a koporsójánál tartott gyászbeszédből (RMNy 1253) az tűnik ki, hogy Judit 1621. áprilisában halt meg,<sup>389</sup> addig Bethlen levele alapján 1621. január 19-re datálhatjuk elhunytát.<sup>390</sup> Dán Róbert ez utóbbi dokumentumból idézte is azt a részt, amelyben a fejedelem bevallja, hogy

---

<sup>384</sup> Catechesis minor iuventuti religione Christiana imbuendae conscripta. Raków, 1612. 14-16.

<sup>386</sup> *Uo.*, 212.

<sup>387</sup> A latinban a keresztség olyan szertartás, amellyel a zsidóságból és a pogányságból megtért emberek tesznek vallást Krisztusról (*Catechesis...*, *i. m.*, 33-34.), így a németben joggal maradnak el az erre vonatkozó kérdések.

<sup>388</sup> KOHN (1889), 166.

<sup>389</sup> ILLUSTRIS FEMINAE, IUDITHIAE KORNISINIAE ... Funebris Laudatio. ... CLAUDIOPOLI, Typis Heltanis, Excudebat Iohannes R. Makai. Anno M. DC. XXI. 5.

<sup>390</sup> Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei (1879), 232.

szándékosan titkolta el kancellárja elől a halálhírt, nehogy megzavarja Péchi munkáját, amelyet a hainburgi béketárgyalásokon fejtett ki.<sup>391</sup>

A gyászbeszédből fény derül arra is, hogy Judit az irtóztató szülésbe halt bele,<sup>392</sup> s a gyermek, melyet nyolc nappal halála előtt szült, életben maradt.<sup>393</sup> Azt nem tudtam megállapítani, hogy Péchi melyik gyermekéről van szó, mert bár közelebről ismerjük az első házasságából való négy leányát, és tudjuk, hogy volt egy fia is, akit 18 éves korában ló gázolt el,<sup>394</sup> arra vonatkozóan nincsenek adataink, hogy mikor születtek. Mindenesetre e fiatal Péchi-fiú alsóbb osztályait nyilván apja szenterzsébeti iskolájában végezte.<sup>395</sup> Abból lehet erre következtetni, hogy amikor fiú gondozása Péchi letartóztatása után nagybátyjára, Kornis Ferencre szállott,<sup>396</sup> Kornis a fiú és a szenterzsébeti iskola igazgatója (Boldogasszonyfalvi Péter) fizetésének megkapathatása ügyében Radeckét találta meg (1621. október 9-e előtt). A püspök csak késve válaszolt Kornis levelére, s terhes betegségével mentette magát.<sup>397</sup> Kohn a halottas beszédből arra konkludált, hogy felesége halálakor Péchinek ezen a fiún kívül még egy fia volt, mivel Radecke „*parvos ipsius filios*”-ra utalt,<sup>398</sup> az viszont elkerülte figyelmét, hogy a püspök „*már tizedszer anyának*” nevezte Juditot.

*„Neked bizony a halál sem homályos nem lehet, Kornis leánya, sem dicstelen, a legelől állónak hitvestársa, sem idő előtti, tizedszer már anya, sem szerencsétlen, óh, te, akit a mennyei királyság örökségére meghívtak! Bizony ha rád nézünk, nincs, amiért halott légy, ezért azt mondjuk inkább, hogy e levetett halandó testből eltávoztál az örökkévaló életre, amelyre igaz és Istennek tetsző életteddel az utat már régóta előkészítetted magadnak, és bemeneteledet megerősítetted. Neked e halandó testedet kivéve semmid sem múlt ki, ezért az azelőtt élt életed most örökkévaló és soha el nem múló boldogsággal tétetett teljessé.”*<sup>399</sup>

---

<sup>391</sup> DÁN (1987), 168-169.

<sup>392</sup> ILLUSTRIS FEMINAE ..., i. m., 5.

<sup>393</sup> KOHN (1889), 193.

<sup>394</sup> Uo., 193.

<sup>395</sup> DÁN (1987), 200.

<sup>396</sup> KONCZ (1891), 162. Dán Róbert hívta fel a figyelmet a hibás datálásra. DÁN (1987), 200.

<sup>397</sup> KONCZ (1891), 162. Arra is van adat, hogy David Riberius tekintélyes konstantinápolyi zsidó orvos gyógyította Radeckét. DÁN (1987), 299.

<sup>398</sup> KOHN (1889), 193.

<sup>399</sup> ILLUSTRIS FEMINAE..., i. m., 20.

Hogy Péchit mindez mennyire sújtotta a porba, azt nem tudjuk, azt azonban igen, hogy a kancellár épp a végtisztesség napján próbálta meg elütni a Thurzóval való nézeteltérését is.<sup>400</sup> Thurzó és társai azért marasztalták el Péchit, mert az a maga hasznára manipulálta őket, hogy a fejedelemség élére kerülhessen.<sup>401</sup> Ekkor Bethlen még nem gyanakodott kancellárjára, Péchi május elején a fejedelem teljes bizalmát élvezte.<sup>402</sup> Épp ezért ad találgatásokra okot a gyászbeszédet követő *Epicedium* azon helye, ahol Varsolczi M. János, a szerző jóval arestáltatása előtt úgy ábrázolja Péchit, mint aki „*vállalkozásaitól rövid időre megzavarodott lelkét magányos siralmaira fordítja*”<sup>403</sup>. Varsolci M. gyászverse teológiai szempontból sem teljesen érdektelen. Már utaltam rá, hogy benne mintha a palaeologusi altera salusról, a természetvallásról esnék szó itt, amit illetően Radecke aligha értett egyet Varsolczival, erre azonban most nem foglalkozom részletesen.

Inkább áttérnék Radecke gyászbeszédére, amely azért sem kevésbé izgalmas, mert a Kornis család, valamint Péchi a világi szónok helyett vontak be a püspököt reprezentációjuk kifejtésébe, ami azért teremthetett sajátos helyzetet, mert Radeckének – annak ellenére, hogy egyházi állású volt – nem egy Kornis Judit dicséretét is felölelő prédikációt kellett tartania, hanem világi szónoklatot. Ezt a műfajt és egységeit azonban legitimálnia kellett egykori és kortárs ellenségeivel szemben:<sup>404</sup>

*„Jól tudom pedig, hallgatók, hogy egykor sem hiányoztak, és ma is vannak olyan emberek, akik bölcs vélekedésükről híresek, s akik tagadják, hogy a halottak dicséretében a test javairól, amelyeket megmutatok, meg kell emlékeznünk (a formáról tudniillik, az egészségi állapotról, az erőről, az érzékek elevenségéről és még hasonlókról), mert hiszen azok nem állnak hatalmunkban, és közösek lehetnek a szolgában és szabad származásúakban, földművesben és városiakban, alsórendűben és nemesekben, háziszolgában és urakban, és végre a gonosz és előkelő emberekben. Sőt, sokkal inkább úgy vélik ugyanezek, hogy a származást, a szülőket, a hazát és a*

---

<sup>400</sup> DÁN (1987), 170.

<sup>401</sup> *Uo.*, 170.

<sup>402</sup> *Uo.*, 171.

<sup>403</sup> EPICEDIUM A IOHANNE M. VARSOLCIO ... . CLAUDI POLI, Typis Heltanis, Excudebat Iohannes R. Makai, Anno M. DC. XXI. 28.

<sup>404</sup> KECSKEMÉTI (1998), 177-178.

*többi dolgot, amelyek a lelken kívülre helyeztetek, hallgatással kell elkerülnünk. De még ha ezek a test javait illetőleg így is állnak, nem szándékom most felkerekedni ellenük. Ami azonban a szülőket, a származást és a hazát illeti, mindig úgy véltem, hogy a Platónnál lévő Aszpasziának kell engedelmeskednem, aki Szókratész tanítója volt a szónoklásban, s aki ezen dolgok dicséretét legelsőként követelte meg funebris laudatióban: mivel akik derekak, akik bátrak, akik igazak, akik előkelők, azoknak a jelességük legtekintélyesebb részét gyakran annak a törzsnek kell köszönniük, amelyről származtattak.*<sup>405</sup>

Már e részletből is kitűnik, hogy laudációjában Radecke Aszpaszia művét követte, s meg is állapíthatjuk, hogy orációja nemcsak hogy ugyanazokból a szerkezeti elemekből áll,<sup>406</sup> mint a *Menexenosz*,<sup>407</sup> hanem a transztextualitás is kapcsolatba hozza vele Radecke szövegét. Erre egy példa:

**A kiváló nagyasszonynak, Kornis  
Juditnak, tekintetes és nagyságos  
szenterzsébeti Péchi Simon, a magyar  
király és erdélyi fejedelem belső tanácsosa  
és kancellár megsiratott hitvese fölött  
tartott halotti beszéd, melyet az ő sírjánál  
Szenterzsébeten mondott Radecius Bálint  
püspök 1621. március 31-én**

**Menexenosz**

*És az athéniaknak bizony, akik férfiu S nagy bizonyítéka van ennek az méltósággal holtan elterülve feküdtek, úgy állításunknak, hogy ez a föld szülte meg akart kedvezést eszközölni Aszpaszia, aki a őseinket, akik e hősöknek is atyái voltak. szónoklásban mintegy istennő volt, hogy Minden lényben, amelyik szül, megfelelő kinyilvánítassék, hogy az attikai föld, amely táplálék van ivadéka számára; ennek nekik hazájuk, mind közül elsőként szült alapján derül ki, hogy a nő szülte-e valóban*

<sup>405</sup> ILLUSTRIS FEMINAE..., i. m., 5.

<sup>406</sup> PLATÓN (2000), 45-48

<sup>407</sup> Más lausok is többnyire ugyanezekből az egységekből állnak. KECSKEMÉTI (1998), 165.

*embereket. Éspedig azzal az érvel, hogy a gyermeket, vagy csak csempészte amiként az asszonynak, az ő tőgye is „tejtől” magának, mert ebben az esetben nem telt meg szülötte táplálására, s így persze rendelkezik a táplálás forrásával szülötte megkülönböztetett attól, aki csak színleléssel számára. S épp e tekintetben szolgáltat csempészett be magának kisdedet. Így az elégséges bizonyítékot a mi anyaföldünk rá, attikai föld mind közül elsőként árasztott hogy csakugyan szült embereket: mert termést magából, azaz, emberekhez illő abban a korban egyedül és elsőként adta eleséget, amelyből azután embereket, emberi táplálékul a búza és az árpa tudniillik bölcs és bátor férfiakat nevelt termését, ami az emberi nem legjobb és legillőbb tápláléka, így valóban ő szülte ezt az élőlényt.<sup>409</sup>*

Úgy tudom, hogy a szakirodalom eddig még nem tájékoztatott olyan esetről, hogy a retorikai kézikönyvekben megtalálhatók lennének a *Menexenosz*ra való utalások, és senki sem hozott olyan példát, hogy a szónok a *Menexenosz* imitációjával alkotta volna meg saját halotti beszédét. Aszpaszia dicséretének egységei (ahogy egyébként más ókori rendszerek is) egyfelől lehetőséget adtak arra, hogy a gyászoló család, amely csak 1625 elejére jutott túl a halálesetek miatti több, mint két évtizedes válságán,<sup>410</sup> saját kiválóságának magasztalását hallhassa Radeckétől, másfelől pedig arra, hogy a püspök szinte teljesen a Biblián kívülre szűkítse/szűkíthesse mozgásterét. Hogy ez mennyire függött a szombatos rokonok előzetes döntésétől (akik bizonyára nem akarták, hogy Radecke teológiai eredetű tézisekkel éljen), s mennyire az ő alkalmazkodásától, azt nem tudom, mindenesetre figyelmet érdemel, hogy Kornis Judit felett mondott halotti prédikáció nem maradt fenn. Vajon a család nemcsak „kis beszéd” tartalmát, hanem a műfaját is szoros befolyás alatt igyekezett tartani? Radeckét ez aligha izgatta. Ő e közszereplésével befolyását akarta megerősíteni, s annak a Péchinek akart köszönetet mondani (emlékeztetnék rá, hogy Péchi nyújtott tanácsot a háromszékieknek, és ő volt az is, akinek közbelépése megmentette az *Explicationest* stb.). A halotti búcsúztatót, amelyből április 18-a körül készült el a városi tanács számára rendelt 25 példány,<sup>411</sup> Radecke szintén Péchinek ajánlotta, így a beszéd kinyomtatása az ő kívánságára és költségén történhetett:

<sup>408</sup> ILLUSTRIS FEMINAE..., i. m., 5-6.

<sup>409</sup> PLATÓN (2000), 56.

<sup>410</sup> BALOGH (2011), 110.

<sup>411</sup> TÓTH (1957), 601.



*„Mindenesetre semmit sem gondolkodtam e kis beszédem napvilágra hozataláról, tudniillik igen kevésbé ítélem méltónak a napvilágra, közzétettem mégis, hogy lásd, ezután bizony nem a magam ítéletét követtem, hanem azok akaratának engedelmeskedtem, akiknek tekintélye elébe véleményemet semmiféle módon nem helyezhetem.”<sup>412</sup>*

A gyászbeszédnek ma három példányát vehetjük számba, s ezek közül az egyik teljességére vonatkozó adatok eddig hiányoztak.<sup>413</sup> Ez alighanem arra vezethető vissza, hogy ez az exemplár a kolozsvári Lucian Blaga Központi Egyetemi Könyvtárban egy borítékban lappangott, s nem is vehettem volna kézbe, ha Kolumbán Judit könyvtáros nem törekedett volna annyira a megtalálására.<sup>414</sup> A példány a másik kettőhöz hasonlóan szintén csonka, hiányzik a 15. és 16. lapja, továbbá töredékes a 13. és 14. oldala. Remélem, hogy a későbbiekben a három exemplár alapján rekonstruálhatjuk az orációt, s közölhetjük is majd a szövegét, amely nemcsak a Kornis család történetéhez,<sup>415</sup> hanem a nemzetkarakterológiához és Radecke nőideáljához<sup>416</sup> is tud adatokat szolgáltatni. Ez utóbbit majd praktikus lesz egyeztetni a *De matrimonio tractatus*sal, amely tulajdonképp egy vallási tanítás a házasságról.<sup>417</sup> Mivel erről most nem lesz szó, át kell térnem a harmincas évek irodalmára, minenek előtt a híres Toroczkai-kátéra.

## **1632: A Toroczkai által összeállított káté keletkezési idejének meghatározásához**

Heltai János az 1632-es esztendő az unitárius katekizmuskiadás nagy évének nevezi.<sup>418</sup> Ekkor jelent meg a rakówi katekizmus kisebb és az úgynevezett rövidített változatának magyar fordítása. Az előbbi, ha nem is volt azonos, ám feltétlen hasonlóknak kellett lennie Radecke 1620-ban kiadott kátéjával. Sőt, ekkor hagyta el a sajtót Toroczkai írása is, amely

---

<sup>412</sup> ILLUSTRIS FEMINAE..., i. m., 2.

<sup>413</sup> Régi magyarországi nyomtatványok (1983), 332.

<sup>414</sup> Köszönöm Kolumbán Juditnak a segítségét.

<sup>415</sup> Balogh Judit tanulmánykötete mellett T. Orgona Angelika monográfiája is a Kornisokkal foglalkozik. T. ORGONA (2014).

<sup>416</sup> A nőkérdésről: Nagy (2001). 23-41. V. LÁSZLÓ (2011).

<sup>417</sup> DE MATRIMONIO TRACTATUS. Authore VALENTINO RADECIO. Claudiopoli, Typis Heltanis, Excudebat Ioannes R. Makai. M. DC. XXI.

<sup>418</sup> HELTAI (2008), 204.

Jacobus Palaeologus terjedelmes műve, a *Catechesis Christiana* legfontosabb mozzanatait foglalta össze.<sup>419</sup> Az úrvacsora magyarázatakor mégse követte azt, hanem Matthias Veheglirius gondolatmenetét vette át a *Mattanjaból*.<sup>420</sup> Az egy esztendőben történő megjelenés izgalmát Balázs Mihály úgy ragadta meg, hogy gyökeresen eltérő hagyományból táplálkozó és teológiát hirdető káték jelentek meg Kolozsváron 1632-ben.<sup>421</sup> Mivel erre az évre püspökválasztás is esett, úgy vélem, hogy a sociniánus szemléletű kátéknak Radeckével és Szörös Mátyással, a Toroczkai összeállította katekizmusnak pedig Csanádival van valamiféle kapcsolata. Viszonyukat persze ez nem tisztázza, új adalékokra pedig nem akadtam ezt illetően. Ebben a fejezetben csak a Toroczkai-féle káté keletkezési idejének elbizonytalanításához tudok adatot szolgáltatni.

Toroczkai kátéjának csak az 1632-ben nyomtatásban megjelent szövegét ismerjük, amely Abrugi György kolozsvári nyomdájában látott napvilágot. Balázs Mihály úgy vélte, hogy *A keresztyéni üdvösséges tudományak a Régi és Újtestamentum szerint egybesummáltatott értelme* címet viselő kiadvány olyan mozzanatokat is tartalmaz, amelyek talán egy korábbi kiadás maradványainak tekinthetők. Ilyen szerinte a katekizmus egyik paratextusa, az *Epigramma ad lectorem*, amely Emericus N. Bükfalvinus szerzeményeként szerepel.<sup>422</sup> Mivel erről a Bükfalvi Nagy Imréről a Dávid Ferenc elleni per időszakából volt utoljára adata Balázs Mihálynak, számára ez azt jelentette, hogy az 1632-ben megjelent művet talán visszadatálhatja a 16. század utolsó évtizedeire.<sup>423</sup>

De milyen adatok is állnak rendelkezésünkre erről a Bükfalvi Nagy Imréről? Kénosi Tőzséréknél egyszer Dávid Ferenc egyik meghittjeként szerepel,<sup>424</sup> máskor Biandratának titkos megbízottjaként.<sup>425</sup> Egyszer pap,<sup>426</sup> másszor kétségkívül a hátszegi és a dévai egyházkör esperese.<sup>427</sup> Egyszer semmi biztos tudásuk nincs Kénosi Tőzséréknek arról, hogy ez a Bükfalvi Imre prédikátor vagy iskolai tanár volt-e,<sup>428</sup> máskor biztosan állítják, hogy a kolozsvári iskola tanára volt.<sup>429</sup> Az egymást cáfoló életrajzi adatok magyarázata az lehet, hogy Kénosi Tőzsérék egy Imre nevű papot és egy bizonyos Imre esperest csupán keresztnévük alapján azonosítottak Bükfalvi Nagy Imrével. Itt kell emlékeztetnem arra, amire

---

<sup>419</sup> BALÁZS (2006), 57.

<sup>420</sup> *Uo.*, 59-60.

<sup>421</sup> *Uo.*, 72.

<sup>422</sup> *Uo.*, 55.

<sup>423</sup> *Uo.*, 55.

<sup>424</sup> KÉNOSI TŐZSÉR-UZONI FOSZTÓ (2005), 390.

<sup>425</sup> *Uo.*, 281.

<sup>426</sup> *Uo.*, 281.

<sup>427</sup> KÉNOSI-TŐZSÉR-UZONI FOSZTÓ (2009), 289.

<sup>428</sup> KÉNOSI TŐZSÉR-UZONI FOSZTÓ (2005), 390.

<sup>429</sup> *Uo.*, 556.

az egyháztörténeti részben már utaltam, hogy tudniillik a Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárában négy olyan levelet is felleltem, amelynek a föladója szintén egy Bükfalvi Nagy Imre volt.

Márpedig az egyik 1616-ban kelt levelében ez a Bükfalvi Nagy kolozsvári tartózkodására utalt, ami a káté összeállításának szempontjából nem jelentéktelen adat: „igen kedves közösségetek és gyülekezetetek lelkembe vésődött”.<sup>430</sup> Mivel tehát a levél írója vagy ott tanult, vagy csakugyan tanár volt ott, a katekizmussal egyszerűen csak egy Toroczkai halála (1615) előtti időpontra mehetünk vissza. Az a tartalmi leírás ugyanis, amely Hunyadi püspöksége idejéből maradt ránk a kolozsvári unitárius kollégium 1135-ös kéziratában, nemcsak a Toroczkai-kátéra illhet:

***De erről bővön írtak az mi atyánkfiái egy magyar könyvben, kit az apostolok ideje után támadott innatorok (!) ellen írtak, ennek végében egy Catechesisben láthatsz róla, kiben az örök vallásról szépen tanít.***<sup>431</sup>

Az egybeszerkesztés szempontjából az is figyelemre méltó, hogy a Palaeologus követő Bükfalvi Nagy ebben a most elővett levelében számára legkedvesebbnek azt a Lisznyai Gyárfást mondja, aki Toroczkai mellett a legfontosabb szerepet játszotta Palaeologus műveinek hagyományozásában.

A Toroczkai összeállította káté kapcsán izgalmas továbbá, hogy hitelesnek tekinthető-e szövege. Nem azért merülhet fel ez a kérdés, mert a nyomtatványon van olyan nyom, ami ellentmondana a hitelességének, hanem azért, mert több ekkor megjelent kiadványon kisebb-nagyobb erőszakot követtek el. Erre majd lejjebb térek rá. Mindenesetre azt ki lehet zárni, hogyha volt e katekizmusnak korábbi kiadása (mint azt Keserű Bálint felvetette),<sup>432</sup> akkor az 1632-es példányokat az alapján nyomták újra. Annyi és olyan fogyatkozás esett ugyanis a nyomtatás közben, hogy az csak akkor fordulhatott elő, ha a nyomdász kézirat alapján nyomtatott. Példának okáért igazán szemet szúr, amikor nem a Szentlelket, hanem a szent lelkeket nevezi Isten erejének a textus,<sup>433</sup> ráadásul az ilyen (egyébként könnyedén emendálható) hibák az errata összeállításakor sem ríttak ki a könyvnyomtató számára a

<sup>430</sup> Bükfalvi Nagy Imre Valentin Radeckének. LUEKvLt. 86.

<sup>431</sup> ÚJLAKI-NAGY (2010), 68.

<sup>432</sup> KESERŰ (1973), 347.

<sup>433</sup> AZ KERESZTYÉNI ÜDVESSÉGES tudománnak a' Régi és Újtestamentom szerént egyben summáltatott értelme az keresztyéneknek lelki épületekre. Toroczkai Máté által. ... Kolozsváratt 1632. esztendőbe. D9.

szövegből. Szembeötlük továbbá, hogy első látásra a hivatkozott szentírási lókusok el vannak torzulva, tulajdonképp azonban hol a Vulgata, hol a Septuaginta számozását követik a kátéban. Erre Kovács Sándor hívta fel a figyelmemet, magyarázatot viszont nehéz adni arra, hogy miért is nem egységesítették a bibliai hivatkozásokat egy olyan műben, amelyet az olyan „együgyű” keresztény híveknek szántak, akiknek aligha akadt lépten-nyomon kezük ügyébe a Septuaginta.

E káté megjelentetése azért is borzasztóan érdekes, mert nonadorantista szemléletű vagy a szakirodalom által annak tekintett művek a harmincas években már egyre kevésbé jutottak el a sajtónyilvánosságig. A katekizmus mellett talán kivételt képez még az 1635-ben kiadott *Imádságos és énekes kézbe hordozó könyvecske, melyet naponként minden rendbéli keresztyén ember olvasgathat* című kötet, amelyről egy makulatúra maradt ránk. Ez alapján azonban Vadai István és vele csaknem egyidejűleg Lovas Borbála meg tudta állapítani, hogy rajta Enyedi György azon könyörgésének részletei vehetők ki, amelyet Kanyaró Ferenc korábban már más forrásból közölt.<sup>434</sup> Talán e nyomtatvánnyal összefüggésbe hozható, hogy az 1654. évi zsinat Derzsbén úgy határozott, hogy a papok mindennapi áhítatukban mondogassák azokat a könyörgéseket, melyeket Enyedi György, Toroczkai Máté és Járai Sámuel is elmondtak.<sup>435</sup> Ezért is kérdés, hogy a katekizmusban található *Reggeli és Estvéli könyörgés*, amelyeket egyébként Thordai Jánosnak szokás tulajdonítani,<sup>436</sup> nem Thoroczkai munkái-e. Vagy legalábbis: biztosan Thordai műveiről van-e szó? Ezzel a kérdéssel pedig tulajdonképp át is térhetünk a következő nyomtatványra, amelyben Sozzini és Johann Crell egy munkájának magyar fordítását kötötték egybe annak a hagyománynak a folytatói, akik a most külön nem tárgyalt rakóvi katekizéseket Toroczkai katekizmusával egy évben jelentették meg.

## 1634: Sozzini és Johann Crell magyarul

*Az Háromságnak megvizsgálása* igazi ritkaság. Egyetlen példánya maradt fenn, amelynek birtokosa a kolozsvári Akadémiai Könyvtár. A B. M. V. u. 139/a jelzetű unikum possessorai széplaki Petrityevith Horváth Miklós és Ferenc, majd a Kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtára voltak.

A nyomtatvány tartalmát Keserű Bálint fogalmazta meg. „Ebben az iratban először a Szentháromság hagyományos tanát, azután az unitáriusok ennek ellentmondó válaszát fejtik ki bőséges bibliai idézetekkel az egy igaz Istenről. A szöveg semmiképpen sem ostorozza

<sup>434</sup> KANYARÓ (1898), 79-80.

<sup>435</sup> KÉNOSI TÖZSÉR-UZONI FOSZTÓ (2009), 514. Vö. Prot. generale consistorium 1629. évtől 1736-ig terjedő jegyzőkönyv, 54-55.

<sup>436</sup> *Régi Magyar Költők Tára XVII. század, Az unitáriusok költészete* (1967), 574.

vitapartnerét, hanem leleplezi a Szentháromság-tan tarthatatlanságát. Nemcsak arról van szó, hogy e tan egyáltalán nincs benne a Bibliában, hanem hogy az igaz okossággal sem egyeztethető össze. De rendkívül furcsa egyúttal, hogy a Toroczkai katekizmus után két évvel publikált munka egyértelműen sociniánus krisztológiát fogalmaz meg. Ez ott derül ki, ahol újra meg újra hangsúlyozza, hogy Jézus Krisztust még ma is szent és jámbor tisztelet illeti meg. Másrészt követi a szöveg a Jn 3, 13 értelmezésében Fausto Sozzini nézetét: Jézus a mennybe ment, mielőtt messiási tevékenység elkezdte volna.<sup>437</sup>

Fontos megállapításai ellenére Keserű előtt a vitairat szerzője és forrása ismeretlen maradt, pedig nagyon közel járt megoldáshoz. Meg lehet határozni ugyanis, hogy *A Háromságnak megvizsgálása* nem egyszerűen követi Sozzini nézeteit, hanem maga Sozzini a kútfő. *Tractatus de Deo, Christo et Spiritu Sancto*<sup>438</sup> című értekezésének magyar fordításáról van itt szó. Ez azért is fontos, mert rendelkezésünkre áll egy olyan adat, amely szerint egy 1638-ban megvédett gyulafehérvári disputáció azokról a bibliai helyekről foglal magában téziseket, amelyeket Sozzini épp ebben a művében tartotta Szentháromság mellett szóló legerősebb bizonyítékoknak.<sup>439</sup> Művében Sozzini öt okban mutatja meg, hogy egy az Isten, majd további három részben szentírási bizonyságokat hoz Krisztus istenfiúsága ellen. Érvei többsége közismert, kifejteni ezért csak az ideiglenes mennybemenetel tanát fogom. Sozzini ezzel azoknak felel meg, akik azt mondják, hogy olyan dolgok is vannak a Szentírásban, amelyeket a *communicatio idiomatum* nélkül nem lehet megmagyarázni. Ilyen például a Jn 6, 62:

***...az embernek fia az égben volt, még minekelőtte az ő tanítványinak láttokra oda fel az égben ment volna.***

Mivel Sozzini szerint Krisztusnak nincs isteni természete, így ez nem is közölheti az emberi természetével a tulajdonságait. A *communicatio idiomatum* ellenében ő úgy vélekedik, hogy Jézus prófétai méltóságára azáltal jutott, hogy röviddel nyilvános fellépésének kezdete előtt csodálatos módon a mennybe elragadtatott, hogy magától Istentől kapja a keresztény tanítás igazságait.<sup>440</sup> Ez a látszólagos képtelenség a socinianizmus lényegéből következik.<sup>441</sup> Sozzini ugyanis a reformátori *sola scriptura* nevében tagadta a személyes megvilágosodást és a

---

<sup>437</sup> KESERŰ (2000), 348.

<sup>438</sup> *Tractatus de Deo, Christo et Spiritu Sancto* Fausto Socini Senensis. Racoviae, Typus Sebastiani Sternacii, 1611.

<sup>439</sup> *Régi magyarországi nyomtatványok* (2000), 104.

<sup>440</sup> WOLLGAST (1993), 363.

<sup>441</sup> *Uo.*, 363.

természeti vallást, még az Isten létezésére való következtetés képességét sem vette be természetfogalmába.<sup>442</sup> Márpedig előzetes istenfogalom nélkül a kegyelem különválna a természettől és külsővé válik.<sup>443</sup> Az isteni dolgokról való tudást így már csak kívülről érhetjük el. Ez Jézusra is vonatkozik, hiszen – mint feljebb érintettem – Sozzini szerint ő mindenekelőtt ember volt. Az új kinyilatkoztatást tehát, amelyet az emberekkel kellett közölnie, külső tanítás által kellett megkapnia, ezért ment föl a mennybe.<sup>444</sup> Sozzini e nézetéhez Erasmus *Annotationes*ben kifejtett álláspontja „kapóra jött”. Erasmus az „Aki a mennyben van” helyet így magyarázta: a melléknévi igenevet fordíthaták befejezett múlttal: aki a mennyben volt, tudniillik mielőtt alászállt. Mert így azt mondták, hogy az Emberfia úgy volt vagy tartózkodott a mennyben, amint az is mondatik róla a hiposztatikus unió miatt, hogy a dicsőség urát feszíteték keresztre.<sup>445</sup> Persze Sozzinivel ellentétben az erdélyi nonadorantisták többsége szerint a természet adta erőnkre támaszkodva eljuthatunk annak belátásáig, hogy az emberi életnek az alapvető földi igények kielégítésén kívül más célja is lehet.<sup>446</sup> Emiatt az ellentét miatt alakulhatott ki ferde helyzet Kornis Judit temetésén.

A vitairat azonban a fordítás miatt is fontos. Nem rendelkezünk ugyanis adattal azt illetően, hogy milyen volt a sociniánusok és a nonadorantisták viszonya a harmincas években. Márpedig az értekezés látszólag a Szentháromság tanát cáfolja, ám a fordítás erősen kidomborítja az eredetiben megfogalmazott krisztológiát. Néhány példa:

#### Az Háromságnak megvizsgálása

#### Tractatus

*De mindazonáltal akkor az ISTENI ...tamen tunc Dei nomen subsistentiam nevezetnek igéjén az Krisztusnak nem ipsam non significat, sed subsistentiae valami állatja vagy természeti szerént való tantum attributum.*<sup>448</sup>  
*mivolta értetik és adatik előnkben, hanem az ő magában való, természeti felett való méltóságos volta és az Istentől természet felett vött és adatott ajándékok és becsültre,*

---

<sup>442</sup> VIDRÁNYI (1998), 279.

<sup>443</sup> *Uo.*, 280.

<sup>444</sup> WOLLGAST (1993), 363.

<sup>445</sup> „Qui est in coelo.) [...] Participium verti poterat per praeteritum imperfectum: >>Qui erat in coelo<<, videlicet antequam descenderet. Sic enim filius hominis dicitur fuisse in coelo aut versari in coelis, sicut dominus gloriae dicitur crucifixus, ob proprietatem in hypostasi duas complectentem naturas communionem.” Des. Erasmi Roterodami in Novum Testamentum annotationes ab ipso autore iam postremum sic recognitae ac locupletatae, ut propendium novum opus videri possit. Basileae in officina Frobeniana. Anno M. D. XL. 234.

<sup>446</sup> *Földi és égi hitviták, Válogatás Jacobus Palaeologus munkáiból* (2003), 21.

[A10v] tisztességre méltó állapot.<sup>447</sup>

Avagy ha így akarod, akkor az ISTENI igével való nevezet, a' mikor az Krisztusnak tulajdoníttatik, nem jegyzi az ő természeti szerént való mivoltát, hanem azt az ő méltóságos voltát, állapotját, erejét, uraságát és birodalmát, mely az ővele született természeti felett az Istennek ajándékából őneki dicsőséges voltára az Istenhez való engedelmességéért eleitől fogva rendeltetett volt, azután pedig valóságosan meg is adatott.<sup>449</sup>

De ezt az tiszteletet nem egyébképpen, hanem úgy, mint természeti szerént valóságos ember vötte és nyerte el ajándékuul pedig az Atyaistentől.<sup>451</sup>

Annak okáért semmi nem találtathatik, az Krisztusnak az Istennek akaratjából és az Szentírásnak bizonyágtételiből oly nagyságos, méltóságos és felséges dolog, az mi (hogyha ugyan más egyéb dolog nem ellenzi, hanem az dolognak nagyságos és méltóságos volta) hogy őneki, az Krisztusnak úgy nem tulajdoníttatnék, mint természetiben valóságos embernek.<sup>453</sup>

Hogy pedig az Krisztusnak, mégpenig az mennyben ember természeti [B] szerént szentséges és újítatos tisztelettel tartozunk

Seu mavis, tunc Dei nomen non subjecti, sed praedicati locum obtinet.<sup>450</sup>

Sed hoc, ut homo, a Deo Patre Christus habuit.<sup>452</sup>

Igitur nihil inveniri poterit Christo divinis testimoniis tributum tam magnifi cum tamque sublime, quod, nisi aliud obstet, quam rei magnifi centia & sublimitas, illi, ut homini, convenire non possit.<sup>454</sup>

Quod autem divinus cultus Christo ab omnibus debitus, illi, ut homini, a Deo Patre sit constitutus...<sup>456</sup>

<sup>448</sup> Tractatus, i. m., 7.

<sup>447</sup> AZ HÁROMSÁGNAK OLTALMAZÁSÁRA GONDOLT LEGFŐVEBB okoskodásnak megvizsgálása. ... Nyomtatott az mi Üdvezítőnk születése után 1634. esztendőben. A10-A10v.

<sup>449</sup> AZ HÁROMSÁGNAK..., i. m., A10v.

<sup>450</sup> Uo., 7.

<sup>451</sup> Uo., A12v.

<sup>452</sup> Tractatus..., i. m., 8.

<sup>453</sup> AZ HÁROMSÁGNAK..., i. m., A12v.

<sup>454</sup> Tractatus..., i. m., 8.

*mindnyájan az Atyaisten parancsolatjából  
és hagyásából...*<sup>455</sup>

A fordítás szempontjából ezeknél is jelentősebb *Az Háromságnak megvizsgálásához* kötött *Hogy az levelek üresen ne maradjanak* kezdetű függelék két mondata. Ez az appendix – mint azt feljebb megállapítottam – Johann Crell *Ad librum Hugonis Grotii* egy olyan részének magyarra fordítása, amely bibliai idézeteket tartalmaz Krisztus istenségének bizonyítására. Az egyik mondat a fordítást figyelembe véve szó szerint így hangzana magyarul: vajon nem méltábban mondathatik-e az Jézus Krisztus istennek? Ehhez képest a fordító így ülteti át magyar nyelvre:

**...vajon nem méltábban mondathatik-e néha az Jézus Krisztus istennek (ha ki ugyan így akarja), és mi hiba és vétség lehet ebben a feljebb megemlített módon?**<sup>457</sup>

A fordító másik beszúrása szintén az erdélyi socinánusok küszködéseire, küzdelmeire utal. Betű szerint így hangozna: Sőt, még amaz bódog disóséges halhatatlanság is (Jn 3, 35; Ef 1, 22-23; Jn 17, 2). Mégis ezzel a betoldással teszik át magyarra:

**...melyet az mi csatázó hütünkért adjon meg nekünk az mi egy Istenünk az názáreti ember Jézus Krisztus által (Jak 2, 26; Gal 5, 6,15; 1Kor 7, 19; Róm 2, 16 és 14, 9; ApCsel 17, 31; Jn 6, 39-40,54). Azért óh, kegyes olvasók ezzel boronálom be ez kis írást az apostol szovaiból, hogy 2Pt 3, 18: >>Nevedjete az mi Urunk és Idvezítő Jézus Krisztusnak az ő kegyelmében és esmeretiben, a' kinek dicsőség mind most, s mind az örökkévalóságnak napjáig. Ámen.<<**<sup>458</sup>

Más olyan fordításokban, amelyeknek eredetijeit a rakówi kínálatból választottak ki, nincsenek ilyen beszédes beszúrások, ez az értekezés tehát különösen fontos a történések értelmezése szempontjából.

---

<sup>456</sup> Tractatus..., *i. m.*, 8.

<sup>455</sup> AZ HÁROMSÁGNAK..., *i. m.*, A12v-B

<sup>457</sup> AZ HÁROMSÁGNAK..., *i. m.*, C11v.

<sup>458</sup> *Uo.*, C12v.



Végül meg kell jegyezni azt is, hogy *Az Háromságnak megvizsgálását* és a Crell művéből kivett részt 1659-ben alighanem újranyomták (az RMNy negyedik kötetén munkálkodók nem vették észre, hogy e nyomtatványnak más, korábbi kiadását már tárgyalták). E nyomtatott kiadás emlékét és szövegét az SZTE Klebelsberg Könyvtárban található kéziratos másolat (jelzete: Ms 1626) őrizte meg.<sup>459</sup>

## 1636: A „tökagú” Schmalz bibliamagyarázata

*Az háromságnak oltalmazására gondolt legfőbb okoskodásnak megvizsgálása* után a következő olyan mű, amely szociniánus krisztológiát fogalmazott meg, az 1636-ban kiadott *Az Szent János evangéliuma kezdetinek rövid magyarázatja* volt. E bibliamagyarázat szerzője Fausto Sozzini tanítványa, Valentin Schmalz volt, aki a kérdés-felelet formát alkalmazva kátészerűen építette fel munkáját.

Valentin Schmalz (Smalcus, ellengyelesített változatban Walenty Szmalc, 1572-1622) Gothában született. Jénában és Strasbourgban tanult, ahol 1591-ben a szociniánus hittérítő Andrzej Wojdowski hatása alatt a lengyel testvérek híve lett, 1592-ben Lengyelországba került, és a śmigielesi „ariánus” iskola rektorságát vette át. 1594-ben Agnieszka Wotowskát, egy lengyel nemes lányát vette feleségül. 1598-tól kezdve a lublini egyháznak, a szociniánusok fontos központjának volt lelkipásztora, 1605-től a rakóvié, ahol a szocinianizmus vezető személyiségeinek egyikeként halt meg. 52 ismert latin, lengyel és német írásából sok kiadatlan maradt.<sup>460</sup> Christoph Sand a rakóvi káté rövidített és kisebbik változatát is neki tulajdonította,<sup>461</sup> s ezt látva a rövidített változat marosvásárhelyi példányának 17. századi possessora is neki „attribuálta” azt.<sup>462</sup> Az egyéb magyarországi vonatkozások szétfeszítenék a főszöveg korlátait,<sup>463</sup> ám arra még feltétlen utalnék, hogy az a

---

<sup>459</sup> Régi magyarországi nyomtatványok (2012), 245.

<sup>460</sup> Valentin Schmalzról: *Die Philosophie des 17. Jahrhundert* (2001), 1275. PSB XXXIX (1999-2000), 185-187.

<sup>461</sup> *Bibliotheca Anti-trinitariorum, sive Catalogus Scriptorum, & succincta narratio de vita eorum Auctorum, qui praeterito & hoc seculo, vulgo receptum dogma de tribus in unico Deo per omnia aequalibus personis vel impugnarunt, vel docuerunt solum Patrem D. N. J. Christi esse illum verum seu altissimum Deum. Opus posthumum Christophori Chr. Sandii. Freistadii. Apud Johannem Acontium. MDCLXXXIV. G3.*

<sup>462</sup> *Religionis Christianae Brevis Istitutio*, 1629. Marosvásárhely, Teleki-Bolyai Könyvtár (Târgu Mureș, Biblioteca Teleki-Bolyai), 02431.

<sup>463</sup> Naplójának magyar és erdélyi vonatkozásai vannak: „*Anno 1593. Matrem meam recepit illustris domina, Elizabetha de Zborow Dudithia, benefactrix mea, et eam tractavit humanissime tum Christi, tum etiam mea causa. Eram enim praeceptor filiorum illius, Alexandri, Danielis et Hieronymi.*” Anyámat befogadta a ragyogó úrnő, Dudithné Elzbieta Zborowska, a jótevőm, és igen emberbarátian viselkedett velem szemben egyrészt Krisztus miatt, másrészt miattam is, mert én voltam fiainak, Sándornak, Dánielnek és Jeromosnak az oktatója. „*Anno 1593. 11. Octobris Dn. Moscorovius nuptias celebravit secundas cum Regina ex Horehovicza Dudithia.*” 1593. október 11-én Moskorowski úr a második menyegzőjét ülte meg horehoviczai Dudith Reginával. „*Anno*

Szőrös (Ravius) Mátyás, akit kapcsolatba hoznak a nyomtatványok megjelentetése mögötti eseményekkel, személyesen érintkezett Schmalzcal,<sup>464</sup> akinek bibliamagyarázatával nem foglalkozott még érdemben a szakirodalom.

Kiindulási pontom az RMNy. „Az egyetlen ismert példány – kezd a leírás – csak az első két ívet tartalmazza. A kézírással hozzáírott folytatás terjedelme alapján (17 lap) kb. hat levél hiányozhat a nyomtatványból. XVIII. századi kéziratos másolatát a kolozsvári akadémiai könyvtár őrzi,<sup>465</sup> német változatát az OSzK.<sup>466</sup> A verziókat összenézve megállapítottam, hogy a nyomtatvány a címlapon lévő bibliai idézetet és persze az önreflektív helyeket kivéve hű fordítás, a másolat azonban a nyomtatványhoz képest is foghíjas. A

---

1594. *Septima die Martii uxorem duxi virginem nobilem, Aganetham Blechoviam, quae tunc famulabatur D. Dudithiae in piscibus, plenilunium; in virgine.*” 1594. március 7-én nőül vettem a nemes hajadont, Aganetha Blechoviát, aki Dudithnének szolgált a Halak-csillagképben Anno 1595. „14. Febr. Petricoviam cum filiis Dn. Dudithiae ad tribunalitia judicia profectus sum.” Február 14-én Piotrkówba utaztam Dudithné asszony fiaival. „Anno 1596. Hoc anno Turca Agriam cepit.” 1596-ban a törökök elfoglalták Egert. „Anno 1601. Mens. Octobr. D. Dudithia mortua est. Matrona pientissima, pudentissima, 10 Decembr in Czarakow sepulta.” 1601 októberében Dudithné meghalt. Az igen kegyes és tiszteletre méltó asszonyságot december 10-én Czarkówban temették el. „Anno 1602. Rex domum reversus. Sigism. Batthori Transylvania expulsus in Silesia obscurus vixit, nescio quam diu.” 1602-ben az uralkodó visszatért haza. Az Erdélyből eltávolított Báthory Zsigmond elzárkózottan él Sziléziában. „Anno 1605. 2. Octobris Synodus Ecclesiae generalis. Valent. Radecius Claudiopolitanae Eccl. destinatus, ego Racoviensi.” 1605. október 2-án az egyház általános zsinata. Valentinus Radeciust a kolozsvári egyháznak, engem a rakówinak szántak. „Anno 1608. 31. Julii venerunt Racoviam Claudiopoli D. Valentinus Radecius cum tribus istius civitatis primariis senatoribus Emmerico Bognero Stephano --- Vngaro. Joh. Beuschel, alias Stentzel: Saxonibus. Exorato a coetu D. Radecio, iterum discesserunt.” 1608. július 31-én jött Rakówa Kolozsvárról Valentinus Radecius úr azon előkelő város három szenátorával, a magyar Bogner Imrével és --- Istvánnal, továbbá a szász Johann Beuschellel, másként Stentzellel. Miután megkérték a gyülekezettől Radecius urat, ismét elmentek. „Anno 1608. Hoc anno tanta fuit vini in Hungaria, et in Transylvania nominatim, copia, ut integrum vas, quas vocant ollarum capax, uno floreno Hungarico, h. e. 100. solidis veniret. Et hoc ad me scripsit Minister Claudiopolitanus D. Valent. Radecius.” 1608-ban oly nagy volt a bor bősége Magyarországon és Erdélyben határozottan, hogy egy teljes veder, amelyeket öblös urnának hívnak, egy magyar forint, azaz, 100 solidusba került. Ezt is írta nekem a kolozsvári egyházi szolga, Valentinus Radecius úr. „Anno 1612. 5. Martii D. Valentinus Radecius, Eccl. ap. Claudiopol. in Transylv. German. vel Saxon. Minister, Racoviam venit, et aliquot nobiscum dies commoratus, ante resolutionem hyemis discessit.” 1612. március 5-én az erdélyi kolozsvári apostoli egyház germán vagy szász egyházi szolgája, Valentinus Radecius Rakówa jött, néhány napot nálunk időzött, s még azelőtt elment, hogy felengedett a tél. „Anno 1612. 7. Julii in Czarkow mortuus est Hieron. Dudithius, illustris olim Andreae de Horechovicza, liberi Baronis, filius, frater noster.” 1612. július 7-én Czarkówban meghalt Dudith Jeromos, az egykori ragyogó horechoviczai András szabad báró fia, a mi atyafink. „Anno 1617. 22. Maji Colloquium inter nos et Evangelicos Gorlitiis in regione submontana, non procul ab Hungariae finibus, habitum fuit, collocutoribus, Petro, qui Lombardus audire gaudebat (sic appellatus a suo Magistro Christophoro Krainski dicto) et me.” 1617. május 22-én kollokvium volt közöttünk és az evangélikusok között Gorlicében nem messze Magyarország határaitól a hegyek alatti vidéken Petrussal, aki szerette hallani, hogy Lombardusnak nevezik (mert így nevezte tanára, Christoph Krainski), és velem. „Anno 1619. 21. Novembr. Lissovius in Hungariam irruptione facta loca non pauca depopulatus est, et multos innocentes contrucidavit.” 1619. november 21-én, Lissovius, miután Magyarországra betörték, nem kevés helyet pusztított el, és sok ártatlant levágott. Gustavi Georgii Zeltneri D. P. P. et P. Historia crypto-socinismi Altorfinae quondam academiae infesti arcana ex documentis maximam partem msstis ita adornata, ut cum historiae illorum hominum illustranda, tum dogmatibus in universum refellendis inservire possit. ... Lipsiae apud Jo. Frid. Gleditschium M. DCC. XLIV. 1165–1168, 1174, 1180, 1184–1185, 1195, 1197, 1207, 1209, 1214.

<sup>464</sup> Uo., 1203. „Postero die nempe 25. Sept. Smalzius magno cum comitatu Meseritium venit, et Vogelium (cum duobus aliis novellis fratribus Photinianis, qui fuerint Martinus Ruarus, Holsatus, et Matthias Ravius, Transylvanus) humanissime et quidem multis cum lachrymis exceptit.”

<sup>465</sup> RMNy 1646.

<sup>466</sup> Exeg. 2631.

hiányzó levelek két fordításban maradtak fenn. A kézírás, az öt jelentősebb foghíj és egy szembeötlő fordítástechnikai fogás arra látszik utalni, hogy a hozzáírott folytatás korábbi fordítás, ám számos saját hibája miatt egyáltalán nem vehetjük biztosra, hogy a másolatot közvetlen a magyar nyelvű nyomtatványról írták át. Természetesen ha azzal számolunk, hogy a hozzáírott folytatás az autentikusabb, akkor a másolat sem feltételez teljes példányt. A két fordítást szemléltetendő idéznék:

**Hozzáírott folytatás:**

*Hogy vettek azok mindnyájon az Úr  
Krisztusnak teljes voltából?*

*Úgyhogy mindazokat, melyeket K[eresztelő] János és a' sz[ent] apostolok tanítottak az Úr Jézusnak mind felmagasztaltatása előtt, mind utána, és valamelyeket minden egyes hívek, kik őtől tanítottak, csak egy kicsin részecskéje volt azoknak, melyek az Úr Jézusban valának. És hogy az mind (az nekül [sic!] a' mit K[eresztelő] János tanított) az Úr Jézustól folyt rájuk, mint folynak a' vizek a' nagy tengerből.*

*Német változat: [28] Wie haben die alle von der fülle des H. Jesu empfangen? Also / das alles was Johannes der Teuffer vnd die H. Apostel beydes für vnd nach Christi erhöhung gelehret / vnd was andere gleubigen / die von ihnen gelehret waren / gewust vnd gehabt / nur ein klein theil dessen war / welchs im H. Jesu war. Vnd das alles dis (ausgenommen was Johannes der Teuffer gelehret) auf sie vom H. Jesu flos gleich wie stöme aus dem grossen meer.*

**Másolat:**

*Mint vettenek mindazok az Úr Jézus  
teljességéből?*

*[308] Úgyhogy mindaz, valamit Keresztelő János és az sz[ent] apostolok az Úr Krisztusnak mind felmagasztalása előtt, s mind pedig azután tanítottanak vala, s utának, <...> csak egy kicsin részecskéje volt annak, amely az Úr Jézusban vala, és hogy mindaz (kivéven amit Keresztelő János tanított) őrájuk az Úr Jézustól szinte úgy folyt, mint az nagy tengerből való folyóvíznek sebessége.*

Az időrendet az is bonyolítja, hogy e kiadványból, amely négy „fejezetből” áll,<sup>467</sup> Kénosi Tózsér János állítólag még teljes példányt látott, mert olyan leírást ad, amely szerint a könyv végén *Tu spera regnum* mondat állt, de mivel ez csak a másolatban van ekként, az a valószínűbb, hogy ezt vette kézbe Kénosi Tózsér és nem a nyomtatványt magát. Hogy ki

<sup>467</sup> Azt, hogy senki más nem volt az evangéliumnak tökéletes hirdetője és az világnak üdvözítője, hanem az názáretbeli Jézus, négyképpen mutatja meg. Elsőben a' Jézus Krisztusnak nagy dicsőségéből, mely az ő tisztiben látszik meg. Másodszor mutatja meg az ő tisztinek Keresztelő János tisztivel való egybevetéséből. Harmadszor mutatja meg ugyanaz Úr apostolinak biznyságtételivel. És végezetre, Keresztelő János biznyságtételével.

lehetett a másolat esetében az úrfordító, egyelőre nem tudjuk, ám volt rá mód, hogy az unitáriusok ismét lefordítsák a hiányzó leveleket. Bíró Gyöngyi a német nyelvű kiadásnak egy fennmaradt példányát megtalálta az általa kutatott anyagban,<sup>468</sup> az OSzK példánya pedig eredetileg szintén erdélyi,<sup>469</sup> possessora a kötés alapján Szentábrahámi Lombard Mihály unitárius püspök volt.<sup>470</sup>

Teológiájára rátérve a bibliamagyarázat állítólag a lengyel filozófus és teológus, a jezsuita Marcin Śmiglecki (lat. Martinus Smiglecius) *Verbum caro factum* (Krakkó, 1613) című művével „hitvitázott”.<sup>471</sup> A magyar fordítás, amely megállapítottan hű volt, természetesen azt is jelentette, hogy alkalmazták az itteni unitarizmusban zajló belső vitákhoz. Ezért is figyelemre méltó, hogy a bibliamagyarázat címzettjei már nem a kolozsvári szászok, hanem a magyarok voltak, éspedig azok az egyszerű hívek, akiket a divatos kommentárok szofisztikált hangneme elriasztott.<sup>472</sup> Ők lehetnek tehát a radikálisabbak Kolozsváron. A mérsékeltbb szászok azért is választhatták ki Schmalz ezen művét a Rakówban megjelent kínálatból, mert miközben a szerző alapvető kérdéseket fogalmazott meg az evangélium céljára, János módszereire és a szöveg kontextusára vonatkozóan, válaszai gyakran olyan választási lehetőséget adtak egy-egy szentírási hely értelmezésében, amely a nonadorantisták számára rokonszenves lehetett.

Már az előljáró beszédben utalnak arra, hogy a János evangélium első részéről már sokan írtak. Újlaki-Nagy Réka – Schmalz művére is utalva – hangsúlyozza is, hogy a reformáció kezdeti időszakában a János evangéliuma értelmezésének kiemelkedő szerep jutott a Biblia más részeihez képest.<sup>473</sup> Ezt a figyelmet – állapítja meg – annak köszönhető, hogy teret adott számos elképzelésnek Krisztus természetével és megtestesülésével kapcsolatban. Ez volt a szentháromsághívők és tagadók között az ókortól fogva a legvitatottabb bibliai hely, ebből kifolyólag rengeteg kommentár született róla. Schmalz német nyelvű előszavában ennek ellenére mintha csak saját felekezetének nyomtatott könyveire hivatkozott volna csak („in unsern gedruckten Büchern geschrieben”), ami ismét a belső vitákra utalhat. Egy-két hely

---

<sup>468</sup> Köszönöm az adatot Bíró Gyöngyinek.

<sup>469</sup> Ez a következtetést a kötésen átütő töredékből is levonhatjuk:

[SAC]RAE CAESAREO RE-  
[GIAE] & Apostolicae Majestatis, Haere-  
[ditarii A]ustriae Imperatoris, Magni Prin-  
[cipis T]ansylvaniae, & Siculorum Comi-  
[tis &c. D]omini Domini Nostri Clementissi-  
[mi Nomi]ne!

<sup>470</sup> Köszönöm az adatot Balázs Mihálynak.

<sup>471</sup> KAWECKA-GRYCZOWA (1974), 276.

<sup>472</sup> ÚJLAKI-NAGY (2010), 29.

<sup>473</sup> *Uo.*, 29.

kivételével egyébként Schmalz előszavát is hűen fordították le magyarra, ám jellemző, hogy az előjáró beszéd végén a Krisztushoz címzett invokáció épp a fordító beszúrása,<sup>474</sup> az eredetiben nem volt meg. A beszúrás egyébként azért érthetetlen, mert miközben a fordító az eredetire utaló nyomokat elsinkófálni igyekszik, betoldásával már az elején leleplezi szándékát, és ezáltal Schmalz késleltető koncepcióját megsemmisítve épp azokat vadítja el már a második lapon, akiknek e munkát az előszó szerint szánta.

Az eredeti koncepciót előtérbe állítva elmondhatjuk, hogy Schmalz e művében sokat merít(het)ett Szymon Budnytól, aki lengyel-fehérorosz nonadorantista volt. Tőle meríthette például, hogy a kezdet nem Krisztus születése, hanem Keresztelő János fellépése.<sup>475</sup> Épp ezért húzta alá annyiszor, hogy Keresztelő János nem volt „fővebb” Jézus Krisztusnál. Ezzel azoknak mond ellent, akik a Lk 3, 15-ben azon töprengenek, hogy vajon nem János-e a Krisztus. Máig vannak egyébként olyanok, akik Jánost tartják egyedüli prófétájuknak, a keresztények Messiása pedig egyenesen az Antikrisztus szerintük. Ők a mandeusok. A kezdet interpretációja tehát alighanem nonadorantista ihletésű. A görög logosz fogalmat Vallára és Erasmusra támaszkodva nemcsak a hagyományos *das Wort*-tal, hanem a *die Rede*-vel is lefordítja. Amíg ezzel a kifejezéssel hagyományosan a megtestesült örök „Istenfiat” azonosítják, addig Schmalz – mint más unitáriusok – a földi Jézust érti rajta (aki természete szerint lényegében ember), és csak azt, nem pedig valami örök és preexistens lelket, a világ megteremtésében részt vevő isteni bölcsességet. Ezt a korábbi felfogásokkal radikálisan szakító elképzelést először Lelio Sozzini fogalmazta meg, aki az Igét metaforikusan értelmezte, s a Máriától született és az evangéliumot hirdető emberrel azonosította.<sup>476</sup> Ha ezt az interpretációt metaforikusnak nevezzük, akkor azt állíthatjuk, hogy Schmalz bevezet egy metonimikus értelmezést is. Az olvasó ugyanúgy választhat a kettő közül, mint ahogy az „Istennél volt” szavakat is kétféleképp értelmezhetik. Vagy úgy, mint a nonadorantisták, akik az Ige kezdetben való létét úgy magyarázták, hogy földi életének kezdetén Jézus a maga különös jelentőségében csak Istennél volt ismert, vagy úgy, mint a sociniánusok, akik a provizórikus mennybemenetellel értelmezik e szavakat. Ezzel a választási lehetőséggel a *religio naturalis* kérdése is látszólag nyitott marad, tulajdonképp azonban mégsem teljesen eldöntetlen. Egy másik helyen ugyanis szó esik arról, hogy Jézust a mennyben tanították, azaz, Schmalz csak a Jn 1, 2 értelmezését hagyja nyitva, a természeti vallás kérdését nem.

---

<sup>474</sup> AZ SZENT JÁNOS EVANGÉLIUMA KEZdetinek rövid magyarázatja, MELY kérdésekből és feleletekből áll. AZ MAGYAR NEMZETnek épületire német nyelvből egy igazságszerető atyafi által magyarra fordított. ... Nyomtattatott 1636. esztendőben. A2v-A3.

<sup>475</sup> Vö. FLEISCHMANN (2006), 196.

<sup>476</sup> *Két könyv az Egyedülvaló Atyaistennek, a Fiúnak és a Szentléleknek hamis és igaz ismeretéről* (2002), 25-26.

A szakítópróbát mégis inkább Krisztus isteni tisztelete és az akceptilitáció jelenti. Az előbbiről annyit jegyzünk meg, hogyha a fordító az előszó végén nem invokálta volna Krisztust, akkor ez a kérdés csak a 32. lapon vetődött volna fel. Az utóbbit jobban ki kell fejtenünk. Schmalz Sozzini véleményét osztja bibliamagyarázatában, akinél tulajdonképpen megváltásról többé nem lehet szó (még ha így is fogalmazzunk), a feltámadást a halálig tartó konzekvens engedelmissége révén kiérdemlő ember Krisztus jóvoltából Isten csak lehetőséget ad az embereknek, hogy elnyerjék az örök életet. Ám csak azok lesznek képesek erre, akik példaképként tudják követni Krisztust (exemplaritás), a többiek viszont az örök halálra jutnak. Szokták ezt kárhozatnak is nevezni az unitáriusok, de nem a kínszenvedések örökkévalóságáról van szó, ugyanis Sozzini támadta ezt a dogmát. Az ő tanításának az a lényege, hogy egyfajta megújulás következik be az emberekben Krisztus halálával, ám csakis azokban, akik hittek Jézusnak. Ők a hívők, akik külön világot képeznek, hiszen kizárólag ők üdvözülhetnek.

*„...mondatik, hogy az Krisztus ez világnak Üdvezítője [lapszálen: 1Jn 4,14; 2,2] és bűneiért engesztelője, mert ez vala az Istennek akaratja és tanácsa, hogy az egész világ az Úr JÉzus által az örök életre és a' bűnnek bocsánatjára juthatna, noha arra az egész világ őáltala valóságosképpen nem jut.”<sup>477</sup>*

Befejezésképp elmondhatjuk, hogy Schmalznak még egy műve szól címében is a János szerinti evangélium előszaváról, a *Homiliae X. Super initium cap. I. Evangelii S. Johannis* (Raków, 1615). Bíró Gyöngyi ennek a latin nyelvű kiadásnak két fennmaradt példányát találta meg az általa kutatott anyagban, az egyiket egy kolligátumban, amelyben a szerző hat művét kötötték egybe. S bár érdemeit összefoglalva Geleji Katona István tőkagyúnak nevezte Schmalzot,<sup>478</sup> az erdélyi unitáriusok számára nagyon jelentős teológus volt.

## **1638: Az úri szent vacsora kiszolgáltatásának formájáról**

<sup>477</sup> AZ SZENT JÁNOS..., i. m., 24.

<sup>478</sup> Geleji Katona István, Titkok titka, Gyulafehérvár, typ. principis, 1645, 828.

Ki lehet jelteni, hogy Schmalz bibliamagyarázatának kiadásával a socinianizmus minden olyan tanítása megjelent nyomtatványokban, amely különbséget jelentett a lengyel és az erdélyi unitarizmus között, s 1638-ban az úrvacsora kérdéskörét állították volna középpontba egy agendával, amely kérdéskör a legnagyobb mértékben összefügg Krisztus isteni tiszteletével.

A *Formula administrandi coenam dominicam* című agendáskönyv 1638 májusa és júliusa között készült el a kolozsvári nyomdában. Kovács Sándor szerint talán nem egészen véletlen a megjelentetés időzítése sem, ugyanis az ekkor aláírt dési egyezségben előírták az úrvacsora liturgiájának egységesítését.<sup>479</sup> Terjesztését a fejedelem mégis megtiltotta:

*„Ennek az könyvnek in publicum kibocsátását ennekelőtte is prohibeálta volt urunk őnagysága, mostan esmét ugyan cum protestatione prohibeálá őnagysága az következő diaetáig vagy terminusig, az mikor őnagysága proponálja az tanácsos úrnak s revideáltatja, minthogy vagynak még valami contrarietások az könyvben: akkor deliberálnak felőle, ha ki kellessék-e bocsátani vagy nem?”<sup>480</sup>*

Egy levéltári dokumentumból az is kitűnik, hogy amikor Szentgyörgyi Beke Dániel püspök I. Rákóczi Györgynek három exemplárt prezentált, őnagysága a gyulafehérvári káptalanokat hívatván sub poena notae infidelitatis megtiltotta, hogy kibocsáttassék e traktátus.<sup>481</sup>

A szöveg korára egy másik iratból lehet következtetni. Ez az irat a *Szükséges utasítások az egyházi rendszabályokhoz*, amely biztosan 1629-ben keletkezett. Az agendát azért gondolom ennél későbbinek, mert amíg a *Szükséges utasításokban* A kereszteleőről írt részben hivatkoztak Radecke kereszteleőről írt formájára, addig *Az Úrvacsora kiszolgáltatásáról* megfogalmazott „fejezetben” nem utasították az olvasót *Az Úri szent vacsora kiszolgáltatásának formájához*.<sup>482</sup> Az a legvalószínűbb tehát, hogy Radecke életének utolsó három évében írhatta meg fő művét, amelyet 1820-ban magyarra fordított egy bizonyos M. E.

A monogram feloldása Vargyasi Máté Elek, aki 19. századi unitárius lelkész volt. Tudjuk róla, hogy ordinációja 1786 júniusában volt a nagyajtai zsinaton, ahol Alexius Máté

<sup>479</sup> KOVÁCS (2013), 224.

<sup>480</sup> *Erdélyi országgyűlési emlékek történeti bevezetésekkel* (1884), 201–202.

<sup>481</sup> MUEKvGyLt. RegA [96] G. 15.

<sup>482</sup> Vö. *Az Unitárius Egyház rendszabályai 1626–1850* (1922), 34–35

M. Csokfalviensisként írt alá, mivel valószínűleg már mesterként működött Csókfalván, ahol majd 1793-ig folytatta lelkészi szolgálatát.<sup>483</sup> Vargyai Máté több művet magyarra fordított, közöttük legalább egy csokorra valót John Owen epigrammáiból.<sup>484</sup> Agendához írt ajánlásában abba is beavatja az olvasót, hogy milyen okok indították arra, hogy e munkát anyanyelvére ültesse át:

*„a’ felvett tárgyhoz képest a’ tudós szerző által igen értelmesen  
's pontoson való kidolgozása, mely igenis megérdemli, hogy a’  
feledékenység’ terhe alól kivétlően közönséges haszonvételre  
oktatásul legyen. Másik az, hogy a’ deák nyelvet nem értő  
atyafiak is született nyelveken ezt olvashatván vallások’ ezen  
ágazatjában oktatást ’s erősödést vehessenek. Harmadik az,  
hogy a’ deák nyomtatványok (tudásom szerént) úgy annyéra  
elfogytanak, mely szerént nekem részemről többet annál,  
melyből fordítottam, látnom szerencsém nem volt.”<sup>485</sup>*

Vargyasi Máté számára tehát fontos volt az állományvédelem is, ami e nyomtatvány esetében mai példánykimutatása alapján csakugyan jogosnak tűnik. Ugyanis a könyv annak ellenére is ritkaság, hogy a Régi Magyarországi Nyomtatványok harmadik kötete nem ad teljes képet a példányokról. Számba vesz ugyan egy kolozsvári (Biblioteca Filiale Cluj a Academiei Republicii Sociale Romane, Anexa nr. I.) és egy nagyszebeni (Archivale Statului) példányt,<sup>486</sup> ám nem jelzi azt, hogy a kiadvány az Erdélyi Unitárius Egyház Nagykönyvtárában is megtalálható (ennek possessorai: 1. Josephi P<...> 2. Nagyajtai Kovács István 3. A Kolozsvári Unitárius Főiskola Könyvtára). Igen valószínű az is, hogy ez szolgálhatott a fordítás alapjául. A szöveg magyar nyelvre való áttétele egyébként a kedves magyar atyafiak lelki épületeket célozta, de a fordító szíves óhajta helyett inkább Benczédi Gergely jóslata teljesült be:

*„Máté Elek egész szenvedélylyel gyűjtötte az unitárius ritka  
kézirati műveket; a mint egy jegyzésében láttam, több, mint 50*

<sup>483</sup> TÓTH F. (2007), 33.

<sup>484</sup> MACZELKA (2014), 42.

<sup>485</sup> AZ ÚRI SZENT VACSORA’ kiszolgáltatásának FORMÁJA és némely erre tartozó ’s ezt megvilágosító kérdéseknek megfejtése, mely RADÉCI BÁLINT szuperintendens által deákul íratott, ki is nyomtatott 1638-ban. Magyarra pedig fordított 1820-ban. M. E. manu propria ‘sajat keze’ által. 1v.

<sup>486</sup> Régi magyarországi nyomtatványok (2000), 111.



*darabot másolt le saját kezüleg, s igen sokat latinból magyarra is fordított. Mily kár, hogy ezek halála után – a mint szokott történni – hihetőleg előbb a padlásra, s azután a fáskosárba kerültek.*<sup>487</sup>

És csakugyan: Vargyasi Máté kézírata is ritkaság. Saját kezű fordítása a kolozsvári Lucian Blaga Központi Egyetemi Könyvtárban (jelzete: Mss. 831) vehető számba, egyetlen ismert másolata pedig a Kolozsvár-Belvárosi Unitárius Egyházközség Levéltárában lelhető fel (jelzete: K. i. 14). E másolatot Körmöczi János unitárius püspök készítette, aki – mint az a Balázs Mihály és Molnár Lehel összeállította jegyzékből kiderül –, több kéziratot vett át Máté Elektől, hogy lemásolja azokat.<sup>488</sup> A kettejük közötti szorosabb kötelékre már Tóth F. Péter is utalt, aki aláhúzta, hogy a 17. századi kéziratok másolásával bibelődő Máté Elek a régi írások olvasására még órarendi javaslatot is tett Körmöczi Jánosnak.<sup>489</sup> Fordítása segítségével mutatjuk be az agendát.

Az úrvacsora gyakorlata (és teológiája) a 19. század első néhány évtizedéig nem volt egységes, különféle úrvacsora-felfogásokról beszélünk. A 17. század első felét illetően ezekre a felfogásokra a használatban lévő unitárius katekizmusok tanításából következtethetünk.<sup>490</sup> A kérdést egy kicsit sarkítva Kovács Sándor úgy fogalmaz, hogy Dávid Ferenc elítéltetését követően a nonadorantista tanokhoz ragaszkodó közösségek egyrészt Jacobus Palaeologus, másrészt Vehe-Glirius és a szombatosok tanaihoz idomultak.<sup>491</sup> Toroczka Máté álláspontja a szombatosok gondolatmenetét juttathatja eszünkbe. A „Várfalvi Kósa János-féle” katekizmus az előbbivel ellentétben kizárólag az Újszövetség felől közelít az úrvacsorához, amely Krisztus áldozatának emlékezetére, a keresztyéni mivolt bizonyosságára és adakozásra szolgál.<sup>492</sup> A 17. században közkézen forgó harmadik, a sociniánus dogmatikát összefoglaló katekizmus – az 1632-ben kiadott *Az keresztyéni vallásnak rövid tudománya* – az úrvacsorát a hálaadás szertartásának nevezi.<sup>493</sup> Krisztus „emlékezetinek okáért” parancsolta híveinek ezt a külső ceremóniát, amit meg kell tartani a gyülekezetekben „mind az ő eljöveteleig.”<sup>494</sup> Ez tulajdonképpen megegyezik a Radecke-féle agendával.<sup>495</sup>

<sup>487</sup> BENCZÉDI (1888), 95.

<sup>488</sup> Körmöczi Jánosról: *Körmöczi János és a kortárs eszmei áramlatok* (2014).

<sup>489</sup> TÓTH F. (2007), 34–35.

<sup>490</sup> KOVÁCS (2013), 220.

<sup>491</sup> *Uo.*, 220.

<sup>492</sup> *Uo.*, 221.

<sup>493</sup> *Uo.*, 222.

<sup>494</sup> *Uo.*, 222.

<sup>495</sup> *Uo.*, 222.

Az agenda az úrvacsora gyakorlatát szentesítő első nyomtatott unitárius agendáskönyv (az egyházi rendszabály és az ahhoz való szükséges utasítások nyomán) egyrészt a szombatosoktól és a nonadorantistáktól való elhatárolódás dokumentuma, másrészt az egységes úrvacsoratan megalkotásra tett kísérlet.<sup>496</sup>

Az erdélyi unitáriusok úrvacsoratan Ulrich Zwingli racionalisztikus felfogásához állt a legközelebb, aki az úrvacsorai kenyeret és bort Krisztus teste és vére szimbólumaiként értelmezte. Zwingli úrvacsoratan azért is lehetett rokonszenves a kezdetektől az itteniek számára, mert szerinte Krisztusnak emberi mivolta nem imádandó.<sup>497</sup> Ha Radecke művét összenézzük Zwingliével, megállapítható, hogy a püspök gyakran kölcsönzött a zürichi reformátortól. Amíg azonban ezeket itt nem vallotta be, Kálvin-idézeteinél pontosan utalt forrására. Ez persze azzal is összefüggésbe hozható, hogy az *Institúció* egy példánya Radeckéhez került (KvUnit 58477).<sup>498</sup>

Az agendáskönyv először arra a kérdésre ad választ, hogy mi célból szereztek az úrvacsorát. Ebben a részben kétségbe vonja, hogy az Eucharisztia a bűnök eltörlésére szolgál. Ugyanezt Zwingli 1523-ban a 18. tételben dolgozta ki. Mivel Krisztus a kereszten egyszeri áldozatával az emberek minden bűnéért megfizetett, azóta már nem lehet áldozatot bemutatni. Ezért a mise nem áldozat, hanem emlékezés Krisztus áldozatára, és a Krisztus által nyújtott megváltás bizonyosságára. A második részben annak a megvizsgálása következik, hogy vajon minden hívek mindenkoron tartoznak-e az úri szent vacsorával élni. Radecke itt az egyházi rendtartás nyomán azokat az irányzatokat kárhóztatja, amelyek az úrvacsora kiszolgáltatását teljesen fölöslegesnek tartották (ez az irányzat még a 16. század hetvenes éveiben kerekedett felül az erdélyi antitrinitarizmusban). A hangsúly nála Zwinglihez hasonlóan az „Ezt cselekedjétek”-en van, az úrvacsora cselekvő alanya tehát nála is maga a gyülekezet. Az 1Kor 10, 16 és 17 is ezért különösen fontos számára, hiszen Radecke Zwinglit követve a sákramentum közösségi jellegét hangsúlyozza. Harmadik helyen Radecke azt vizsgálja meg, hogy mit eszünk és iszunk az úri szent vacsorában. Itt nyíltan polemizál a transzsubstanciatio (átlényegülés) katolikus tanával, ami azt jelenti, hogy az Eucharishtiában a kenyér és a bor Krisztus testévé és vérévé változik. Ezután a reálprezencia tanát támadja, amelyet Luther soha nem vont kétségbe. A lutheránusok után Kálvintól határolódik el, aki igyekezett egyrészt Lutherrel, másrészt Zwinglivel szemben önálló úrvacsoratan kialakítani, s azt tanította, hogy az úrvacsorában az evés lelki, mert a Lélek titkos ereje a Krisztussal való egybekapcsolódás

---

<sup>496</sup> *Uo.*, 224.

<sup>497</sup> ZWINGLI (1905), 202, 212.

<sup>498</sup> ŐSZ (2014), 28.

köteléke. Radecke cáfolata Zwingli tropikus értelmezésén alapszik. Azonos szentírási helyekre hivatkozik, amikor bizonyítja, hogy az 'est' szó 'significat' értelemben is állhat. Ő sem lát tehát e szentségben olyan közeli kapcsolatot a szentség szimbóluma és a szimbolizált ajándék között, mint Kálvin. A reálprezencióval szemben Radecke Zwingli két további ellenvetését is felhossa. Az egyik empirikus természetű: ha az 'est'-et szó szerint kellene venni, akkor a valódi test és a valódi vér látható és ízlelhető is lenne. A másik dogmatikai: mivel Krisztus a mennybemenetel után testileg a mennyben van, testileg nem lehet jelen az úrvacsora elemeiben. Ezzel persze Radecke tagadja az ubiquitas tanát, amellyel Luther érvelt a reálprezencia mellett. Radecke az utolsó részben azt vizsgálja meg röviden, hogy mi módon és mely ceremóniával gyakoroltassék a gyülekezetben az úri szent vacsorával való élés. Itt említi, hogy elég a kenyeret megszegni és a bort kóstolni, az Eucharisztia ünnepléséhez kötődő más vendégségeket (szeretlakoma, áldozati lakoma, kultikus étkezés stb.) nem kell tartani. Nem tilalmazzák azokat, ám nem is kívánják meg. Az úri szent vacsorának ugyanis az főképpen a célja, hogy emlegettessék az Úr Jézus halála, ami egyedül a kenyér megszegése és bor kitöltése által lesz meg. Más vendégség ennek semmit sem használ.

A nyomtatvány második részében *A' megíratott forma' bővebb világosítására tartozó némely kérdéseknek fejtegetésében* Radecke megmutatja, mi az igaz, élő hit és azt, hogy a hívőknek ebben az igaz hitben kell lenni már azelőtt, mielőtt az úri szent vacsorával akarnának élni. Ezután tér rá arra, hogy hibásan vélekednek azok, akik az úrvacsorában keresik bűneik megbocsátását, majd kifejti, mit jelent a méltatlan úrvacsora-vétel. Itt magyarázza Castellióval szemközt a Kor 11,28-at. Utoljára arról szól, hogyan kell értelmezni a Jn 6-ban „Az én testem igaz eledel” mondatot. Némelyek ugyanis úgy vélekednek, mintha itt az úri szent vacsoráról lenne szó, mások azonban másként értik. Ilyenek bizonyos katolikus tanítók mellett Luther, Zwingli, Kálvin és Szent Ágoston is. Radecke ez utóbbiak véleményét osztja, majd egy igen szép gondolattal fejezi be művét:

*„Azoknak pedig megértésére meg kell tudnunk azt, hogy némely teremtett dolgok olyanok, melyek vagynak ugyan, de nem élnek, mint az ércnemek, [46v] kövek. [M]ások ismét olyanok, melyek mind vagynak, mind élnek, mint az oktan állatok és emberek. Közönségesen pedig azoknak, melyek élnek, szükség, hogy eledel is legyen, mellyel életüket fenntarthassák. Már az embernek kettős élete vagyon, állati vagy testi a' természeti nemzés által és lelki a' kegyelem által*

*való újjászületés által. Kétféle eledel nélkül szűkölködik azért,  
tudniillik mind testi, mind lelki nélkül.*<sup>499</sup>

A befejezésből arra is fény derül, hogy agendáját Radecke egy jeles ember kérdéseire írta válaszul, azt azonban sajnos, nem tudjuk, ki lehetett ő. Mindenesetre az önéletrajzi ihletés egy másik művében, a *De matrimonio tractatus*ban is kimutatható.<sup>500</sup> A disszertáció szempontjából az agenda azért is olyan fontos, mert ez az utolsó nyomtatvány a dési komplanáció előtt, s ezért tulajdonképp valamiféle tetőpontnak is tekinthető. Innentől fogva ugyanis az unitárius nyomdászat szinte teljesen megbénul, s a nyomdából esetleg kijövő munkákban is furcsaságokra akadunk. Eklatáns példák erre a Várfalvi-káték.

## **1644: Hitelesek-e a Várfalvi-káték?**

A Várfalvi-kátékról már korábban részletes áttekintést adtak, amelyeket semmiképp sem ismételnék itt meg, így Keserű Gizella és Balázs Mihály tanulmányához irányítom az olvasót.<sup>501</sup> Megállapításaik közül csak arra utalnék, hogy mindketten úgy vélik, hogy tetten érhető e Kósa szerzőségével fennmaradt művecskében az Enyedi György írásaiban körvonalazott keresztény egység gondolata, s ugyanígy csak igen letompított formában tapinthatók ki a kátékban az antitrinitáriusok belső vitái.<sup>502</sup>

Keserű Gizella ezért tartotta különösen beszédesnek, hogy a kátéknak több kiadását tudjuk regisztrálni a 17. század második feléből, ami szerinte azt látszik igazolni, hogy nem is csak lappangva, kéziratokban őrződött meg a Dész előtti sokarcúság, hanem még a közösségek által használt kátékban is.<sup>503</sup> Ezt a képet még meg is erősítette, erősíti, hogy a komplanáció utáni református fejedelmek alatt megjelent legalább három kiadás közül kettő időben egybeesett egy-egy háborúval (1644 – Habsburg-háború, 1659 – polgárháború), így ezzel az elmélettel, úgy tűnt, hogy csak az 1654-es (első fennmaradt!) nyomtatás problémáját nem lehetett megoldani.

Ez a kiadás azonban valami olyasfélét sejtet, amire talán már Keserű Gizella is utalni látszott azzal a mondatával, hogy a beléje foglalt nagy káték több bibliai idézeteiben nem biztos,

---

<sup>499</sup> AZ ÚRI SZENT VACSORA'... *i. m.*, 46-46v.

<sup>500</sup> DE MATRIMONIO TRACTATUS... *i. m.*, 2.

<sup>501</sup> *Uo.*, 211.

<sup>502</sup> *Uo.*, 211.

<sup>503</sup> *Uo.*, 212.

hogy Várfalvi műve.<sup>504</sup> Azaz, lehet, hogy a katekizmus szövegén erőszakot követtek el. Ezt, úgy vélem, más is jelzi számunkra. Először is az, hogy a nagy káté terjedelme kisebb, mint a csak kéziratos másolatban fennmaradt középső (Ms. U. 1080). Másodszor, hogy töredékesnek hat a Krisztus mibenlétére vonatkozó résznél. E gyanúmat meg is erősíti, hogy a középső kátéból nem hiányzik az innen hiányolt krisztológia. Végül harmadszor, hogy a nagy káté szedésekor egy meglehetősen „ügyetlen” kontamináció történt, azaz, 1654-ben a könyvnyomtató két forrásváltozattal dolgozott. Ezt a hibát egyébként 1659-re kijavították.<sup>505</sup>

#### **Első forrásváltozat**

##### ***Hun vagyon ez megírva?***

**Szent Márknak utolsó részében:**

„Menjetek el és prédikáljátok az evangéliumot minden teremtetten minden állatnak, az ki hiszen és megkeresztelkedik, üdvezül, az ki pedig nem hiszen, elkárhozik.”

#### **Második forrásváltozat<sup>506</sup>**

##### ***Hun mutattatik ez meg az Szentírásban?***

**Szent Márknak utolsó részében:**

[B10] „Hirdessétek az evangéliumot minden teremtetten minden állatnak, az ki hiszen és megmosódik, üdvezül.” Itt az prédikálás, az hűt és az mosódás egybeköttetik, az hűt az hallásból vagyon, melynek külső pecsétje az mosódás. Szent Máté evangéliumának utolsó részében is: „Elmenvén tanítsatok minden népeket megmosogatván őket az Atyának és a Fiúnak és az Szentléleknek nevében.” Itt is minthogy meg nem határozza az tanítást, azonképpen meg nem határozza az mosódást. Szükség pedig

<sup>504</sup> KESERŰ (2007), 443.

<sup>505</sup> Ebben a forrásváltozatban szó sincs az Atyának, a Fiúnak és a Szentléleknek nevében való mosódásról. A katekizmus 1659. évi kiadásának emlékét és szövegét őrző SZTE Klebelsberg Könyvtárban található kéziratos másolatban (jelzete MS 1626) már csak az egyik verzió lelhető fel.

<sup>506</sup> A második forrásváltozat szó szerinti egyezéseket is mutat Dálnoki Nagy János 1642-es kolozsvári egyházi szónoklatával: „Erre tanítja Krisztus Urunk az tanítványokat is, mikor őket prédikálni ez világra bocsátja (Mt 28, Mk 16), hogy elmenvén prédikálják az evangéliumot minden teremtetten minden állatnak megmosván őket Atyának, Fiúnak és Szentléleknek nevében. Így adja azért előnkben Krisztus Urunk az keresztsígnak módját. Ubi observa 'ahol ügyelj arra', hogy az apostolok nem kereszteltek senkit Atya, Fiú és Szentlélek nevében, hanem az (!) csak az názáretbeli Jézusnak nevében. Ennek nevében mosogatja meg Péter Kornéliuszt (ApCsel 10,48), Filippen (!) az Kandakés királyné asszony komornikját (ApCsel 8,37), Szent Pál az tömlőctartót (ApCsel 16,33). És így ha az názáretbeli Jézus nevében keresztelünk is, csak az Szentírás szerint cselekedünk. Ha pedig Atya, Fiú, Szentlélek nevében keresztelünk is, avval nem jelentjük azt, hogy az Isten háromság volna, mert nem is azt jegyzi. Mert ha örök Isten mindaz, az kinek nevében keresztelhetel, így Mójzes is örök Isten lehetne (1Kor 10,2): „Judaei in Mojsen baptizati sunt”; Róm 6,3 ait Paulus: „christianos in mortem Christi esse baptizatos...”. [324] Hanem mosogatnak annak nevében, az ki az mű üdvességünknek fő authora 'szerzője', ki minket annyéra szeretett, hogy az ő egyetlenegy Fiát műrettünk adta etc. Az Krisztus nevében, úgymint ki az mű üdvességünknek második oka, ki az ő mennyei Atyjának akaratjából az igazságot kinyilatkoztatta, és magát érettünk halálra adta. Az Szentlélek nevében, úgymint ki záloga az mű örökségünknek, mellyel eljegyeztettünk (!) az megváltásnak napjára.” Conciones vetustissimae. 323–324. Ms. U. 262.

minden üdőre az tanítás az Istennek lelkének igaz ismeretinek bennünk meggyarapodására minden üdőbéli embernek, mert hűt nélkül, ismeret nélkül senki az bűnös emberek közül Istennél nem lehet kedves, [B10v] mindennek szükség hinni, és minden üdőbelieknek azért meg is mosódni; valakire néz az tanulás és az hűt, mindenekre néz az mosódás is, de az tanulás és az hűt minden üdőbeliekre néz, azért az mosódás is. Megmosódni pedig az Atyának, Fiúnak és Szentléleknek nevében nem egyéb, hanem felvenni az mosódást annak bizonyására, hogy mi megismertük az egy Atyaistent mi édes, kegyelmes Atyánknak lenni az ő áldott, szent Fia által, ki az ő Szentlelkét minekünk az próféták mondása szerint adja, ki is öntötte az ő jó kedvének és az mi fiúságunknak megbizonyulására, mint Szent Pál mondja Galatiában írt levelének negyedik részében: „Mivelhogy immár Isten fiai vadtok, kibocsátotta Isten az ő Fiának lelkét [B11] az ti szűvetekben, ki által mondjátok az Istent édesatyátoknak.”

Jn 1, Ef 1, Jer 31, Zsid 8, Gal 4, ApCsel 2,  
Ef 4.

Az Krisztus nevében is megmosódni nem egyéb, hanem felvenni az mosódást annak megbizonyítására, hogy mi biztonnyal elhittük az Krisztus tanítása szerint, hogy ő légyen a' mi egy

közbenjárónk, Istentől adatott igazságunk, és hogy az ő áldozatja és engedelmisségében csak az ő nevében adatott minékünk és az egész égnek kerektségében való embereknek az örök élet.

1Kor 1, Dán 9, Iz 53, Zsid 7, ApCsel 13,  
1Kor 5, Róm 5, 6, ApCsel 4.

Az Szentlélek nevében megmosódni nem egyéb, hanem felvenni az mosódást annak bizonságára, hogy mi elhittük, hogy [B11v] az Isten az ő fogadása szerint kiönti mireánk az ő Szentlelkét, az fiúi fogadásnak lelkét, kivel minket eljegyzett az mi váltságunknak napjára, és hogy visel, igazgat az Atyaisten azzal az ő Lelkének erejével, hogy bennünk helye ne legyen az ördögnek csalárdságának, és minden késértetek ellen megerősít. Ez megmosódni az Atyának, Fiúnak és Szentléleknek nevében. ApCsel 2, Ef 4, Gal 4.

*Kiknek illik élni vele?*

Az kik hisznek az JÉzus Krisztusban, és megismerik őtet élő Istennek Fiának lenni, ki által az emberi nemzettel megbékélett.

*Kiknek illik élni vele?*

Az kik hisznek az JÉzus Krisztusban, és megismerik őtet élő Istennek Fiának lenni, ki által az emberi nemzettel megbékélett.

*Hun mutattatik meg ez az Szentírásban?*

Az apostoli cselekedetről írt könyvnek második részében hosszú prédikációt tőn Péter apostol, melyben

*Hun mutattatik meg ez az Szentírásban?*

Szent Máté evangéliumának harmadik részében: „Kimenék vala hozzája egész Jeruzsálem, Júdea és mind

megmutatá, hogy az Jézus Krisztus légyen az élő Istennek kedves, megkent Fia. Azután megindula szívök, tanácsot kérdének, és mondá Péter: [B9] „Pönitenciát tartsatok, és mosódjék meg ki-ki az Jézus Krisztus nevében bűnötöknek bocsánatjára, és elveszitek az Szentléleknek ajándékát. Az kik pedig örömmel vévék az igét, megmosódnának.” Azon könyvnek nyolcadik részében prédikál Filep az hopmesternek, ki végre megismeré az JÉZUST lenni az Istennek amaz megígért Fiának, és mondá: „Mi állana már ellenem, hogy meg ne mosódnám?” És mondá Filep: „Ha teljes szívedből hissz, meglehet.” És mondá: „Hiszem Isten Fiának lenni az JÉZUS Krisztust.” És megállván az szekér, mindjárt megmosódék az hüt és vallástétel után, megbizonyítá hütit az mosódásnak jelével.

Azon könyvnek tizedik részében Kornéliusz házánál, mikor [B9v] hittének volna az pogányok, sőt, a' Szentlélek is reájok szállott volna, mondá Szent Péter: „Miért nem mosódnának immár meg ezek vízzel, az kik az Szentlelket is elvötték, mint mi is elsőbben az Jézus nevében?”

Mindezek megmutatják, kiknek illik élni az mosódással, tudniillik az kiket Isten már megajándékozott értelemmel és az ő kegyelmének igaz ismeretivel.

az Jordán vidéke, és [B12] megmosódnak vala őtöle vallást tévén az ő bűnükéről”.

Szent Lukácsnak hetedik részében: „Mind az népek és nyilvánvaló bűnösök dicsírek az Istent megmosódván az Szent János mosogatásával. Az farizeusok pedig és az törvénytudók az Istennek tanácsát megveték ő magok ellen meg nem mosódván őtöle.”

Az apostoli cselekedetről írt könyvnek második részében: Az kik hívék az Jézust lenni Istennek megdücsőített Krisztusának, megmosódnának.

Az tömlectartó mondá: „Mit cselekedjem, hogy megtartassam?” Mondának az apostolok: „>>Higgy az Úr Jézusban, és üdvezülsz te és az te házad.<< És mikor szólták volna nekik az Isten országának beszédét, megmosódék minden [B12v] háza népével együtt.” ApCsel 8.

Az korintusbeliek felől is azt olvassuk, hogy mikor hittek volna Filepnek az Isten országa felől, mikor prédikálana, megmosódnának férfiak és asszonyi állatok.

ApCsel 8.

Ugyanott a' hopmester, mikor Jeruzsálemből haza Gáza felé méne, kíváná Fileptől az tanítás után a' mosódást, és mikor azt mondta volna: „Hiszem az JÉZUS Krisztust Isten Fiának lenni”, ez hüt- és vallástétel után megmosódék.



**Azon könyvnek tizedik részében:  
„Kornéliusz házában Péter prédikálta az  
ÚR Jézust, és mikor hittének volna, sőt, az  
Szentlelket is elvették volna,  
megmosódnak vízzel Pétertől. Mindezek  
és több bizonyságok megmutatják, hogy az  
mosódás néz azokra, az kik [C] hisznek,  
tanulnak, és vallást is tehetnek.<sup>507</sup>**

***Néz-e az mi üdőknek is az vízzel való  
megmosódás?***

**Néz, mert miképpen az  
evangéliumnak hirdetése meghatározás  
nélkül minden üdőre parancsoltatik,  
azonképpen az mosódás is meghatározás  
nélkül melléje adatik.<sup>508</sup>**

Az egyik talán az 1636-os volt, ám a másik sem lehetett olyan változat, amelyet még Várfalvi Kósa életében nyomtatták ki vagy írtak le. Benne ugyanis a keresztség szükségességének elismerése, különösen pedig a gyermekek Atyának, Fiúnak és Szentlelkeknek nevében való mosódása nemcsak hogy nyilvánvalóan ellentétes volt mind Sozzini, mind Palaeologus nézeteivel, hanem egyenesen a dési perben eligazítottakhoz volt „konformis”. Vajon a káté csakugyan annak nyomait őrzi, hogy a komplanációhoz akarták szabni? Ez lenne az elveszett „dési káté” egy későbbi változata? Nem merném még kijelenteni.

Mindenesetre Apafi Mihály fejedelem 1680-ban azért egyezett bele abba, hogy az unitáriusok két könyvüket kinyomtassák, mert azok a

***„könyvek az dési komplanációkor is helyben hagyattattak  
volna tisztelvén Istent”<sup>509</sup>***

---

<sup>507</sup> AZ ÜDVESSÉGNEK FUNDAMENTUMÁRÓL kiadott tanúságnak Szentírásból való megmutogatása az öregekért, kik az kérdéseket és feleleteket megtanulták az felyül megirt kérdezkedésnek rendi szerént. B8v-B9v.

<sup>508</sup> Uo., B10-C.

<sup>509</sup> Apafi fejedelemnek két könyvek kinyomtathatása iránt fakultatóriája *‘felhatalmazványa’*. 1680. MUEKGyLt. RegA [102] H. 36.

Ez azért fontos információ, mert ma úgy tudjuk, hogy az unitáriusoknak csakis egy katekizmust és Radecke közben megjelentetett agendáját kellett Rákóczinak előterjeszteniük. Az 1659. évi replikából az is kitűnik, hogy Rákóczi soha nem engedte meg, hogy e katekizmust, az úgynevezett „dési kátét” kinyomtassák.<sup>510</sup> Ebből nemcsak az következik, hogy a „dési káté” hivatalosan sosem jelent meg fejedelemsége alatt, hanem az is, hogy Apafi 1638-nál nem később keletkezett könyvekre céloz. Ráadásul az engedélylevélből arra is fény derül, hogy ez a két könyv már korábban is elhagyta a sajtót, ugyanis egyértelműen ezt jelzi az annuenciális levél azon mondata: „*azon könyvek közöttök nagyon elszűkültek volna*”. Alighanem a per előtt vagy körül keletkezett és 1680-ig kinyomtatott katekizmusokról van itt szó, s a terjedelem, a töredékesség és a kontamináció gyanúba keveri Várfalvi Kósa nagy kátéját, helyesebben annak egy ma már alig rekonstruálható változatát. Még egy figyelemre méltó érv szól e hipotézis mellett. Az RMK I. 1587-es tétele. Ez ugyanis egy olyan Várfalvi-káté, amely címében árnyalatnyilag eltér a többi ugyanilyen című kis katekizmusától, s ami még fontosabb: nincs megfelelője az RMNy-ben. Vajon lehet-e ez az 1680 körüli kiadás? Ha igen, és figyelembe akarom venni az eddigi szakirodalmat, akkor két következtetést kell levonnom. Az egyik, hogy az, aki nem kis fejtöréssel kigondolta, hogy egy 16. századi katekizmust sociniánus irányba átdolgozva, ám az eredeti szerző nevét meghagyva nyújtsanak be kátét a fejedelemnek, nem kis szemfényvesztő lehetett. A másik pedig, hogy e katekizmust azért adták ki annyiszor a 17. században, mert talán ez volt a „dési káté”. Vegyük észre a szöveg elolvasásakor, hogy milyen könnyedén törölhetünk szavakat, szövegrészeket a katekizmusból, hogy aztán ugyanolyan könnyedén pótolhassuk azokat.

## **Az 1613 és 1648 közötti kéziratok forrásanyagáról**

1615-ből két meglehetősen jelentős kézirat maradt fenn. Az egyik Lisznyai Gyárfás másolata volt Giovanni Nanni *Philonis Breviarium de temporibus*áról (Ms. U. 747/B), a másik Csanádi Pál *Magyarázata*. Nanni (vagy latinosan Ioannes Annius Viterbiensis) az ókori szövegek egyik legeredményesebb 15. századi hamisítója volt, akitől Lisznyai a legkülönbözőbb szövegeket másolta le torockói tartózkodásakor (május 18-tól). A szöveg lemásolása arra utal, hogy Lisznyai igen érdeklődött a kvázi-mitológikus látásmód kitermelte monoteizmus iránt, hiszen Nanni szerint a monoteista kultuszforma a vízözön után először az

---

<sup>510</sup> Az unitárius valláson lévők replikációja 'viszontfelelete' terhelhetéseik előadásával. MUEKvGyLt. RegA [96] G. 15.

etruszkoknál jött létre, akik Noé leszármazottainak legősibb ágát képviselik.<sup>511</sup> Nanni unitarizmusba átmentett töredékeiről Szabó Ádámmal tettünk megállapításokat, s ő húzta alá, hogy ezekben a fragmentumokban az „Elohim” istennév és az „unigenitus” kifejezés olyan értelmezése fordul elő, amely nagyon közel állt az unitárius felfogáshoz. Ennek ellenére hasonló törekvésről az unitáriusok között nem tudok, s még azt a lehetőséget sem zárnam ki egyelőre, hogy Lisznyai a nonadorantizmusnak egy új árnyalatát képviselte. Meggondolkodtató persze az is, hogy a kolligátumban Nanni művei Enyedi prédikációi után következnek, így akár az is elképzelhető, hogy végeredményben ugyanonnan származnak, s Enyedi érdeklődését tükrözik vissza.

Csanádi sokáig lappangó *Magyarázatát* Kovács Sándor közölte először, aki megállapította, hogy a Szentháromság kérdéskörét vizsgáló szöveg szorosan kapcsolódik a *Pöröly* címen fennmaradt Vári Szárnyas (Alatus) Jánossal folytatott hitvitájához, s annak tulajdonképp első részét képezi.<sup>512</sup> Kovács e kéziratot Lucian Blaga Központi Egyetemi Könyvtár kéziratárában Fodor Mózes 1780 körül készült másolatában lelte fel (Ms. 3066, 40a-54b).<sup>513</sup> Fodorról semmit sem tudunk. A Magyarázatot Túri Tamás azért látja különösen fontosnak, mert a Mt 28,19 – amelyet Csanádi e művében értelmez –, nem csupán a Szentháromság-tan egyik alapköve volt a reformátusok szemében, hanem magyarázata óhatatlanul azzal a veszéllyel járt, hogy az unitáriusok belesúsznak a keresztségre vonatkozó álláspontjuk kifejtésébe.<sup>514</sup> Márpedig ebben nem rendelkeztek letisztult állásponttal, s talán lehetővé vált volna, hogy a reformátusok előhúzzák az anabaptizmus vagy a szentséggyalázás jól bevált vádjait.<sup>515</sup> Csanádi eltekint ezen vélemények felidézésétől, s az Enyedihez kötődő traktátust egy krisztológiai „bevezetővel” látja el, majd azt igazolja, hogy valaki nevében keresztelni nem jelenti, hogy azt önmagától való istennek kelljen hinni, csupán azt, hogy igaz tanítónak kell elismerni.<sup>516</sup>

E *Magyarázat* még keletkezésének évében Vári Szárnyas kezébe került. Amíg ő hosszabb válasszal készült, a hazug szárnak nevezett Csanádi erre a még el sem készült műre egy latin nyelvű viszontfeleletet készített.<sup>517</sup> E Pap Balázs által kikövetkeztetett latin nyelvű szöveg, amely 1616-ban keletkezhetett, ma már lappang. Alatus műve egyébként

---

<sup>511</sup> BENE (2003), 20.

<sup>512</sup> KOVÁCS (2009), 153.

<sup>513</sup> *Uo.*, 153.

<sup>514</sup> TÚRI (2013), 25.

<sup>515</sup> *Uo.*, 25.

<sup>516</sup> *Uo.*, 26.

<sup>517</sup> PAP (2002), 199.

1617-ben született meg, Csanádi ezt a *Pöröllyel* válaszolta meg. Ez a kézirat azért is jelentős, mert belőle rekonstruálható Vári Szárnyas munkája.

Csanádinak további hitvitái is voltak. A leghírhedtebb ezek közül az 1618-as gyulafehérvári hitvita, amelynek végkifejlete szerint Bethlen Gábor haragját vonta magára Csanádi, amikor Krisztust csinált istennek mondta. Erről az esetről másként emlékezik meg a református, és másként az unitárius leírás, s azt gyanítom, hogy most a református forrás torzítja szándékosan az eseményeket. Ezt feltételezni azért van okom, mert nem valószínű, hogy Csanádi a Gal 4,4-gyet („Emisit Deus filium suum factum ex muliere”) felhasználva bizonyította volna, hogy Krisztus „deus factus”, azaz, „tétetett Isten” lenne. Mivel a református kútfő a negyvenes években született, az unitárius azonban 1618-ban, hajlamos vagyok azt gondolni, hogy ez a kútfő, cím szerint Radecke *Apológiája* kevésbé „volt kiszolgáltatva az emlékek kopásának”. Márpedig itt az ApCsel 2,36-ról van szó, ahol azt tudjuk meg, hogy Istent Jézust Úrrá és Krisztussá tette, vagyis e hely kapcsán sokkal hihetőbb egy ilyen nyelvbotlás/elszólás. Eddig úgy vélekedtem, hogy mindez nem feltétlen merítette ki a nonadorantizmus fogalmát, Csanádi krisztológiájáról tett feljebbi megállapításaim alapján mégis osztom azt a véleményt, hogy lehetett ilyesmiről szó. Tályai Z. Mártonnal való vitájáról megemlékeztem már, így erről most nem ejtek szót, s inkább áttérek az időrendben következő kéziratra, az *Apológiára*.

Az *Apológiát* a püspök egy nap alatt írta, s azok ellen nyújtotta be a fejedelemhez, akik azt erősítették a vallási innovációk ellen határozatot hozó kolozsvári országgyűlésen (1618. október 4-21.), hogy az unitárius „török” vallás. Az *Apológia* négy másolatban és egy magyar nyelvű fordításban maradt fenn.<sup>518</sup> A fordító egy bizonyos „Samuel de Branitska” volt, aki a fordítás közben Répásba utazott.<sup>519</sup> Visszakanyarodva a vádhoz, ki lehet jelenteni, hogy ha az unitáriusok meg is rettentek a Bethlen előtt elhangzott vádaktól, ahogy Pokoly állítja,<sup>520</sup> bizonyára nem lepődtek meg rajtuk, hiszen az unitáriusok elleni polemikus irodalomban topikussá vált, hogy ez az áramlat különös párhuzamokat mutat az iszlámmal. Erdélyben már 1568-ban megkongatták a vészharangot, hogy az antitrinitáriusok a „török Krisztust” tanítják, s jó százötven évig használták még e toposzt.<sup>521</sup> Az unitáriusok és a muszlimok párhuzamba állításának történeti alapjairól nem kicsiny szakirodalom keletkezett, a legutóbbi megnyilatkozások egyike pedig Martin Mulsow nevéhez köthető, aki abból indult

---

<sup>518</sup> Biblioteca Academiei Române – Filiala Cluj-Napoca; Ms. U. 323; 1786; másoló: Balla István. Ms. U. 935; 1802; másoló: Máté Elek. Ms. U. 878/B; 1820; másoló: Körmöczy János. Országos Széchényi Könyvtár; Quart. Lat. 1171. ff. 6v–9.; 19. század. Quart. Lat. 1171. ff. 10–14.; 19. század.

<sup>519</sup> Ezek a tollpróbák alapján állapíthatók meg.

<sup>520</sup> POKOLY (1904), 70.

<sup>521</sup> MULSOW (2008), 31.

ki, hogy Servet 1531-es *De Trinitatis erroribus* című írásában több ízben említette a *Koránt*, s miután 1543-ban kinyomtatták Theodor Bibliander latin kiadását, nyilván ténylegesen is olvasta azt, sőt, fő művében a *Restitutio Christianismiben* (1543) többször is idézett belőle bizonyos szúrákat.<sup>522</sup> Mégis azt kell látnunk – folytatja Mulsow –, hogy az iszlám befolyás, amelyre a lengyel testvérek és az erdélyi unitáriusok eltérően reagáltak, Servet műveiben inkább marginális volt.<sup>523</sup> Maga Fausto Sozzini elhatárolódott az iszlámra való bármely hivatkozástól: valószínűleg nagyon is jól tudta, milyen nagy károkat okozna az ilyen arculat még fiatal mozgalmának.<sup>524</sup> Vele ellentétben Dávid Ferenc és Giorgio Biandrata a Servetnél már meglévő hivatkozásokat tovább bővítette, és igyekezett óvatosan hivatkozni a mohamedán hitre.<sup>525</sup> Dávid és Biandrata mellett Mulsow megemlíti még a heidelbergi teológust, Adam Neusert, aki végül iszlámra áttért konvertitaként végezte Konstantinápolyban.<sup>526</sup> Pirnát Antal és a magyarországi kutatók Neusert inkább epizódszereplőnek látatják, s jóval nagyobb jelentőséget tulajdonítanak a Mulsow által még csak nem is említett Jacobus Palaeologusnak, aki szinkretikus víziót vázolt fel a keresztény, a zsidó és a muszlim vallás egységéről.<sup>527</sup> Enyedi György, aki teológiai rendszerének alappilléreit tőle kölcsönözte, ezt az elképzelését szűkítette le, amikor az erdélyi protestáns felekezetek összhangjának megteremtésére irányuló koncepciót fogalmazott meg.<sup>528</sup> Ez félreérthetetlenül jelzi számunkra, hogy az „iszlamizáló” törekvések a 16. század végére kiszorultak az unitáriusok teológiájából. Ennek ellenére a reformátusok ezután is párhuzamot vontak az unitáriusok és a muszlimok között, amit mi se támaszt alá jobban, mint Milotai Nyilas István *Speculum Trinitatis* című műve.

Milotai Nyilas e könyvében heves támadást intéz az ellen, hogy Mohamed tagadja Krisztust igaz Istennek lenni, s azt állítja (mármint Mohamed), nem különben, mint a „csinált istenűek”, hogy „csupa ember”, nagy próféta, istenes ember.<sup>529</sup> A fejedelem udvari prédikátora szóvá teszi azt is, hogy Mohamed a Szentháromság ellen is szól, majd megjegyzi,

---

<sup>522</sup> *Uo.*, 27-28.

<sup>523</sup> *Uo.*, 28.

<sup>524</sup> *Uo.*, 30.

<sup>525</sup> *Uo.*, 29.

<sup>526</sup> *Uo.*, 29-30.

<sup>527</sup> *Földi és égi hitviták, Válogatás Jacobus Palaeologus munkáiból* (2003), 17.

<sup>528</sup> ENYEDI (1997), 17.

<sup>529</sup> *Speculum Trinitatis*. Azaz: Szentháromság egy bizony örök Istennek az Bibliában az zsidó bölcseknek és az pátereknek tanúbizonyosság-tételekben, az nagyvilági konciliomoknak értelmekben és az példákban való tekintetes maga kimutatasa, melyekből mint valami egyenesen mutató acél tükörből kiismerhetni és nyilván megláthatni az Szentháromság egy Istent. Enyedi Györgynek is káromló könyve az előjáró beszéddel együtt egészen minden részeiben meghamisított, irattatott és szem eleiben függesztetett az fölséges Gabriel Istennek kegyelméből magyar, horvat, tót, &c. országoknak királyának, erdélynek fejedelmének &c. főprédikátora, Melotai Nyilas István által. ... Debrecenben yyomtatta Rhéda Péter, MDCXXII esztendőben, 29.

hogyan ezen patvarral élnek ez mostani csinált istenű plébánosok is, akik oly igen egyeznek Mohameddel.<sup>530</sup> Mindez arra utal, hogy az erdélyi reformátusok az *Apologia* megírásának idején is kétségbe vonták az unitarizmus keresztény voltát.

De vajon miért volt nagyobb jelentősége e vádnak akkor, mint korábban? Egyebek között valószínűleg azért, mert Erdély Bethlen uralkodása alatt – ha csak az uralkodó megválasztására vagy Lippa átadására gondolunk – politikailag a Magas Portához közeledett, amit időnként a nemzetközi politikatörténeti szakirodalom calvinoturcista politikának is nevez.<sup>531</sup> E közeledés lehetőséget adott arra, hogy a katolikusok (pl. a jezsuiták)<sup>532</sup> és a Habsburg-tábor törökpártisággal és „mohamedanizmussal” vádolja meg Bethlent, aki az őt megjelenítő korabeli röplapok egyikén például a kereszténység fáját turbános vérekbént szablyával próbálja kivágni.<sup>533</sup> Nem meglepő ez azután, hogy a Habsburgok támogatta trónkövetelő, Homonnai Drugeth György bizonyos Bethlen által elfogott irataiban már 1615/1616 körül azt állítja a fejedelemtől, hogy az „törökké lőtt s körülmetélkedett s a török hitre is megesküdt”.<sup>534</sup>

A példákat naphosszat sorolhatnánk. Elég ehhez annyit hozzátennünk, hogy Bethlent mélyen sértették a személye ellen intézett ilyen támadások, s igyekezett fellépni a propaganda ellen.<sup>535</sup> Jól tudták ezt azok a hangok, amelyek az unitáriusokat Bethlen előtt bevádolva – mint korábban is oly gyakran – muszlim alattvalókat „csináltak” „Mohamedán Gábornak”.

Az persze nem állapítható meg, hogy mi hangzott el pontosan október 14-én, s az sem valószínű, hogy ezt a krisztológiai tárgyú *Apologiából* rekonstruálhatnánk. Az idézett Milotai Nyilas-részletet vagy Csanádi Pál vitairatait figyelembe véve ugyanis elképzelhetetlenek tarthatjuk, hogy egy muszlim–unitárius párhuzamokat felsorakoztató vádbeszédben éppen a Szentháromság centrális dogmájának tagadásáról ne esett volna szó. Azt is meg mernénk kockáztatni, hogy e nyilvános beszédben éppen csak annyira érintették e párhuzamot, amennyire azt az *Apologiában* idézi Radecius, aki úgy állítja szembe hat cikkelyben a törökök vallását az unitáriusokéval,<sup>536</sup> hogy az unitáriusok álláspontját elmosva semmiképp se kerülhessen sor az iszlám és az unitarizmus közötti egyező vonások regisztrálására. Ennek eredményeképp az *Apologiában* megfogalmazódó krisztológia már-már elveszti azt a jellegét,

---

<sup>530</sup> *Uo.*, 29.

<sup>531</sup> MOUT (1988), 72-84.

<sup>532</sup> ARGENTI (1983), 10.

<sup>533</sup> VARSÁNYI (2007), 163-164.

<sup>534</sup> *Erdélyi országgyűlési emlékek történeti bevezetésekkel* (1881), 293.

<sup>535</sup> VARSÁNYI (2007), 175.

<sup>536</sup> 1. A muszlimoknak más a mesterük, Mohamed. 2. A muszlimok tagadják, hogy [Jézus meghalt értünk]. 3. Tagadják, hogy [Jézus az Isten Fia]. 4. Tagadják, hogy [Jézus egyenlő az Istennel]. 5. Tagadják, hogy [Jézus Isten]. 6. Tagadják, hogy [Jézust megilleti az isteni tisztelet].

amellyel az erdélyi unitarizmus jellemezhető volna 1618-ban. Furcsállhatjuk ezt, ha figyelembe vesszük, hogy Radecius nemcsak magamentő feleletként (apologia), hanem vallástételként (confessio) is meghatározza műve műfaját. Még ennél is izgalmasabb azonban, hogy egy helyen petíciónak nevezi, hiszen a jogi szakkifejezések<sup>537</sup> és a jogi természetű érvek egyáltalán nem hiányoznak a szövegből. Kecskeméti Gábor a 16–17. századi irodalomban megjelenő *genus iudiciale* kapcsán hívja fel a figyelmet arra, hogy e korszakban számos írónak gyűlt meg a baja a törvénnyel, s szenvedett börtönbüntetést is hol vallási-egyházi vádakkal, hol politikai ügyekben.<sup>538</sup> Ezeknek az íróknak – folytatja Kecskeméti – reflexiók bázisul szolgálhattak a nevezetes antik politikai és büntetőpererek.<sup>539</sup> Nincs ez másképp a keretes szerkezetű *Apologiában* sem, amelyben szintén kimutathatók az antik (Iulianus Apostata, Nagy Sándor) és talán a bibliai hősökre való utalások. De vajon kiosztja-e Radecke ezen személyek szerepét a kortársakra, vagy csak azért hozza kapcsolatba a *Magamentő feleletet* más szövegekkel, hogy az azokban megörökített pereket precedensként használja? Ez sajnos eldönthetetlen. A jogalapként említett régebbi esetek azt hivatottak alátámasztani, hogy a vádlottaknak a törvény megengedi, hogy megvédhessék magukat. Nézzünk erre néhány példát! Radecke előbb Ammianus Marcellinus *Róma története* című művéből idézi Iulianus Apostata elmés mondását, amely szerint a puszta vád nem elegendő, hogy valakit bűnösnek nyilvánítsanak.<sup>540</sup> Aztán a *Párhuzamos életrajzokra* utal:

**„...ily terhes dologban egyik fülét a magamentő félnek adandja, amelyet amaz pogány macedókirály, Nagy Sándor még az kicsin dolgokban is mindenkor, úgy olvassuk, hogy cselekedett”**<sup>541</sup>

Egybevág ezekkel a „római törvény”, amelyre szintén céloz Radecke („quisquam indicta causa condemnetur”). Ezen intertextusnak azonban, amelyet az exegéták máig összefüggésbe hoznak a Jn 18,31-gyel<sup>542</sup> (Jézus Pilátus előtt) és a Csel 25, 16-tal<sup>543</sup> (Agrippa király

---

<sup>537</sup> Ius divinum, ius naturale, ius gentium, ius civile, lex talionis (tromfolásnak törvénye) stb. Utóbbi a szenvedő Krisztus eszményével szemben veti el.

<sup>538</sup> KECSKEMÉTI (2007), 378.

<sup>539</sup> *Uo.*, 378.

<sup>540</sup> MARCELLINUS (1993), 157.

<sup>541</sup> PLUTARKHOSZ (2001), 571.

<sup>542</sup> „Pilátus szabadkozott: »Vigyétek vissza, és ítélkezzetek fölöttem saját törvényetek szerint!«” *Biblia, Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás* (2006), 1213.

<sup>543</sup> „Azt válaszoltam nekik, hogy a rómaiaknak nem szokásuk kiadni egy embert, amíg nem szembesítik a vádlottat vádlóival, és alkalmat nem adnak neki, hogy védekezhessen a vád ellen.” *Uo.*, 1249.

Festusnál), jóval hipotetikusabb a helyzete, mint a másik kettőnek. Miért? Közismert, hogy nem ritka a korban az analógiákon alapuló szerepjátszás, s hogy Bethlen személyiségéhez Nagy Sándor alakját társították.<sup>544</sup> Ezért, amikor Radecke hivatkozik rá, akarva-akaratlanul is felveti a szerepjáték lehetőségét. Ebben az esetben Bethlen történeti párhuzama nemcsak a „pogány” Alexandrosz és a keresztényüldöző Iulianus Apostata lenne, hanem Pilátus és Nero is. Az utóbbi magyarázatot igényel. A Csel 25,16-ban idézett mondat eredetileg Portius Festus júdeai helytartó (60–62) szájából hangzik el, s ennek eredményeképp Radeckét Szent Pál, Bethlent pedig vagy a prokurátor, vagy még inkább az a császár szimbolizálná, akihez Pál fellebbez. Elképzelhető, hogy az esetleges bibliai párhuzam az eseményt is értelmezné, hiszen Pált (Radeckét) azzal vádolják, hogy mindenütt a nép, a törvény és a szent hely ellen tanít, még pogányokat (nonadorantistákat? szombatosokat?) is hozott a templomba (a bevett vallások rendszerébe?), és megfertőzte ezt a szent helyet. Pál így védekezik:

*„Sem a templomban, sem a zsinagógában nem láttak úgy, hogy valakivel vitatkoztam vagy csődületet okoztam volna, de még a városban sem. Semmit se tudnak bizonyítani abból, amivel előttem vádolnak. Azt azonban megvallom neked, hogy Atyám Istenének a szerint a tanítása szerint szolgállok, amelyet ők (reformátusok?) eretnekségnek neveznek.”<sup>545</sup>*

Ezen idézet fényt derít arra, hogy a citátumok elsődleges kontextusa jelentős szerepet játszhat az önértelmezésben vagy mások minősítésében. Plutarkhosz például azt írja még Nagy Sándorról közvetlen a Radecius által idézett részlet után, hogy

*„[k]ésőbb [...] megkeményítette a sok rágalom, amely hazugságokat akart a valóság színében feltüntetni. Főként a róla elterjesztett rosszakaratú híresztelések keserítették el; ilyenkor kemény és engesztelhetetlen volt, mert jó hírét többre becsülte még az életnél és királyságánál is.”<sup>546</sup>*

---

<sup>544</sup> HELTAI (1994), 156.

<sup>545</sup> Biblia, Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás (2006), 1248.

<sup>546</sup> PLUTARKHOSZ (2001), 571.



Hogyne jutna eszünkbe erről Bethlen, akiről tudjuk, hogy az őt kipellengérező képek annyira sértették, hogy béketárgyalásai során a sérelmes pontok egyikét a röplapok alkották, s Ferdinánd kénytelen volt megígérni, hogy amennyiben elfogják készítőiket, büntetést kapnak.<sup>547</sup> A judaizmus és hasonló káromlások ellen hozott törvényt (1618) szintén a „külső országokban [...] költ gyalázatos”<sup>548</sup> hírnévvel indokolja Bethlen azon leiratában, amelyre talán Radecke is céloz:

*„Reméljük, hogy felséged megérti a mi vallásunkat, és vallástételünket a megtartó Jézus Krisztusunknak dűcsőségének nem meghomályosítójának, sőt inkább nagy megvilágosítójának, és az ő országának e világnak minden részein messze való kiterjesztésére nemcsak igen helyesen alkalmazhatónak, hanem munkálkodójának is lenni [elismeri].”<sup>549</sup>*

Biztosabb előzmény ennél maga az országgyűlés és az a gyulafehérvári hitvita, amelyről Csanádi kéziratait bemutatva ejtettem szót. Arra vonatkozóan persze nem áll rendelkezésünkre adat, hogy a hitvitán törökösséggel vádolták volna az unitáriusokat.

Mindenesetre e vád egész Közép-Európában megtalálható az antisociniánus polémia fegyvertárában. 1612-ben például egy lengyel jezsuita, bizonyos M. Łaszcz azt akarta bizonyítani, hogy az unitáriusok Krisztusról és a Szentírásról ugyanúgy vélekednek, mint Mohamed és az Alkorán.<sup>550</sup> A lengyel testvérek ezt nem hagyhatták szó nélkül. A „Lengyel Nemes” („Szlachcic Polski”) álnév mögé bújó unitárius szerző válaszát, a *Mesyasz nowych Arianow wedle Alkoranu Tureckiego* című munkát (1615) Radecius barátjának és szövetséges társának, Valentin Schmalznak, a rakówi gyülekezet tanítójának tulajdonítják a lengyel kutatók, aki több művét a kolozsvári unitárius eklézsia prédikátorának adta. A barátságukra vonatkozó adatokat feljebb egy lábjegyzetben már közöltem, ezért az alábbiakban inkább Radecke iszlám-ismeretének forrásait veszem számba. Radecke könyvtárát Bíró Gyöngyi rekonstruálta, innen tudjuk, hogy megvolt neki Bartholomaeus Platina (Bartolomeo Sacchi) II. Pál pápához címzett beszéde a törökök ellen indítandó háborúról és Philippus Lonicerus (Philipp Lonitzer) *Chronicorum Turcicorum* című műve. „Lonicerusról” e tárgyban Pázmány

<sup>547</sup> VARSÁNYI (2007), 176.

<sup>548</sup> Erdélyi országgyűlési emlékek történeti bevezetésekkel (1881), 489.

<sup>549</sup> MOLNÁR (2013) 56.

<sup>550</sup> SÍK (1939), 96.

is emlékezik,<sup>551</sup> a szerző a magyar irodalomtörténetben egyáltalán nem ismeretlen. E munkák mellett birtokosa volt Franciscus Iunius (François du Jon) *Sacrorum parallelorum libri tres* című könyvének, amelynek ajánlásában a bibliai kígyó Isten szava elleni machinációról szólván a Szentírás egészét támadó törökökről is szót ejt, akik hamis prófétákba „csimpaszkodva” a hitetlenség mérgeét „szívják” magukba, s kigúnyolják Isten szent orákulumát a Szentírásban, ahogy azt a tizenhat éve hozzájuk hulló Adam Neuser példája is bőségesen bizonyítja. Az *Apologiát* mégse ezekkel, hanem Radecius azon kolligátumával hozhatjuk nyilvánvaló kapcsolatba, amely a *Korán* latin fordítását, több kimagasló humanista Korán-kommentárjait és törökökről szóló kortárs leírásokat foglal magában.<sup>552</sup> Az is bebizonyítható, hogy Radecke nem annyira a *Korán* szövegét, mint inkább annak paratextusait, azaz a margóra írott eredeti megjegyzéseket szötte bele saját művébe, amely aligha hozott szemléletváltást a reformátusok népszerű teológiai beszédmódjában. Néhány hónappal később ugyanis – mint azt már többször szóba hoztam – Keserői Dajka János generális vizitációra indult Háromszékbe, ahol híveket kérdezett ki a Szentháromság doktrínájáról. Erre az egyik tanú így emlékszik vissza:

***„Szentkirályban (sic!) az embereket esketni kezdette püspök uram ilyen formán, hogy hiszed-e az Atyát, az Fiát, az Szentleket. Mondanak az emberek hisszük, de az háromságra nem eskeszünk meg. Monda püspök uram, mond utánam az esketésnek formáját akár micsoda török hiten légy, mert én így szoktam esketni.”***<sup>553</sup>

A vád többször nem fordul elő a tárgyalt korszak forrásaiban, ám biztosak lehetünk abban, hogy inkább a nonadorantisták, mint más unitárius áramlatok teológiája miatt hangzott el annyiszor 1619-ig Erdélyben. Izgalmas, hogy ugyanekkor az egyházon belül sem hiányoztak azok az állásfoglalások, amelyek elmarasztalták a Krisztust megvetőket. Enyedi *Explicationes*ének egy példányába ugyanis egy olyan prédikációt jegyeztek be 1619-ből, amely támadást intéz azok ellen, akik azt vallották, hogy Krisztust az zsidóknak testi fejedelemségre adta Isten, de hogy a zsidók megölték őt, nem viselhette tisztjét közöttük.<sup>554</sup>

---

<sup>551</sup> BITSKEY (1966), 184.

<sup>552</sup> KOVÁCS (1971), 111.

<sup>553</sup> MOLNÁR (2012), 269.

<sup>554</sup> De nativitate domini Jesu Christi. A Kolozsvári Ferences Zárda Könyvtára F. 34 (a Román Akadémiai kolozsvári fiókja).

Érve a Jn 18,36, ahol Jézus azt mondja, hogy az ő országa nem ebből a világból való, azaz, nem a zsidók királyának küldték. E prédikációra Sipos Gáborék<sup>555</sup> nyomán Balázs Mihály és Keserű Gizella hívta fel a figyelmet,<sup>556</sup> ők azonban nem hangsúlyozták, hogy ez a prédikáció 1619-ben magyar nyelven született. Radecke ugyanis – mint arra többször utaltam – magyarul szinte semmit sem tudott, Szőrös Mátyás pedig korántsem állt még reflektorfényben. Kevésbé lenne nyugtalanító a dolog, ha a prédikáció német vagy latin nyelvű volna. Figyelemre méltó az is, hogy a prédikátor nem nagyon ismerhette a Jn 18,36 nonadorantista magyarázatát, egyébként aligha csupán ezzel cáfolta volna a nonadorantisták ezen véleményét. Palaeologus ugyanis már a *Tizenkétnapi keresztény tanításban* úgy interpretálja e helyet, hogy Jézus országa azért nem ebből a világból való, mert nem az emberek, hanem maga Isten nyilvánította királlyá.<sup>557</sup> Azaz, király volt, de az emberek nem fogadták el annak.

Az elmarasztalás tehát egyáltalán nem volt frappáns, a nonadorantisták pedig tovább terjeszthették eszméiket. Csanádi 1620-ban írta az *Argumentorum de doctrina Triadis solutiót* (ez a Tályai Z. által cáfolt kézirat), amellyel jelentős hatást gyakorolt tanítványaira. Ezek közül is kiemelkedik Thordai János és Rákosi Boldizsár.

Thordai János, aki kibúcsúzó beszédében Csanádi dicséretét zengi (1620),<sup>558</sup> kolozsvári unitárius professzorként – Keserű Bálint meggyőzően felsorakoztatott érvei szerint - 1630 körül Angelo Poliziano kiadása nyomán lefordította a sztoikus irodalom legnépszerűbb alkotását, Epiktétosz *Enchiridionját*, amely két töredékben, kéziratban maradt fenn.<sup>559</sup> Még a „Spenót” is aláhúzta, hogy Thordai ezen műve tartalmi és formai szempontból is kiemelkedik az első magyar nyelvű világi jellegű filozófiai tárgyú fordítások közül.<sup>560</sup> Ugyanő – talán a zsidózás irányába mutató Bogáthi zsoltárfordítástól magát elhatárolva – az 1620-as években újra lefordította a psalteriumot. Tulajdonképp ez tekintendő a fő művének, s valószínűleg ő rendezte sajtó alá az unitárius énekeskönyv újabb bővített kiadását. Tanári székfoglalója, Dengelegi Péterrel folytatott levelezése és bizonyos könyörgései elvesztek, azonban az RMKT IV. kötetében lehetségesnek tartják, hogy Thordai zsoltárfordításain kívül más énekeket is szerzett.<sup>561</sup> Egy Thordai János neve alatt maradt fenn a következő vers is az Ms.

---

<sup>555</sup> *A Kolozsvári Akadémiai Könyvtár Régi Magyar Könyvtárgyűjteményeinek katalógusa* (2004), 543.

<sup>556</sup> BALÁZS-KESERŰ (2006), 9-10.

<sup>557</sup> Földi és égi hitviták, Válogatás Jacobus Palaeologus munkáiból (2003), 102.

<sup>558</sup> Oratio valedictoria Iohannis Tordani continens gratiarum actionem pro fideli institutione praeceptoris clarissimi viri domini Pauli Csenádi, rectoris scholae Claudiopolitanae anno 1620. KÉNOSI TÖZSÉR-UZONI FOSZTÓ (2009), *Régi Magyar Költők Tára XVII. század, Az unitáriusok költészete* (1967), 575-577.

<sup>559</sup> KESERŰ (1963), 3-44. Végérvenyesen Molnár Antal tisztázta, hogy Thordai az Epiktétosz-fordítás szerzője. MOLNÁR (2009), 261-265.

<sup>560</sup> *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig* (1964), 43.

<sup>561</sup> *Régi Magyar Költők Tára XVII. század, Az unitáriusok költészete* (1967), 574.

U. 1126-ba bemásolva, amely a *Csak tebenned, Uramisten, vagyon bizodal munk* incipitű ének latin nyelvű fordítása:

*Translatio cantionis,  
Csak tebenned, Uramisten etc.  
per Ioannem Thordai facta*

*In te nostra dumtaxat est, Deus, fiducia,  
praeter te spes non est coelo nobis nec in terra,  
exaudi nos, ergo nam te praecamur, ab alta  
respice, nostri miserereque coeli plaga.*<sup>562</sup>

Nem idézem mind az öt versszakot, csupán annyit jegyzek meg, hogy e szöveg mellett olyan latin verseket találunk még, mint Szentpáli Németh Istvántól a 146. zsoltárt, majd ugyancsak tőle egy másik művet, amelyet az 51. zsoltár követ Clemens mihi Iehova sis kezdettel, végül pedig Marus Istvántól a Téged, Uram, valamikor kezd incipitű ének latin fordítása.

Thordai után kell megemlékeznünk Rákosi Boldizsárról, akinek *Defensio* című vitairata is olyan kézirat forrás, amely (a *Magyarázathoz*, a *Pörölyhöz* stb. hasonlóan) az unitáriusok álláspontját képviselte azokban a vitákban, amelyekben Bethlen korában részt vettek. A *Defensiót* a kolozsvári unitárius kollégiumi könyvtárban levő 32/C-D számú kézirat tartalmazza.

A kolligátum első bibliográfiai ismertetését Borbély István adta,<sup>563</sup> aki megállapította, hogy (a könyv utolsó részét kivéve) az értekezéseket egy bizonyos Karátsonfalvi Salatki/Salathi<sup>564</sup> Basilius másolta le. Az *Erdélyi Unitárius Egyház története* egyetlen Karácsonyfalvi Balázst ismer e korszakból. Ő, mielőtt 1676-ban marosi esperesnek rendelték, Csíkszentmártonban (Sânmartin) volt pap.<sup>565</sup> Először 1663-ban a szentlászlói templom mennyezetén említik esperesként.<sup>566</sup> 1665-ben a Marosi egyházkör képviselőjeként iskolaépítésre gyűjtött,<sup>567</sup> 1671-ben konzisztorrá választották.<sup>568</sup> Ha ő volt az is, aki leírta a

---

<sup>562</sup> Az Istennek igaz ismeretire és az ő szentséges tiszteletire igazgató rövid tudomány. Matthaëus L. Dersinus. ... Anno a nato Christo domino 1643. In *Torockószentgörgy*. 97v-98.

<sup>563</sup> BORBÉLY (1924), 7-8.

<sup>564</sup> The Manuscripts of the Unitarian College of Cluj/Kolozsvár in the Library of the Academy in Cluj-Napoca (1977), 15.

<sup>565</sup> KÉNOSI TÖZSÉR–UZONI FOSZTÓ (2009), 468.

<sup>566</sup> *Uo.*, 468.

<sup>567</sup> *Uo.*, 520.

<sup>568</sup> *Uo.*, 468.

*Defensiót*, akkor az értekezés lemásolását az utolsó sorok szerint nem 1654-ben, hanem 1653. január 26-án fejezte be a vargyasi (Vârghiş) iskolában.<sup>569</sup>

A vitairat ajánlásból, főrészből, utószóából és Heinrich Bullinger *Sermonum decades quinque* című művéből kiírt szövegrészekből<sup>570</sup> áll. Ajánlása a 32/C helyrajzi számú kézirat, amelynek utolsó mondata egyértelműen utal arra, hogy paratextuális kapcsolat áll fenn a *Defensio* és közte.<sup>571</sup> Ez a megállapítás ellentmond annak, hogy a 32/C Rákosi azon korábbi Szentháromságra és Isten megtestesülésére vonatkozó fejtegetése lenne, amelyet szerzője legkésőbb 1621 elején bírálatra engedett át a Bethlen „panasztalan költségével tanítatot” Bojti Veres Gáspárnak, aki Heidelbergből hazatérve még 1620 végén a marosvásárhelyi (Târgu Mureş) partikulában nyert iskolamesteri állást.<sup>572</sup>

Ellenfelét, Rákosit ugyanakkor vihették a Vásárhelytől nem messze fekvő Radnót (Iernut) mezővárosának híres ekléziájába, „az iskolai foglalatosság oly nagy zavarába”<sup>573</sup>, amikor Bojti Verest Marosvásárhelyre küldték. Előtte az unitárius „Góliát”, Csanádi tanítványaként lektori hivatalt töltött be a kolozsvári óvári iskolában,<sup>574</sup> ahol mestere polemista művei születtek. Csanádi épp Bojti Veres hazatérésének évében dolgozott *Argumentorum de doctrina Triadis solutio tradita* című vitairaton, amelyet az erdélyi reformátusok „kirkéi itálnak”, varázsitalnak neveztek azon okból, hogy belőle Csanádi „még az ortodox iskolák nyomorult ifjúságának is veszedelmet hozó tévelygést nyújt”.<sup>575</sup>

Rákosi Bojti Veresnek átengedett, mára már elveszett vagy legalábbis lappangó fejtegetése, az *Argumenta* mind címében, mind tárgyában emlékeztet erre, s Bojti Veres talán emiatt is vélte úgy ma szintén lappangó feleletében (1621. március 8-a előtt), hogy Csanádi az *Argumenta* spiritus rectoraként tevékenykedett. Rákosi tagadta ezt, s az *Argumenta* újraírt változatában, a *Defensio*ban (1621. március 13.), arról igyekezett meggyőzni ellenfelét, hogy Csanádi előtt vitájukból semmi sem ismeretes (ami csakugyan így lehetett), mivel a Kolozsvár és Radnót közötti oly nagy távolság elválasztja őket, s nem Csanádi, hanem egy

---

<sup>569</sup> BORBÉLY (1924), 8.

<sup>570</sup> *Sermonum Decades quinque, de potissimis Christianae religionis capitibus, in tres tomos digestae, auctore Henricho Bullingero, ecclesiae Tigurinae ministro. [...] Tomvs primvs. Tigvri in officina Christoph. Froshoveri, Anno M. D. LVII. 242.*

<sup>571</sup> „Egyszóval tudományunk, [amely] mindent megvizsgál inkább, mintsem a Szentírásban előadott igazsággal szemben vádlóként lépjen fel, nem sikamlós, mint mondod, a tiétekről azonban bebizonyítjuk ezt „in postremo”, azaz a következőkben.” Balthasar Rákosinus Caspari Bojthino, rectori scholae Vasarhelinae dignissimo s[alutem] p[lurimam] d[icit], 401.

<sup>572</sup> HEREPEI (1965), 195.

<sup>573</sup> Balthasar Rákosinus..., *i. m.*, 400.

<sup>574</sup> KÉNOSI TÖZSÉR-UZONI FOSZÓ (2009), 237-238.

<sup>575</sup> *Anatome samosatienianismi, i. m.*, 8v.

bizonyos Feltóti András tanácsára vette védelmébe okfejtéseit.<sup>576</sup> Feltótiról semmit sem tudok.

A megkezdett gondolatsort talán mégis továbbviszi Herepei János azon adata, amelyet a városi sáfárok számadáskönyveiben talált. Eszerint Csanádit 1621. április 15-én Meggyesfalvára (Mureşeni) vitték Angyalosi János ítélmester súlyos betegségének látására.<sup>577</sup> Az Angyalosiak jeles unitáriusok voltak, így nem kizárt, hogy Csanádi hallhatott tőlük a Rákosi és Bojti Veres közötti vitáról is, amelyről talán be is számolt Radeckének, amikor visszatért Kolozsvárra. Ezt persze semmilyen adattal nem tudom alátámasztani, feltételezés.

Mindenesetre egy hónappal azután, hogy Csanádit Angyalosi magához hívta, Radecke valamiért azt látta jónak (hiszen lassacskán egyébként is zsinatot kellett hirdetnie), hogy Radnót városkába hívja össze a szinódust, s azt jelöli ki feladatául, hogy a Szentháromság problematikáját vitassa meg. Felmerül a kérdés, hogy vajon összefüggésbe hozható-e a meghívó a Rákosi és Bojti Veres közötti vitával. Ha nem, akkor is kijelenthetjük, hogy akik tudtak a disputáról, azok mind a zsinat helyszínét, mind tárgyát jelképesnek vélhették (Bojti Verest még nem helyezték át Marosvásárhelyről). Ha pedig igen, akkor a szinódus, ha csak szimbolikusan is, Bethlen művelődéspolitikai tevékenységének egyik eleme, a külföldre küldött diákok iránti ellenszenv kifejeződése volt. Ugyanazon antipátiának a megnyilvánulása, amely szinte ezzel egy időben más szócsövek által a Bethlen Gábor, azaz, a saját felelekezetének kolozsvári megerősítésén akadémiaalapítással is munkálkodni akaró fejedelem terve „felől per ludibrium ignominiose szóllott”.<sup>578</sup>

Bojti Veres azonban nem azt vetette ellenfele szemére, hogy gúnyosan vagy becstelenül emlékszik meg róla, hanem azt, hogy az *Argumentában* emberi okoskodással él vele szemben.<sup>579</sup> Minthogy Rákosit domidoctus „tudósként” csak Kolozsváron látták el tudománnyal, felmerül a kérdés, hogy vajon mire nevelte Csanádi (kartársaival vállvetve) az itt egybegyűlt fiatalságot. Az előbb utaltunk ugyanis arra a közismert tényre, hogy egy másik tanítványa, Thordai elsőként ültetett át magyar nyelvre antik filozófiai írást.<sup>580</sup> Talán Csanádi is olyan pozitívan ítélte meg a filozófiát, mint mestere Enyedi? Nagyon valószínű. Csanádi életpályájának valódi értékeléséig azonban még várni kell. Tulajdonképp még az is ködbe veszik, hogy az altdorfi kriptosociniánusok miért nevezték álnéven őt (Odontius ←

<sup>576</sup> Balthasar Rákosinus..., *i. m.*, 434.

<sup>577</sup> HEREPEI (1971), 482.

<sup>578</sup> *Erdélyi országgyűlési emlékek történeti bevezetésekkel* (1882), 108.

<sup>579</sup> Balthasar Rákosinus..., *i. m.*, 400.

<sup>580</sup> KESERŰ (1963), 6.

Tsonodius). Talán ő az a Johannes Synadi is, akinek *De providentia Numinis* című könyvét a hírneves Marianne Mersenne meg akarta szerezni? Nem tudjuk. Mindenesetre Bojti Veres, ha megbízhatunk Rákosiban, mások véleménye miatt πάνσοφοςnak, Rákosi pedig valóban σοφόςnak nevezte őt, amikor rá hivatkozott.<sup>581</sup>

Rákosi, aki mestere mellett állítólag a legtanultabb filozófusok írott emlékeiből merítette fejtegetéseit,<sup>582</sup> megkülönböztette az okoskodástól (ratiocinatio) az értelmet (ratio), amelyet szerinte „*azért adtak az embereknek, hogy útmutatásával jó és rossz, igaz és valótlan között különbséget tegyenek*”.<sup>583</sup> E hely alapján munkáját akár párhuzamba állíthatnánk Andrzej Wiszowaty 1670 körül elkészült *Religio rationalis*ával, amelyben a szerző már nem a Szentírást, hanem az értelmet szerepelteti a hittételek bírójaként.<sup>584</sup> Amíg azonban Wiszowatynál azért válik az értelem a doktrínák próbakövévé, mert nincsenek kifürkészhetetlen transzcendens igazságok, addig Rákosinál csupán azért, mert a logikai ellentmondás tétele ki tudja szorítani az exegetikai argumentációt. Másképp fogalmazva: Rákosi nem azért lép ritkán a bibliai argumentáció területére, mert a kinyilatkoztatás elbogatellizálná az értelemmel szemközt a hit igazságainak felismerésében, hanem azért, mert az értelem és a kijelentés tökéletesen egyezik. Mi sem támasztja alá ezt jobban, mint hogy vitairatának utolsó részéből határozottan kiolvasható a Szentírás apológiája:

*„Quicquid necessariu[m] est ad salutem, id omne extat in s.  
scripturis...”*<sup>585</sup>

A platonizmust elmarasztaló Rákosi először arra a képtelenségre hívja fel a figyelmet, hogy egyetlen oszthatatlan lényekben több személy létezhetnék, hiszen egy lénynek egy időben csak egy teljes léte lehet. Ennek természetesen szerinte a Szentháromságra is igaznak kellene lennie. Ha mégis feltesszük, hogy az oszthatatlan lényekben több isteni személy van, akkor az azt is feltételezi, hogy három végtelen van. Márpedig egynél több aktuális végtelen nem létezhet. Ez a Fausto Sozzini által inexpugnabilisnek vélt ratio onnan ered, hogy az isteni lények végtelenségének tételét, amely Nüssziai Gergelyen keresztül a keresztény istentan egyik alapvető meggyőződése lett, a korai antitrinitáriusoktól az altdorfi kriptosociniánusokig

<sup>581</sup> Balthasar Rákosinus..., *i. m.*, 404.

<sup>582</sup> *Uo.*, 404.

<sup>583</sup> *Uo.*, 400.

<sup>584</sup> KESERŰ (1997), 246.

<sup>585</sup> Balthasar Rákosinus..., *i. m.*, 432.

mindenki az isteni személyek végtelenségére alkalmazta,<sup>586</sup> ám korántsem volt olyan hatásos, mint azt Sozzini gondolta. Az évrre a 18. században még maga Kant is visszatér metafizikai előadásában:

*„Voltak, akik azt mondták, Isten mindenütt-jelenvalósága annyit tesz, hogy Isten ott van mindenütt, és ebből arra következtettek, hogy csak egy isten lehet, mert már nem férne el mellette egy másik. Isten jelenvalóságát [azonban] nem localiter, hanem dinamikusan kell értenünk, azaz Isten valójában nincs térben jelen, hanem hat a dolgokra, és pedig bármely időben legyenek is, hisz ő örök. Ő maga nincs időben.”*<sup>587</sup>

Rákosi azonban csaknem két évszázaddal korábban ugyanezen „végtelenséggel” bizonyította, hogy Isten nem testesülhetett meg, tudniillik az incarnatio többek között ezt az attribútumot is kétségbe vonná. Az érvek egy része Christian Francken *Enumeratio* című művét juttathatja eszünkbe,<sup>588</sup> Valószínűleg azonban „benne voltak a levegőben”. Fejtegetései az alábbiak:

I. argumentum: Az oszthatatlan lényeg kizárja a több személyt.

II. argumentum: A személy Istenben vagy véges, vagy végtelen. Ha véges, akkor nem Isten. Ha végtelen, akkor hárman végtelenek, merthogy azt mondjátok, hogy három személy van az istenségben.

III. argumentum: Akárki alá van vetve az Atyaistennek, természetére nézve nem Isten. De Krisztus alá van vetve az Atyaistennek, tehát Jézus Krisztus természetére nézve nem Isten.

I. syllogismus: Bármilyen vélekedés, amely kiteszi Istent a változásnak, téves, képtelen és ellentétes a Szentírással. [...] Mert ha Isten, aki öröktől fogva híjával volt a húsnak, meghatározott időben emberi természetet kötött volna magához, akkor megváltozott volna.

II. syllogismus: Az a vélekedés, amely azt tanítja, hogy a teremtő Isten méltóságáról lemondva lényege szerint valamely szűz méhében tíz hónapig rejtőzött, a legképtelenebb az összes közül. [...] Mert mi képtelenebb annál, mint hogy a teremtő és végtelen Isten - miután lemondott saját méltóságáról – valamely szűznek a méhében rejtőzzék?

---

<sup>586</sup> PANNENBERG (2009), 97.

<sup>587</sup> KANT (2013), 493.

<sup>588</sup> SZCZUCKI (1980), 104.



III. syllogismus: Bármilyen vélekedés, amely Isten helyileg határozza meg, téves és képtelen, mert Isten végtelen és egy helyre sincs bezárva.

IV. syllogismus: Bármilyen vélekedés, amely két Krisztust csinál, ellentétes a Szentírással.

V. syllogismus: Minden, ami szükséghez az üdvösséghez, megvan a Szentírásban.

Rákosi munkája – mint ezekből is látszik – nem az önálló gondolatoktól, hanem attól eredeti, hogy domidoctus volta ellenére volt igénye arra, hogy filozófiai jellegű közhelyeket csacska szillogizmusokban illesszen egybe és azok átdolgozásával új szöveget alkosson. Azaz, következtetésül azt kell elmondanunk, hogy a filozófiai gondolkodás nagyon fontos volt Csanádi környezetében az 1620-as években.

A filozófia mellett a kegyességet sem hanyagolták el az unitáriusok, különösen, miután rettenetes pestis pusztított 1622-ben. Thordai Jánosnak ugyan lappanganak a pestis megszűnéséért mondott imádságai, Makai István kolozsvári pap egyik könyörgése azonban alighanem épp a dögvész kellős közepén keletkezett:

*„Látjuk és keservesen érezzük az te búsulásodnak felgerjedett tüzét miellenünk, melynek megemésztő, sebes lángja földünkben naponként harapózik és terjed, mert az te méreggel megkent, szigonyos nyilaid az mirigy- és az pokolvar szerint szerte járnak miközöttünk, minden naponként sokakat költöztetnek ki közülünk, és az te büntetésednek rettenetességében országunknak nagy része, városinknak minden utcái, sőt, majd minden házak megteljesedtenek jajszóval és siralommal.”<sup>589</sup>*

Makai István is Thordai tanítója volt Kolozsvárt, ő mondott gyászbeszédet Csanádi Pál temetésén. Kolozsvári pap és egyháztanácsos volt, magyar prédikátori tisztét 1644-ig vitte. 1651-ben kelt testamentumára a Kolozsvár-Belvárosi Unitárius Egyházközség Levéltárában leltem.<sup>590</sup> A tárgyalt időszakból egyébként számos imádság maradt fenn, ezek közül többet ki is nyomtattak. Sok olyanról is tudomásunk van persze, amelyek ma már csak címükben ismertek. Célszerű volna ezeket összenézni a korszakból ránk maradt „ars orandikkal”. Ezek egyikét Dálnoki János,<sup>591</sup> a másikat pedig Dersi Lénárt Máté írta.<sup>592</sup>

---

<sup>589</sup> Köszönöm az átiratot Balázs Mihálynak.

<sup>590</sup> Makai Nyírő István kolozsvári unitárius pap testamentuma. Kolozsvár-Belvárosi Unitárius Egyházközség Levéltára I/6.

<sup>591</sup> Exordia quorundam locorum per clarissimum Michaelem Dálnoki habita in urbe Claudiaca. Ms. U. 262. 263-265.

A húszas évek második felében egy kissé „megtorpant” az unitárius irodalom. Ez az egyház újjászervezésére vezethető vissza. Ekkoriban inkább olyan dokumentumok keletkeztek, amelyek a reorganizációval hozhatóak összefüggésbe. Elsősorban olyan jegyzőkönyvekről van szó, amelyekkel most nem foglalkoznék érdemben.

Ehelyett a nonadorantisták álláspontját elmarasztaló 1619-es prédikációra kanyarodnék vissza, ugyanis alighanem ez az egyetlen előzménye Radecke 1629-ben keletkezett, ma már csak címéből ismert kéziratának, a *De efficacia mortis Christi theses cum refutatione satisfactionis Christinæ*, amelynek szövegét Radecke agendája alapján rekonstruálhatjuk valamelyest. Erre teszek most kísérletet. Mivel azok a krisztológiai megoldások, amelyek Krisztust a nyelvi szegénység okán mondták istennek, átértékelték a Jézus küldetésére vonatkozó elképzeléseket, szakítaniuk kellett a hagyományosabb megigazulástanokkal. Ezt Radecke nem tudta elfogadni, hanem e gondolatmenetet Krisztus isteni tisztelete érdekében – az egyházi rendtartás híres harmadik pontjának megkerülésével – a visszájára fordította: minthogy Krisztus küldetésének a célja valamiképpen mégiscsak az emberiség megváltása lehetett (még ha ez nem is a tulajdonképpeni satisfactio), ennek az egyébként egyértelműen embernek tekintett Jézusnak kapnia kellett valamiféle istenséget az Atyától, s ilyenén módon megilleti őt az imádás és a segítségül hívás. Nagyon fontos aláhúzni, hogy Radeckénél abban az értelemben szó sincs megváltó tettről, hogy Krisztus halála kiengesztelte volna az Atyát, mégse bagatellizálja el teljesen a kereszthalál jelentőségét:

**„az Úr Jézusnak halálából igen sok, igen nagy és kimondhatatlan jótétemények’ következtek műreánk, és igen jeles váltságszereztetett műnekünk, mely örök váltságnak mondatik (Zsid 9,12).”<sup>593</sup>**

A jótétemények vagy felséges jók Radecke szerint sokfélék. Közülük különösen fontos, hogy Jézus halála által lehet szabadságot nyerni a Sátán, a tudatlanság, a bűn és a halál fogságából. Az utóbbit másképp megfogalmazva: általa lehet elnyerni az örök életet, ami ismét csak Krisztus halálából következik. Ez a lehetőség mindenki számára adott, ám nem mindenki tud élni vele, csak azok, akik kielégítik a feltételeket, azaz, képesek követni Krisztust. Számukra

---

<sup>592</sup> Az Istennek igaz ismeretire és az ő szentséges tiszteletire igazgató rövid tudomány. Matthaeus L. Dersinus. ... Anno a nato Christo domino 1643. In Torockószentgörgy. 81r-86r.

<sup>593</sup> AZ ÚRI SZENT VACSORA., i. m., 4v.

kínhalála példát mutat, tulajdonképp az engedelmesség jelképe. Ennek megfelelően Krisztus elsődleges feladata az exemplaritásban áll.

*„Avagy nem a’ Krisztus’ halálába ’s feltámadásába látjuk-e,  
hová vezessen azon szoros út, melyen mennünk kell, tudniillik  
a’ mennyei boldogságban?”<sup>594</sup>*

Radecke azt is hangsúlyozta, hogy Jézus halála erősítette meg az isteni ígéreteket, ami azért meglepő, mert ezt inkább a feltámadással szokták összefüggésbe hozni. A rekonstruálónak az az érzése támad, hogy Radecke Krisztus halálát sokkal fontosabbnak tartotta az üdvösség szempontjából, mint a feltámadást. Ez atipikus álláspontnak számítana a sociniánusok között, s ha így lenne, az alighanem az erdélyi nonadorantistákkal való találkozásból kellene eredeztetni, és csak erre a művére lenne igaz. Végtelenül jellemző azonban a radeckeai rendszerekre, így erre is, hogy az isteni erények nagyon fontos szerepet játszanak benne. Ebben az esetben a Krisztus halála által ébresztett reményre kell utalnunk. Ami a kontroverzia szempontjából a legfontosabb lenne, arról kevés szó esik: a halál által nyert hatalom, azaz, a mennyei királyság meglehetősen visszafogottan van jelen. A negatív tant tehát csak gyanítani lehet.

Mégis jobb helyzetben vagyunk, mint Radecke másik ekkortájt keletkezett műve esetében, amelyben a keresztények kötelességéről volt szó.<sup>595</sup> E kézirat a legnagyobb valószínűséggel a *Szükséges utasítások az egyházi rendszabályokhoz* című 1629-es irattal hozható összefüggésbe, mivel azonban nem foglalkozhatok vele érdemben, rátérek a harmincas évek irodalmára.

1635-ben keletkezett Szentírásbéli tanúbizonyosságoknak lajstroma, melyekből *főképpen az Istennek és az ő szent Fiának, az Jézus Krisztusnak ismereti vétettetik* című kézirat, amelyet másolója a „kolofón” szerint egy alig olvasható, füstös könyvecskében vette észre (amely Dobalyi Mihály<sup>596</sup> által íratott 1635-ben), ahonnan, nehogy az a könyvecske belülről tönkremenjen, szabad idejében lemásolta. A kéziratban a Szentháromságot, Krisztus istenségét, inkarnációját és kettős természetét cáfolják, alighanem iskolai jegyzetről vagy valami hasonlóról van szó. Az egyetlen figyelemre méltó a kéziratban, hogy befejezésében a

---

<sup>594</sup> *Uo.*, 48.

<sup>595</sup> De officiis Christianorum tam in genere, quam in specie brevis admonitio.

<sup>596</sup> Dobalyi Mihályról semmit sem tudunk.

kereszténység még csak nem is az Apostoli hitvallásra, hanem pusztán néhány szentírási helyre alapozódik:

*„Az keresztyéni vallásnak fő fundamentuma 'alapja' az következő  
lókusokban 'helyeken' világosan kifejezvéen vagon: Jn 17,3, 1Kor  
8,5–6, 1Tim 2,5.”<sup>597</sup>*

1636 körülről több halottbúcsúztató vers maradt fenn, amelyeket Horn Ildikó vett számba.<sup>598</sup> Három Mikó Ferenc felett, egy Toroczka Mihályné, egy pedig Sükösd György fölött hangzott el. A Mikó felett mondottban Mikó neve ugyan nem szerepel, azonban egyértelműen rá utal az alábbi versszak.

Csíkban, hol minap is valál,  
Várad sír, hogy így elhalál,  
S az templum, kit te csináltál,  
Hídvégen hagyál.

Mivel tudjuk, hogy Árkosi Gelei Benedeknek volt ilyen búcsúztatója, viszont eddig lappangot, felmerül a kérdés, hogy az előbb felsorolt versek egyike nem az ő szerzeménye-e.

A komplanáció utáni első olyan munka, amely tisztán sociniánus, 1643-ban keletkezett. Szerzőjéről, Dersi Lénárt Mátéről a tulajdonában lévő könyvek alapján Barna József tett megállapításokat.<sup>599</sup> Ezek közül én most csak annyit jegyzek meg, hogy a szerzetetés évében Dersi Lénártot főnöknök választották a kolozsvári óvári iskolában. Műve borzasztóan didaktikus, ugyanis Dersi Lénárt úgy próbálja terjeszteni benne Sozzini antropológiai és krisztológiai eszméit, hogy forrása megnevezése nélkül szinte csak bibliai idézeteken keresztül szólal meg. A kézirat azért érdekes, mert bár Dersi Lénárt Kolozsváron volt senior, *Az Istennek igaz ismeretire és az ő szentséges tiszteletire igazgató rövid tudományát* (Ms. U. 1126) nem ott, hanem a félnapi járóföldre lévő Torockószentgyörgyön írta a maga és barátai használatára és hasznára. Fel is merül a kérdés, hogy miért, ám

---

<sup>597</sup> Szentírásbéli tanúbizonyosságoknak lajstroma, melyekből főképpen az Istennek és az ő szent Fiának, az Jézus Krisztusnak ismereti vétettetik. 111. Ms. U. 189/C.

<sup>598</sup> HORN (2005), 279-300.

<sup>599</sup> BARNA (2005), 443-454.

ugyanilyen érdekes az a tény is, hogy Papolci György a szombatosság felé hajló Karádi Pál apokolipszis-kommentárjának másolását szintén itt fejezte be.<sup>600</sup>

Tóth F. Péter beszédesnek látja, hogy a törvényi tiltás ellenére Karádi ezen művét egy másik lelkész, Kovásznai Péter is elkezdte másolni 1641-ben Muzsnán.<sup>601</sup> Másolásának kronológiájában egy nagyobb törés látszik 1642 és 1645 között.<sup>602</sup> Tóth F. Péter valószínűnek tartja, hogy Kovásznai ekkor került át Muzsnáról Medesérré papnak.<sup>603</sup> Feltételezését alátámasztja az az archivália, amelyből fény derül arra, hogy 1643. augusztus 4-én a falubeli unitárius prédikátor már biztos, hogy Uzoni János volt.<sup>604</sup> Papolci egyébként akkor hagyta el a muzsnai egyházközséget, amikor az a legnehezebb körülmények között vergődött. Tóth F. Péter óv minket attól, hogy Kovásznaiban és a vele kapcsolatban állókban valamiféle tiszta nonadorantista szárnyat lássunk meg, Kovásznai ugyanis másolatának margináliáiban vitatkozott a főszövegben beszélő Karádival.<sup>605</sup> E véleményét talán még osztani is tudom, ám nem szabad, hogy ez elterelje a figyelmet arról, a margináliák a büntető szemrevételezéssel szembeni védekezést is szolgálhatták. Vegyük észre: valaki négy évet áldozott az életéből az 594 lapnyi kézirat lemásolására.

A szegedi munkacsoport már a kilencvenes évek végén felfigyelt az Ms. U. 262-es számot viselő „vegyes” kötet fontosságára, amelyet Balázs Mihály 2007-ben írt le részletesen. Ekkor egy olyan szövegegységet is kijelölt, amelynek jóvoltából olyan megkerülhetetlenül fontos, s addig ismeretlen szövegekhez jutottunk a Dálnoki Nagy-testvérek (Mihály és János) tollából, amelyekben a nonadorantista (többnyire palaeologusi) hagyomány élt tovább.<sup>606</sup> A Dálnokiak életrajzára most annyiban emlékeztetnék csak, hogy Mihály 1648-ban, János pedig 1654-ben halt meg. Hogy testáltak-e elhunytuk előtt könyveket a harmadik, eddig nem említett Dálnokira, Lőrincre, nem tudom, azt azonban igen, hogy amit „János uramra” külön hagyott Lőrinc, azt 1656-ban semmissé nyilvánította.<sup>607</sup>

Mihály és János könyvjegyzékét nem ismerjük, Lőrincét viszont igen,<sup>608</sup> ebben azonban a *Responsio ad Palaeologi librum de magistratu* kivételével semmilyen érdekes iratra nem lelünk. Ennél is jobban csigázhatja fel az érdeklődést az, hogy a Palaeologus

---

<sup>600</sup> TÓTH F. (2007), 26. Itt kell utalnom arra, hogy Túri Tamás 16-18. századi unitárius apokalipszis-kommentárokat tárgyaló disszertációjában részletesen foglalkozik Karádi Pál munkájával.

<sup>601</sup> *Uo.*, 26.

<sup>602</sup> *Uo.*, 28.

<sup>603</sup> *Uo.*, 28.

<sup>604</sup> MUEKvGyLt. RegA [111] P. 12/1.

<sup>605</sup> KESERŰ (2004), 210–224.

<sup>606</sup> BALÁZS (2007), 206–207.

<sup>607</sup> Dálnoki Lőrincz testamentuma. MUEKvGyLt. RegA I/6.

<sup>608</sup> *Erdélyi könyvesházak II. Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely* (1991), 34–37.

műveinek többségét tartalmazó Lisznyai-kódex is órá hagyományozódott. Ez azért nagyon izgalmas, mert más nyomok is arra látszanak utalni, hogy a család valamiképp a nyilvánosságtól teljesen elzárva őrizte a nonadorantista hagyományt.<sup>609</sup> Ezek egyike az a teljesen ismeretlen adat, amely szerint Dálnoki Lőrinc 1658-ban újraíratta végrendeletét, s ekkor nem habozott olyat belevenni, ami példátlan volt a korszakban. Írásait ugyanis, akár ő írta azokat, akár más, halála esetén nem tétette volna pénzzé a családja számára, s nem is az egyházra maradtak volna azok, hanem kizárólag azon atyjafiaira, akik az eklézsiában szolgáltak, vagy ott szerettek volna szolgálni.<sup>610</sup> Nekik is feltételeket kellett viszont teljesíteniük ahhoz, hogy kezükbe vehessék e munkákat. Először is Dálnoki saját házában lévő boltjában zár alatt kellett tartaniuk őket, amelynek egyik kulcsa az aedilisnél, a másinak pedig annál kellett, hogy legyen, aki a házban lakott. Meghagyta azt is, hogy az írásoknak regesztruma legyen, ez az inventárium azonban később rejtélyes módon elveszett.<sup>611</sup> Fontos még az is, hogy csak azokat az írásokat volt szabad az örökösöknek idegennek „közölniük”, amelyekből másik példányt tudtak venni, ami a kéziratokat azonos módon el is vágta a nyilvánosságtól. Márpedig alapvetően épp ezek őrzik a radikális antitrinitarizmus forrásait. Dálnoki Lőrincnek a speciális helyzet szülte döntése alapján azt feltételezhetjük tehát, hogy legkésőbb negyvenes évektől az unitarizmusnak ez a formája egyre inkább csak a beavatottak számára volt hozzáférhető teljes valójában, s ilyen módon az egyébként is rejtőzködésre berendezkedő nonadorantizmus lassanként (értsd: évtizedek alatt) ugyanannak a vallásnak az arkán, titkos oldalává vált, amit *csak egy okos unitárius ember hitt*.<sup>612</sup> Ezt az oldalt a korai időszakban leginkább az átneveltektől kellett óvni, így bizonyára ezért fogalmazódott meg a testamentumban az is, hogy ha valamelyik örökös magánál akarná tartani vagy elszaggatná valamelyik könyvet, akkor az automatikusan kizárja magát a végrendeletben rájuk hagyott más javakból is.<sup>613</sup> E szenzációs adat persze több izgalmas kérdést is felvet. Például, hogy mik lehettek még ebben a raktárszobában a Lisznyai-kódexen kívül, volt-e még ilyen kamra Kolozsváron, s örködtek-e a radikálisok többi híres kolligátuma felett, amelyekbe egy possessor se jegyezte be a nevét, s ha igen, kik? A kérdéseket most megválaszolatlanul hagyva óvatosan teszem fel a kérdést: nem lehetséges-e, hogy végeredményben a túlzásba vitt felügyelet szorította ki annyira a nonadorantisták műveit a hagyományból, hogy a 20.

---

<sup>609</sup> Dálnoki Lőrinc az egyik tulajdonába kerülő kötetből tudhatta, hogy a korábbi possessor, Lisznyai kiknek adta át Enyedi Triacasait lemásolásra. Ez a kolozsvári Akadémiai Könyvtár U 64015 jelzetű kötete. Vö. KÁLDOS (2010), 195.

<sup>610</sup> Dálnoki Lőrinc testamentuma. MUEKvGyLt. RegA I/9.

<sup>611</sup> Dálnoki Lőrinc javainak inventációjáról két rendbéli fragmentum 'töredék'. MUEKvGyLt. RegA I/12.

<sup>612</sup> A dölltel szedett részt vö. KESERŰ (2014), 77.

<sup>613</sup> Dálnoki Lőrinc testamentuma. MUEKvGyLt. RegA I/9.

században Pirnát Antalnak újra fel kellett fedeznie azokat. Végkövetkeztetésül elmondhatjuk, hogy ahogy ezt a fejezetet Lisznyaival kezdtük, úgy vele is kell befejeznünk.

## **Befejezés: Kitekintés a 17. század második felére**

A református egyháztörténészek közül Pokoly domborította ki a leginkább, hogy I. Rákóczi György a szombatosokat annyira összetörte, az unitáriusokat úgy megfélemlítette, hogy azok fia uralkodása alatt mozulni sem mertek.<sup>614</sup> A feltáratlan források dacára (Magyarbún eddigelé ismeretlen esetére gondolok)<sup>615</sup> is alapvetően helytállónak tűnik az a megállapítása is, hogy újabb konnumerációk és templomutalások II. Rákóczi idejében nemigen fordulnak elő, s hogy az unitáriusokkal szemben csak Kolozsvárt lépett fel, ahol 1655-től a város igazgatásában a reformátusok és unitáriusok egyenlő arányban voltak képviselve.<sup>616</sup> Ez az eljárás az unitárius egyháztörténet-írásban kialakult toposzok ellenére csakugyan a reformátusok és unitáriusok számarányának megváltozására vezethető vissza. Megállapítható egyébként, hogy Kénosi Tözsérék a II. Rákóczi György alatti eseményeket a jegyzőkönyvekből rekonstruálták, s jóval kevesebb adatot hallgattak el/módosítottak, mint a korábbi időszakot illetően. Egy-két kompromittáló azért akad, mégis azt húznám inkább alá, hogy a legfontosabb levéltári dokumentumokat, bizonyos, hogy nem ismerték, ezek közül viszont egyeseket – természetesen a kútfő megjelölése nélkül – Gál Kelemen felhasznált. Ilyen az a többször idézett 1659. évi replika, amelyben egyebek között az új képviseleti arány ellen léptek fel az unitáriusok. E fellépés kapcsán erősen kutatandó, hogy hogyan függött össze a lengyel testvérek Lengyelországból való kiűzetésével (1658-1660), ugyanis többször elhangzott az a vád református történetírók részéről, hogy a lengyel unitáriusok Kolozsvára való telepítésének leple alatt a számarányok erőszakos megváltoztatására törekedtek. Tulajdonképp azonban egyáltalán nem egyértelmű, hogy az erdélyi és különösen kolozsvári unitáriusok hogyan viszonyultak hitsorsosaikhoz, mivel a kézművesek betelepítése a városba gazdasági hátránnyal járt volna az ő felekezetük esetében is. Dokumentumok vannak arra nézve, hogy a kolozsváriak taktikáztak azzal, hogy a menekülésük során Kemény katonái által mindenükből kifosztott lengyelek nem tudták biztosítani a céhekbe való felvételüket biztosító összegeket. Nagyon fontos hangsúlyozni, hogy mindez elég bizarr azok után, hogy az ötvenes években minden korábbinál szorosabban működtek együtt a két testvéregyház bizonyos

---

<sup>614</sup> POKOLY (1904), 212.

<sup>615</sup> Magyarbúni konnumerációról való reláció a templom aránt. 1656. MUEKvGyLt. RegB XLI/3.

<sup>616</sup> POKOLY (1904), 212.

egyházi és világi tagjai. Ez arra vezethető vissza, hogy II. Rákóczi lengyel politikájában és politikájára a lengyel unitáriusoknak jelentős befolyása volt. Legalább ugyanilyen fontos szerepet játszott azonban Erdélyben az unitárius vallású Bethlen Ferenc, aki már I. Rákóczinak is befolyásos tanácsnoka volt. Neki címezték azt a körülbelül egy tucatnyi levelet az ötvenes években, amelyek részint talán a fejedelmet, részint pedig az unitáriusokat informálva a Magyar Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának lengyel állagában maradtak ránk. Ezek az iratok olyan problémák iránt is érzékenységet mutatnak, mint Károly király kivégzése, amelyet a puritanizmussal hoztak összefüggésbe, vagy pedig a szinkretista vita. E vita során, amely a negyvenes évek végén robbant ki, bizonyos lutheránus teológusok a felekezetek újraegyesítésének lehetőségeit keresték, s ennek megvalósulását remélve számos olyan heterodox tételt is vallottak, amely az unitáriusoknak nagyon is konveniált volna. Az irénikus/szinkretikus eszmék realizálódása helyett viszont Erdély pusztulása következett be, az aranykor véget ért, s ebből a szempontból nagyon beszédesnek tarthatjuk, hogy Kemény tatár rabságból írt híres levele egy másolatban a gyűjtőlevéltárban is fennmaradt. Borzasztóan izgalmas azonban, hogy az unitáriusok irodalma éveken belül olyan virágzásnak indult, amelyet csak a 16. század végén tapasztalhatunk. Ez részint arra vezethető vissza, hogy a felvilágosodást is megelőlegezve a legképzettebb lengyel teológusok közül is érkeztek ide néhányan, részint pedig arra, hogy felnőtt egy olyan kísérletező kedvű generáció, amely nem igazán érezte antikonfesszionálisának igazi súlyát, ugyanis nem kellett átvészelnie a dési komplanáció megpróbáltatásait. Az általam kézbe vett dokumentumokat figyelembe véve ez párosult egy Apafival való ellentmondásos viszonytal, ám elhamarkodott kijelentéseket nem szeretnék tenni. Annyit viszont előre le lehet szögezni, hogy a kezdetek után Apafi uralkodása alatt válik az erdélyi unitárius egyház története igazán izgalmassá. Tekintve azonban a feltáratlan levéltári darabok és kéziratok számát, ki kell jelentenünk, hogy ez a három évtized tulajdonképp egyelőre vakfolt. E disszertáció e tárgyban tervezett kutatásaimhoz előtanulmányként szolgál.



## Felhasznált irodalom

### A

*A Kolozsvári Akadémiai Könyvtár Régi Magyar Könyvtárgyűjteményeinek katalógusa (2004)* = *A Kolozsvári Akadémiai Könyvtár Régi Magyar Könyvtárgyűjteményeinek katalógusa/Catalogul colecțiilor Biblioteca Maghiară Veche a Bibliotecii Academiei Cluj-Napoca*, a katalógust összeállította KOVÁCS Mária, KUSZÁLIK Eszter, SÁNTHA Emese, SIPOS Gábor, SZŐKE Imola, szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta SIPOS Gábor, Kolozsvár, Scientia-Biblioteca Filialei Cluj-Napoca a Academiei Române, 2004 (Sapientia Könyvek), 624.

*A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig (1964)* = *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, szerkesztette KLANICZAY Tibor, írták BÁN Imre, HOPP Lajos, KLANICZAY Tibor, PIRNÁT Antal, STOLL Béla, TARNAI Andor, VARGA Imre, Bp., Akadémiai, (1964), 648.

**ARGENTI (1983)** = Giovanni ARGENTI *Jelentései magyar ügyekről 1603–1623*, gyűjtötte és sajtó alá rendezte VERESS Endre, Szeged, József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara, 1983 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 7.), 240.

**AMMIANUS (1993)** = AMMIANUS Marcellinus, Róma története, fordította SZEPESSY Gyula, a jegyzeteket és az utószót ADAMIK Tamás írta, Bp., Európa, 1993, 800.

*Az Unitárius Egyház rendszabályai 1626–1850. (1922)* = *Az Unitárius Egyház Rendszabályai 1626–1850.*, levéltári kutatás alapján összeállította magyarázva TÓTH György, Kolozsvár, „Minerva” Irodalmi és Nyomdai Műintézet Részvénytársaság, 1922 (Az Unitárius Egyház Törvényeinek Gyűjteménye III.), 232.

### B

**BALÁZS (1990)** = Mihály BALÁZS, *István Basilius = Ungarländische Antitrinitarier*, Einleitung von B. M., Baden-Baden & Bouxwiller, Valentin Koerner, 1990 (Bibliotheca dissidentium, Répertoire des non-conformistes religieux des seizème et dix-septième siècles XII, Bibliotheca Bibliographica Aureliana CXXI), 51-104.

**BALÁZS (2006)** = BALÁZS Mihály, *Elhúzódó felekezetiesedés és rendhagyó kátéirodalom, Az unitáriusok kátéiról a kezdetektől a dézsi komplanációig* = B. M., *Felekezetiség és fikció*,

*Tanulmányok 16–17. századi irodalmunkról*, Bp., Balassi, 2006 (Régi Magyar Könyvtár, Tanulmányok 8.), 37–75.

**BALÁZS (2006)** = BALÁZS Mihály, *Palaeologus és Fausto Sozzini között, Enyedi György irénikus antitrinitarizmusa* = B. M., *Felekezeti és fikció, Tanulmányok 16–17. századi irodalmunkról*, Bp., Balassi, 2006 (Régi Magyar Könyvtár, Tanulmányok 8.), 95–108.

**BALÁZS (2007)** = BALÁZS Mihály, *A kolozsvári unitárius kollégium 262. számú kódexe = Isten és ember szolgálatában, Erdő János emlékezete*, a kötetet szerkesztette SZABÓ Árpád, Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2007, 197–215.

**BALÁZS (2008)** = BALÁZS Mihály, *Dávid Ferenc életútja*, *Keresztény Magvető*, 114(2008/2), 173–202.

**BALÁZS (2011)** = BALÁZS Mihály, *Egy unitárius könyvről, Különleges kincs a Somogyiban*, Szeged, A Város folyóirata, 23(2011), 14–17.

**BALÁZS (2013)** = BALÁZS Mihály, *Varsolci János és Rettegi János ismeretlen szövegeiről*, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 117(2013/1), 5–22.

**BALÁZS-KESERŰ (2006)** = BALÁZS Mihály-KESERŰ Gizella, *Két ismeretlen régi magyar vers = Ötvös Péter Festschrift*, a kötetet összeállította FONT Zsuzsa, KESERŰ Gizella, Szeged, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara, 2006, 5–23.

**BALOGH (2011)** = BALOGH Judit, *A hatalomépités útjai: a homoródszentpáli Kornis család története* = B. J., *Székelyföldi karrieres, Az udvarhelyszéki nemesség hatalomszerzési lehetőségei a 16. század második felében*, Bp., L'Harmattan-Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, 2011, 57–111.

**BARNA (2005)** = BARNA, József, *Máté Dersi's heritage: additions to the reception of Socinianism in seventeenth century Transylvania = Faustus Socinus and His Heritage*, edited by Lech SZCZUCKI, Kraków, Polish Academy of Arts and Sciences, 2005, 443–454.

**BENCZÉDI (1884)** = BENCZÉDI Gergely, *Egyháztörténelmi adatok LXXIX-LXXX.*, *Az erdélyi unitárius ekklézsiák megbántódásairól 1640–50*, *Keresztény Magvető*, 19(1884/2), 90–93.

**BENCZÉDI (1886)** = BENCZÉDI Gergely, *Egyháztörténelmi adatok CV.*, *A kolozsvári tanács tiltakozása a szombatosság ellen 1608 v. 1609-ben*, *Keresztény Magvető*, 21(1886/6), 349–350.

**BENCZÉDI (1887)** = BENCZÉDI Gergely, *Egyháztörténelmi adatok CVIII.*, *A kolozsvári tanács tiltakozása a kolozsvári óvári iskola elvétele ellen 1613*, *Keresztény Magvető*, 22(1887/2), 114–115.

**BENCZÉDI (1888)** = BENCZÉDI Gergely, *Tordai unitárius papok*, *Keresztény Magvető*, 23(1888/2), 84–97.

**BENE (2003)** = BENE Sándor, *Őskeresők (A Zrínyi-családtörténet és műfaji háttere)*, ItK 107(2003/1), 3-42.

**Biblia, Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás (2006)** = *Biblia, Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás*, GÁL Ferenc, GÁL József, GYÜRKI László, KOSZTOLÁNYI István, ROSTA Ferenc, SZÉNÁSI Sándor és TARJÁNYI Béla fordításának javított szövege új bevezetőkkel és szövegmagyarázatokkal sajtó alá rendezte RÓZSA Huba, Szent István Társulat, Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, 2006 1432.

**BITSKEY (1966)** = BITSKEY István, *Pázmány Péter Korán-cáfolata = B. I., Esmék, művek, hagyományok (Tanulmányok a magyar reneszánsz és barokk irodalomról)*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1996 (Csokonai Könyvtár, Bibliotheca Studiorum Litterarium 7.), 179-194.

**B. NAGY (1973)** = B. NAGY Margit, *Várak, kastélyok, udvarházak, ahogy a régiek látták: XVII–XVIII. századi erdélyi összeírások és leltárak*, Bukarest, Kriterion, 1973, 412.

**BORBÉLY (1924)** = BORBÉLY István, *A mai unitárius hitelvek kialakulásának története (Rendszeres unitárius hittan-történet) (Folytatás)*, Keresztény Magvető 56(1924/1) 1-20.

**BOROS (1938)** = BOROS György, *Agh István püspök élete főtekintettel külföldi tanulására, tanári és irodalmi munkásságára*, Keresztény Magvető 70(1938/1), 13-23.

**BOROS (1938)** = BOROS György, *Agh István püspök élete főtekintettel külföldi tanulására, tanári és irodalmi munkásságára, Agh I. a tanár (2-ik közlemény)*, Keresztény Magvető 70(1938/2), 81-84.

## D

**DÁN (1987)** = DÁN Róbert, *Az erdélyi szombatosok és Péchi Simon*, Bp., Akadémiai, 1987 (Humanizmus és Reformáció 13), 332.

**DÁNÉ (2007)** = DÁNÉ Veronka, *Tasnádi Ruber Mihály püspökről és családjáról*, Református Szemle, Az Erdélyi Református Egyházkerület a Királyhágómelléki Református Egyházkerület és az Evangélikus–Lutheránus Egyház hivatalos lapja, 100(2007/4), 746–759.

**Defensio Francisci Davidis and De dultitate tractatus Francisci Davidis (Cracoviae) 1582 (1983)** = *Defensio Francisci Davidis and De dultitate tractatus Francisci Davidis (Cracoviae) 1582*, introduced by Mihály BALÁZS, Bp., Akadémiai, 1983 (Bibliotheca Unitariorum I), 494.

**DEMETER (2006)** = DEMETER Zsuzsa, „Valjon inkább nem poesis költeményé mindez?”, *Kovácsnai Tóth Sándor Gyöngyösi értelméhez = Historia litteraria a XVIII. században*,

szerkesztette CSÖRSZ Rumen István, HEGEDŰS Béla, TŰSKÉS Gábor, munkatárs BRETZ Annamária, Bp., Universitas, 2006 (Irodalomtudomány és Kritika, Tanulmányok), 371-385.

***Die Philosophie des 17. Jahrhunderts (2001) = Die Philosophie des 17. Jahrhunderts, 4/2,*** herausgegeben von Helmut HOLZHEY und Wilhelm SCHMIDT-BIGGEMANN unter Mitarbeit von Vilem MUDROCH, Basel, Schwabe & CO AG 2001, 1508.

**DOMAŃSKI–SZCZUCKI (1960) = Juliusz DOMAŃSKI–Lech SZCZUCKI, *Miscellanea arianica*,** Archiwum Historii Filozofii i Myśli Społecznej, 6(1960), 199-287.

## E

**ENYEDI (1997) = ENYEDI György *Válogatott művei*,** válogatta BALÁZS Mihály és KÁLDOS János, az előszót BALÁZS Mihály a jegyzeteket BALÁZS Mihály, KÁLDOS János és SZALAI Judit írta, a latin szövegeket SZALAI Judit és LATZKOVITS Miklós fordította, Bukarest–Kolozsvár, Kriterion, 1997 (Téka), 71–84.

***Erdélyi és hódoltsági jezsuita missziók (1617-1625) (1990) = Erdélyi és hódoltsági jezsuita missziók (1617-1625),*** sajtó alá rendezte BALÁZS Mihály, FRICSY Ádám, LUKÁCS László, MONOK István, Szeged, Scriptorum, 1990 (Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 26/2), I/2. 552.

***Erdélyi országgyűlési emlékek történeti bevezetésekkel (1881) = Erdélyi országgyűlési emlékek történeti bevezetésekkel,*** szerkeszti SZILÁGYI Sándor, VII, Buda–Pest, M. T. Akadémia Könyvkiadó-hivatala, 1881 (Magyar Történelmi Emlékek), 568.

***Erdélyi országgyűlési emlékek történeti bevezetésekkel (1882) = Erdélyi országgyűlési emlékek történeti bevezetésekkel,*** szerkeszti SZILÁGYI Sándor, VIII, Buda–Pest, A M. Tud. Akadémia Könyvkiadó-hivatala, 1882 (Magyar Történelmi Emlékek), 544.

***Erdélyi országgyűlési emlékek történeti bevezetésekkel (1884) = Erdélyi országgyűlési emlékek történeti bevezetésekkel,*** szerkeszti SZILÁGYI Sándor, X, Bp., A M. Tud. Akadémia Könyvkiadó-hivatala, 1884 (Magyar Történelmi Emlékek), 534.

## F

***Fasciculus rerum scholasticarum Collegii Claudiopolitani Unitariorum 1626–1696 (1997)*** = *Fasciculus rerum scholasticarum Collegii Claudiopolitani Unitariorum 1626–1696,* prepared and arranged by Edit DOMÁNYHÁZI, Miklós LATZKOVITS, Szeged, József Attila University, 1997 (Fontes Rerum Scholasticarum VII/1.), 202.

**FEHÉR (2005)** = FEHÉR János, *Az alsórákosi Bethlen-kastély*, Korunk, 16(2005/12), 43–59.

**FLEISCHMANN (2006)** = Stefan FLEISCHMANN, *Szymon Budny, Ein theologisches Portrait des polnisch-weißrussischen Humanisten und Unitariers (ca. 1530–1593)*, Köln–Weimar–Wien, Böhlau, 2006 (Bausteine zur Slavischen Philologie und Kulturgeschichte, Reihe A: Slavistische Forschungen, 53), 284.

**Földi és égi hitviták, Válogatás Jacobus Palaeologus munkáiból (2003)** = *Földi és égi hitviták, Válogatás Jacobus Palaeologus munkáiból*, fordította NAGYILLÉS János, válogatta, az előszót és a jegyzeteket írta BALÁZS Mihály, Bp.–Kolozsvár, A Dunánál–Qui One Quint, 2003, 204.

## H

**HELTAI (1994)** = HELTAI János, *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*, Bp., Balassi, 1994 (Humanizmus és Reformáció, 21), 196.

**HELTAI (2008)** = HELTAI János, *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655)*, Országos Széchényi Könyvtár–Universitas, 2008 (Res Libraria II.), 376.

**HEREPEI (1965)** = HEREPEI János, *Idősebb Tiszabecsi P. Tamás = H. J., Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében*, Bp.–Szeged, 1965 (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez I.), 124–132.

**HEREPEI (1965)** = HEREPEI János, *Bojti Veres Gáspár = H. J., Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében*, Bp.–Szeged, 1965 (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 1.), 194–198.

**HEREPEI (1971)** = HEREPEI János, *Csanádi Pál, az unitárius püspök, orvos és egy régi gyökerű temetkezési szokásunk = H. J., Művelődési törekvések a század második felében*, Bp.–Szeged 1971 (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez III.), 481–491.

**HEVESI (2015)** = HEVESI Andrea, *A 17. századi unitárius énekeskönyvek gyülekezeti énekanyaga és a 16. századi, 17. század eleji protestáns gyülekezeti énekhagyomány*, Szeged, 2015, 214. Doktori disszertáció.

**HORN (2005)** = HORN Ildikó, *Tündérország útvesztői, Tanulmányok Erdély történelméhez*, Bp., ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, 2005, 279–300.

## I

**Ifjabb PLINIUS (1966)** = Ifjabb PLINIUS, *Levelek*, ford. BORZSÁK István, MARÓTI Egon, MURAKÖZY Gyula, SZEPESSY Tiobor, az utószót SZEPESSY Tibor írta, Magyar Helikon, 1966, 612.

## J

**JAKAB (1888)** = JAKAB Elek, *Baumgart Bálint élet- és jellemrajza*, Keresztény Magvető, 23(1888/5), 301–313.

**JAKAB (1890)** = JAKAB Elek, *Enyedi György élete (Folyt. és vége)*, Keresztény Magvető, 25(1890/4), 211–244.

**JAKAB (1892)** = JAKAB Elek, *Egyháztörténelmi adatok CXXII., Virrasztásaim XII.*, Keresztény Magvető, 27(1892/2), 84–89.

**JAKAB (1896)** = JAKAB Elek, *Az unitarizmus aláhanyatlása János Zsigmond vál. király és Dávid Ferencz halála után*, Keresztény Magvető, 31(1896/2), 82–84.

**JAKÓ (1999)** = JAKÓ Klára, *Szalánczyak (Egy fejezet az erdélyi fejedelemség keleti diplomáciájának történetéből) = Emlékkönyv Imreh István születésének nyolcvanadik születésnapjára*, szerkesztette KISS András, KOVÁCS KISS Gyöngy, POZSONY Ferenc, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1999, 199–210.

**JUHÁSZ (1947)** = JUHÁSZ István, *A székelyföldi református egyházmegyék*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1947 (Erdélyi Tudományos Füzetek 201), 176.

## K

**KÁLDOS (1995)** = KÁLDOS János, *Az erdélyi unitárius egyház Enyedi György püspöksége idején (1592–1597) = Europa, Balcanica–Danubiana–Carpathica 2/A*, főszerkesztő MISKOLCZY Ambrus, Bp., Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Román Filológiai Tanszék, 1995, 138–156.

**KÁLDOS (2010)** = KÁLDOS János, *Enyedi György prédikációinak szöveggyománya = Érték és értelmezés*, szerkesztette BOKA László, SIRATÓ Ildikó, Bp., Bibliotheca Nationalis Hungariae–Gondolat, 2010 (Bibliotheca Scientiae & Artis 1), 188–207.

**KANT (2013)** = Immanuel KANT *Metafizikai és teológiai előadásai*, fordította MESTERHÁZI Miklós, Bp., Atlantisz, 2013 (Mesteriskola), 544.

**KANYARÓ (1898)** = KANYARÓ Ferencz, *Enyedi György egyházi beszédei (Folyt.)*, Keresztény Magvető 33(1898/2), 79–80.

**KAWECKA-GRYCZOWA (1974)** = Alodia KAWECKA-GRYCZOWA, *Ariańskie oficyny wydawnicze Rodeckiego i Sternackiego, Dzieje i bibliografia–Les imprimeurs des antitrinitaires polonais Rodecki et Sternacki, Histoire et bibliographie*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1974, Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 384.

**KECSKEMÉTI (1998)** = KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet, A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., Universitas, 1998, 326.

**KECSKEMÉTI (2007)** = KECSKEMÉTI Gábor, *A genus iudiciale a 16–17. századi magyarországi irodalomban és irodalomelméletben* = K. G., „A böcsületre kihaladott ékes és mesterséges szóllás, írás”, *A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján*, Bp., Universitas, 2007 (Irodalomtudomány és Kritika, Tanulmányok), 377-402.

**KELEMEN (1901)** = KELEMEN Lajos, *Nagyteremi Sükösd György végrendelete*, 1631. márczius 20., Történelmi Tár, 2(1901), 299–305.

**KEMÉNY János és BETHLEN Miklós művei (1980)** = KEMÉNY János és BETHLEN Miklós *Művei*, a szöveggondozás és a jegyzetek V. WINDISCH Éva munkája, Bp., Szépirodalmi, 1980 (Magyar Remekírók), 1324.

**KÉNOSI TŐZSÉR (1991)** = KÉNOSI TŐZSÉR János, *De Typographiis et Typographis Unitariorum in Transylvania–Bibliotheca Scriptorum Transylvano-Unitariorum*, compiled by Ferenc FÖLDESI, Szeged, Scriptum, 1991 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 32.), 196.

**KÉNOSI TŐZSÉR–UZONI FOSZTÓ (2002)** = János KÉNOSI TŐZSÉR–István UZONI FOSZTÓ, *Unitario-ecclesiastica historia Transylvanica*, edited by János KÁLDOS, introduced Mihály BALÁZS, revised by Miklós LATZKOVITS, Bp., Balassi, 2002 (Bibliotheca Unitariorum IV/1–3), II, 1206.

**KÉNOSI TŐZSÉR–UZONI FOSZTÓ (2005)** = KÉNOSI TŐZSÉR János–UZONI FOSZTÓ István, *Az erdélyi unitárius egyház története*, I., fordította MÁRKOS Albert, a bevezető tanulmányt írta és a fordítást a latin eredetivel egybevetette BALÁZS Mihály, sajtó alá rendezte HOFFMANN Gizella, KOVÁCS Sándor, MOLNÁR B. Lehel, Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2005 (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 4/1.), 972.

**KÉNOSI TŐZSÉR–UZONI FOSZTÓ (2009)** = KÉNOSI TŐZSÉR János–UZONI FOSZTÓ István, *Az erdélyi unitárius egyház története*, II., fordította MÁRKOS Albert, a fordítást a latin eredetivel egybevetette BALÁZS Mihály, sajtó alá rendezte HOFFMANN Gizella, KOVÁCS Sándor,

MOLNÁR B. Lehel, térképeket készítette ELEKES Tibor, Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2009 (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 4/2.), 842.

**KESERŰ (1963)** = KESERŰ Bálint, *Epiktétosz magyarul – a XVII. század elején*, Acta Universitatis Szegediensis Sectio Litteraria, III(1963), 3–44.

**KESERŰ (1973)** = KESERŰ Bálint, *Vallási ellenzéki törekvések a magyar késő-renaisszánszban*, Szeged, 1973, 347. Kandidátusi értekezés.

**KESERŰ (2000)** = KESERŰ, Bálint, *Die ungarische unitarische Literatur nach György Enyedi (Über ideengeschichtlich relevante Werke aus der Zeit 1597–1636) = György Enyedi and Central European Unitarianism in the 16–17<sup>th</sup> Centuries*, edited by Mihály BALÁZS, Gizella KESERŰ, Bp., Balassi, 2000 („Studia Humanitatis”, Publications of the Centre for Renaissance Research 11), 107–124.

**KESERŰ (1997)** = KESERŰ Gizella, *Andrzej Wiszowaty Religio rationalisa és Erdély = Művelődési törekvések a korai újkorban, Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, a kötetet szerkesztette BALÁZS Mihály, FONT Zsuzsa, KESERŰ Gizella, ÖTVÖS Péter. a névmutatót összeállította Sz. Schaffer Andrea, technikai munkatárs Machan Eszter, Szeged, József Attila Tudományegyetem Régi magyar irodalom tanszéke, 1997 (Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35.), 246.

**KESERŰ (2004)** = KESERŰ Gizella, *János Várfalvi Kósa = Bibliotheca Dissidentium, Répertoire des non-conformistes religieux des seizième et dix-septième siècles, XXIII, Ungarländische Antitrinitarier, III*, édité par André SÉGUENNY en collaboration avec Jean ROTT, Baden-Baden & Bouxwiller, Éditions Valentin Koerner, 2004 (Bibliotheca Bibliographica Aureliana CCIV), 195–226.

**KESERŰ (2007)** = KESERŰ Gizella, *Az erdélyi unitárius egyház megkésett konfesszionálódása és a lengyel testvérek a 17. század elején = „Nem süllyed az emberiség!”... Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*, főszerkesztő JANKOVICS József, felelős szerkesztő CSÁSZTVAY Tünde, szerkesztők CSÖRSZ Rumen István, SZABÓ G. Zoltán, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet, 2007, 429–449.

**KESERŰ (2014)** = KESERŰ Gizella, *Körmöczi János és a nonadorantista hagyomány*, Keresztény Magvető 120(2014/3–4), 264–282.

**KESERŰ-BALÁZS (2016)** = KESERŰ Gizella-BALÁZS Mihály, *Előfutárok vagy korán elhervadt virágok? Újabb eredmények és megfontolások a nemzetközi antitrinitarizmus-kutatásban = A felvilágosodás előzményei Erdélyben és Magyarországon (1650-1750)*, szerkesztette BALÁZS Mihály, BARTÓK István, Szeged, SZTE Magyar Irodalmi Tanszék, 2016, 55-72.



**Két könyv az Egyedülvaló Atyaistennek, a Fiúnak és a Szentléleknek hamis és igaz ismeretéről (2002)** = *Két könyv az Egyedülvaló Atyaistennek, a Fiúnak és a Szentléleknek hamis és igaz ismeretéről*, fordította PÉTER Lajos, a fordítást az eredetivel összevetette és a bevezető tanulmányt írta BALÁZS Mihály, Kolozsvár, Unitárius Egyház, 2002 (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 2.), 302.

**KISS (2009)** = KISS András, *Báthory Gábor és a kolozsvári református eklézsia megalakulása* = *Báthory Gábor és kora*, szerkesztette PAPP Klára, JENEY-TÓTH Annamária és ULRICH Attila, Debrecen, A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete–Az Erdély-történeti Alapítvány, 2009, 293–309.

**KOHN (1889)** = KOHN Sámuel: *A szombatosok, Történetük, dogmatikájuk és irodalmuk különös tekintettel Péchi Simon főkanzellár életére és munkáira*, Bp., Az Athenaeum R. Társulat Könyvnyomdája, 1889, 377.

**Kolozsvári emlékirók 1603–1720 (1990)** = *Kolozsvári emlékirók 1603–1720*, a bevezető tanulmányt írta és az időrendi áttekintést összeállította BÁLINT József, a forrásokat válogatta és jegyzetekkel ellátta PATAKI József, Bukarest, Kriterion, 1990, 422.

**KONCZ (1882)** = KONCZ József, *Az erdélyi ev. ref. egyház vallássérelmei 1631-ben*, Protestáns Közlöny, 12(1882), 388–396.

**KONCZ (1882)** = KONCZ József, *Egyháztörténelmi adatok LIV., A kis-solymosi Unitarius Eklézsia történetéhez*, Keresztény Magvető, 17(1882/2), 107–110.

**KONCZ (1884)** = KONCZ József, *Egyháztörténelmi adatok LXXXV-LXXXVII., Adatok az udvarhelyszéki orthodox és unitárius atyafiak XVII. száz esztendőbeli történelméhez*, Keresztény Magvető, 19(1884/3). 163–166.

**KONCZ (1884)** = KONCZ József, *Egyháztörténelmi adatok LXXIII-LXXVIII, A héjasfalvi orthodox és unitárius atyafiaknak tusakodása a XVII. százban*, Keresztény Magvető, 19(1884/1), 27–32.

**KONCZ (1884)** = KONCZ József, *Egyháztörténelmi adatok LXXI-LXXIII., A muzsnai orthodox és unitárius atyafiak tusakodása a XVII. százban*, Keresztény Magvető, 19(1884/2), 94–97.

**KONCZ (1884)** = KONCZ József, *Egyháztörténelmi adatok LXXXV-LXXXVII., Adatok az udvarhelyszéki orthodox és unitárius atyafiak XVII. száz esztendőbeli történelméhez*, Keresztény Magvető, 19(1884/3), 165–166.

**KONCZ (1891)** = KONCZ József, *Egyháztörténelmi adatok CXIX., Radeczky Bálint unitárius püspök (1616-1632) levele Kornis Ferenchez, 1624. október 9.*, Keresztény Magvető, 26(1891/3). 162-164.

**KONCZ (1905)** = KONCZ József, *Adatok a bözödi ev. ref. egyházközség történetéhez*, Maros-Vásárhely, Benkő László Ev. Ref. Kollégium Könyvnyomdája, 1905, 56.

**Korai szombatos írások (2010)** = *Korai szombatos írások*, sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta ÚJLAKI-NAGY Réka, Szeged, 2010 (Fiatal Filológusok Füzetei, Korai Újkor 7.) 232.

**KOVÁCS (1971)** = KOVÁCS Lajos, *Adatok Toroczkai Mátéről*, Keresztény Magvető, 77(1971/3), 111-113.

**KOVÁCS (2009)** = KOVÁCS Sándor, *Unitárius Egyháztörténet*, Kolozsvár, Protestáns Teológiai Intézet, 2009, 208.

**KOVÁCS (2013)** = KOVÁCS Sándor, *Unitárius felfogások az úri szent vacsoráról a 16–18. században, Bevezetés és források = Nyelv, lelkiesség és regionalitás a közép- és kora újkorban, Előadások a VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson, Kolozsvár, 2011. augusztus 22–27.*, a kötetet szerkesztették GÁBOR Csilla, KORONDI Ágnes, LUFFY Katalin, TÓTH Zsombor, BALOGH F. András, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó–Bolyai Társaság, 2013, 214–240.

**Körmöczy János és a kortárs eszmei áramlatok (2014)** = *Körmöczy János és a kortárs eszmei áramlatok*, Keresztény Magvető, 120(2014/3–4), 528.

**KRUPPA (2012)** = KRUPPA Tamás, *Megjegyzések a Báthoryak valláspolitikájáról az 1580-as években. Erőfeszítések a protestáns vallásgyakorlat korlátozására (1579–1581)*, Keresztény Magvető, 118(2012/3), 229–244.

## L

**LOVAS (2014)** = LOVAS Borbála, *Textológiai és értelmezésbeli kérdések Enyedi György magyar nyelvű munkáiban, A prédikációgyűjtemény*, Bp., 2014, 432. Doktori disszertáció.

## M

**MACZELKA (2014)** = MACZELKA Csaba, *Angol szerzők idézettsége peregrinációs albumainkban = Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások*, szerkesztette BIRÓ Annamária–BOKA László, Nagyvárad–Budapest, Partium–reciti, 2014, 41–54.

**MAKKAI (1954)** = I. RÁKÓCZI György *birtokainak gazdasági iratai (1631-1648)*, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta MAKKAI László, Bp., Akadémiai. 1954, 680.

**MOLNÁR (2009)** = MOLNÁR Antal, *Az első magyar nyelvű Epiktétosz-fordítás szerzőségének kérdéséhez. = Szolgálatomat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek*, szerkesztette

CSÁSZTVAY Tünde, NYERGES Judit, Bp., Balassi-MTA Irodalomtudományi Intézet, 2009 (Humanizmus és Gratuláció), 261-265.

**MOLNÁR (2013)** = MOLNÁR Dávid, *Valentinus Radecius: Apologia (1618)*, ItK, 117(2013/1), 39–60.

**MOLNÁR (2015)** = MOLNÁR Dávid, *Valentin Radecke, Radecke életpályája püspökké választásáig*, Keresztény Magvető, 121(2015/1), 22–39.

**MOLNÁR (2015)** = MOLNÁR Dávid, *Valentin Radecke, Radecke életpályája püspökké választásától plébánossá választásáig (1615–1622)*, Keresztény Magvető, 121(2015/2), 155–191.

**MOLNÁR (2012)** = MOLNÁR Lehel, *A háromszéki unitáriusok 17. századi történetéhez, Toposz és valóság közt*, Keresztény Magvető, 118(2012/3), 245–275.

**MOLNÁR (2014)** = MOLNÁR Lehel, *Bethlen Gábor papja, Keserői Dajka János és a háromszéki unitáriusok = „Eklézsiáknak, egyházi szolgálóknak egyetlenegy dajkája”*, *Tanulmányok Bethlen Gábor egyházpolitikájáról*, szerkesztette DÁNÉ Veronka, SZABADI István, Debrecen, A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete–A Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, 2014 [Speculum Historiae Debreceniense 17. (A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete Kiadványai)], 31–57.

**MOUT (1988)** = M. E. H. N. MOUT, *Calvinoturcismus und Chiliasmus im 17. Jahrhundert, Pietismus und Neuzeit, Ein Jahrbuch zur Geschichte des neueren Protestantismus*, 14(1988), 72–84.

**MULSOW (2008)** = Martin MULSOW, *Islam und Sozinianismus, Eine Parallelwahrnehmung der Frühen Neuzeit = Wahrnehmung des Islam zwischen Reformation und Aufklärung*, Hrsgg. Dietrich Klein, Birte Platow, Paderborn, Wilhelm Fink, 2008, 27–40.

## N

**N. AJTAI KOVÁCS (1879)** = N. AJTAI KOVÁCS István, *A székely-kereszturi unitárius hitközség történeti rajza kezdetétől mostanig*, Keresztény Magvető, 14(1879/2), 67–91.

**NAGY (1875)** = NAGY János, *Hidvégi Mikó Ferencz életrajza*, Keresztény Magvető, 10(1875/1), 1–44.

**NAGY (1947)** = NAGY Lajos, *Harc a székelykeresztúri templomért a XVII. század elején*, Református Szemle, 42(1947), 516.

**NAGY (2006)** = NAGY Márta, *Egy főúri rangra emelkedett nemes élete: Hidvégi Mikó Ferenc (1585–1635)*, A Csíki Székely Múzeum Évkönyve 2005, I., 1(2006), 83–119.

**NAGY (2001)** = NAGY Zsófia Borbála, *Asszonyok „árnyék képe”*, *Nőkérdés a XVIII-XIX. századi halotti beszédekben*, Irodalomtörténet, 82(2001). 23-41.

## Ö

**ÖTVÖS (1859)** = ÖTVÖS Ágoston, *Geleji Katona István élete s levelei I. Rákóci Györgyhöz*, Új Magyar Múzeum. Egyszersmind a Magyar Akadémia Közlönye, 9(1859). 199-233.

## Ő

**ŐSZ (2014)** = ŐSZ Sándor Előd, *Bibliotheca Calviniana Transylvanica, Kora újkori Kálvinkiadások Erdélyben–Frühneuzetliche Calvin-Ausgaben in Siebenbürgen*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület–Erdélyi Református Egyházkerület, 2014 (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 21.), 504.

## P

**PAP (2002)** = PAP Balázs, *Egy tizenhetedik századi református-unitárius hitvita dokumentumáról – Csanádi Pál: Pöröly –*, *Keresztény Magvető*, 108(2002/2–3), 196–216.

**PANNENBERG (2009)** = Wolfhart PANNENBERG, *Teológia és filozófia, A két tudomány viszonya és közös története*, Bp., L'Harmattan Kiadó, 2009 (Coram Deo), 280.

**PÉTER (1935)** = PÉTER Sándor, *A mujnai unitárius egyházközség rövid története*, *Keresztény Magvető*, 67(1935/4–5), 201–220.

**PIRNÁT (1961)** = Antal PIRNÁT, *Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier in den 1570-er Jahren*, Budapest, 1961, Akadémiai, 1961, 218.

**PIRNÁT (1990)** = PIRNÁT Antal, *Néhány adalék Johann Sommer és Melius Péter műveinek bibliográfiájához = Collectanea Tiburtiana, Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*, a kötetet szerkesztette GALAVICS Géza, HERNER János, KESERŰ Bálint, Szeged, József Attila Tudományegyetem, 1990 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 10.), 179–184.

**PLATÓN (2000)** = PLATÓN, *Ión, Menexenosz*, fordította KÖVENDI Dénes (Menexenosz) és RITOÓK Zsigmond (Ión), a Menexenosz fordítását ellenőrizte, a jegyzeteket és az utószót írta STEIGER Kornél, *Az Ión jegyzeteit és utószavát RITOÓK Zsigmond írta*, Bp., Atlantisz, 2000 (A kútnál), 45-103

**PLUTARKHOSZ (2001)** = PLUTARKHOSZ, *Párhuzamos életrajzok*, fordította MÁTHÉ Elek, a jegyzeteket és az utószót írta HEGYI Dolores, a Homérosz-sorokat DEVECSERI Gábor, az egyéb versidézeteket KÁRPÁTHY Csilla fordította, Bp., Osiris, 2001 (Sapientia Humana), I, 1068.

**POKOLY (1904)** = POKOLY József, *Az erdélyi református egyház története*, II, Bp., 1904, 298.

**PSB XXXIX (1999-2000)** = Janusz TAZBIR, *Smalc* = Polski Słownik Biograficzny, XXXIX, red. Stefan SŁOMKIEWICZ- Zygmunt SOCZEK, Kraków, Polska Akademia Umiejętności, 1999-2000, 185-187.

## R

**Régi Magyar Költők Tára, Az unitáriusok költészete (1967)** = *Régi Magyar Költők Tára, Az unitáriusok költészete*, XVII/4, sajtó alá rendezte STOLL Béla, TARNÓCZ Márton és VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1967, 736.

**Régi magyarországi nyomtatványok (1983)** = *Régi magyarországi nyomtatványok*, II, BORSA Gedeon, HERVAY FERENC ÉS HOLL Béla munkája, FAZAKAS József, HELTAI János, KELECSÉNYI Ákos és VÁSÁRHELYI Judit közreműködésével, szerkesztette BORSA Gedeon és HERVAY Ferenc, lektorálta BITSKEY István, Bp., Akadémiai, 2000, 856.

**Régi magyarországi nyomtatványok (2000)** = *Régi magyarországi nyomtatványok*, III, HELTAI János, HOLL Béla, PAVERCSIK Ilona és P. VÁSÁRHELYI Judit munkája, DÖRNYEI SÁNDOR, V. ECSEDY Judit és KÄFER István közreműködésével, szerkesztette HELTAI János, lektorálta BORSA Gedeon és KULCSÁR Péter, Bp., Akadémiai, 2000, 1118.

**Régi magyarországi nyomtatványok (2012)** = *Régi magyarországi nyomtatványok*, IV, HELTAI János, PAVERCSIK Ilona, Perger Péter és P. VÁSÁRHELYI Judit munkája, V. ECSEDY Judit és KÄFER István közreműködésével, szerkesztette P. VÁSÁRHELYI Judit, lektorálta BITSKEY István és BORSA Gedeon, Bp., Akadémiai, 2012, 1364.

## S

**SAS (2003)** = SAS Péter, *A bonchidai Bánffy-kastély egykori kéziratgyűjteménye*, Könyvesház 12(2003/1–2), 48–50.

**SCHMEISSER (2014)** = Martin SCHMEISSER, *Johann Crells aristotelische Ethik und die Moralphilosophie an der Academia Norica in den ersten Jahrzehnten des 17. Jahrhunderts = Religiöser Nonkonformismus und frühneuzeitliche Gelehrtenkultur*, herausgegeben von

Friedrich VOLLHARDT, Berlin, Akademie, 2014 (Quellen und Darstellungen zur Geschichte des Antitrinitarismus und Sozinianismus in der Frühen Neuzeit 2) 101–119.

**SÍK (1939)** = SÍK Sándor, *Pázmány, Az ember és az író*, Bp., Szent István-Társulat, 1939, 450.

**SIMON (2016)** = SIMON József, *Explicationes Explicationum, Filozófia, irodalom és egzegetika Enyedi György (1555–1597) életművében*, Bp., Typotex, 2016, 376.

**SIPOS (2001)** = SIPOS Gábor, *A kolozsvári református egyházközség a XVII. században = Kolozsvár 1000 éve, A 2000. október 13–14-én rendezett konferencia előadásai*, szerkesztette DÁNÉ Tibor Kálmán, EGYED Ákos, SIPOS Gábor, WOLF Rudolf, Kolozsvár, Erdélyi Erdélyi Múzeum-Egyesület–Magyar Közművelődési Egyesület, 2001, 90–99.

**SIPOS (2009)** = SIPOS Gábor: *Katolikus-református vita a Szilágyságban a 17. század elején = Báthory Gábor és kora*, szerkesztette PAPP Klára, JENEY-Tóth Annamária, ULRICH Attila, Debrecen, A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete – Erdély-történelmi Alapítvány, 2009, 311-323.

**Q. Septimi Florentis Tertulliani Apologeticus, The Text of Oehler, Annotated, with an Introduction (2012)** = *Q. Septimi Florentis Tertulliani Apologeticus, The Text of Oehler, Annotated, with an Introduction*, Tertullian translated by Alexander SOUTER, edited by Franz OEHLER and John E. B. MAYOR, Cambridge-New York-Melbourne-Madrid-Cape Town-Singapore-Sao Paulo-Delhi-Mexico City, Cambridge University Press, 2012, 498.

## Sz

**SZABÓ (2003)** = SZABÓ András Péter, *A dési per történelmi háttere*, Egyháztörténelmi Szemle, 4(2003/2), 29–56.

**SZABÓ (2010)** = SZABÓ Péter, *Brandenburgi Katalin tettetései a hit és a török hűség dolgában, „Publice aber doch noch Professionem Reformatae Religionis simuliret” = Színlelés és rejtőzködés, A kora újkori magyar politika szerepjátékai*, szerkesztette G. ETÉNYI Nóra és HORN Ildikó, Bp., L’Harmattan–Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, 2010, 109–123.

**SZCZUCKI (1980)** = Lech SZCZUCKI, *Két XVI. századi eretnek gondolkodó (Jacobus Paleologus és Christian Francken)*, Bp., Akadémiai, 1980 (Humanizmus és Reformáció 9), 180.

**SZEGEDI (2011)** = SZEGEDI Edit, *Valentin Radecius és az egyházi hagyomány legitimitása*, Keresztény Magvető, 117(2011/3), 287–296.

**Székely oklevéltár (1897)** = *Székely oklevéltár*, VI., szerkesztette SZÁDECZKY Lajos, Kolozsvár, AJTAI K. Albert Könyvnyomdája, 1897, 480.

**SZENTPÉTERI–VISKOLCZ (2005)** = SZENTPÉTERI Márton–VISKOLCZ Noémi, *Egy református-unitárius hitvita erdélyben 1641-ben* = „Tenger az igaz hitrül való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne...” *Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról*, szerkesztette HELTAI János, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 2005, 93–102.

**Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei (1879)** = *Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei*, kiadta Szilágyi Sándor, Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó-Hivatala, 1879, 496.

**SZILÁGYI (1883)** = *Erdélyi országgyűlési emlékek történeti bevezetésekkel (1629-1637)*, szerkeszti SZILÁGYI Sándor, 9., Budapest, A M. T. Akadémia Könyvkiadó-Hivatala, 1883, 604.

**SZILÁGYI (1886)** = SZILÁGYI Sándor, *Egyháztörténelmi adatok C., A musnai reformátusok és unitáriusok versengése történetéhez*, Keresztény Magvető, 21(1886/1), 29.

**SZINNYEI (1908)** = SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, XII., Bp., kiadja Hornyánszky Viktor, 1908 (A Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése Utánnymomat-sorozata, Bp., 1980-1981), 754-758.

**SZONTAGH (2001)** = SZONTAGH Pál, *Fejedelemasszonyok – asszonyfejedelmek, Izabella Kazimira, Mária Krisztierna és Brandenburgi Katalin uralkodása az erdélyi fejedelemségben*, *Confessio*, 25(2001/2), 106–112.

## T

**TAZBIR (1964)** = Janusz TAZBIR, *Bracia Polscy w Siedmiogrodzie 1660–1784*, Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1964, 178.

**TERTULLIANUS (1986)** = TERTULLIANUS *Művei*, szerkesztette VANYÓ László, a fordításokat az eredeti szöveggel egybevetette NÁDASDY Alfonz OSB. Budapest, Szent István Társulat, Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, 1986 (Ókeresztény Írók XII.), 1060.

***The Manuscripts of the Unitarian College of Cluj/Kolozsvár in the Library of the Academy in Cluj-Napoca (1997)*** = *The Manuscripts of the Unitarian College of Cluj/Kolozsvár in the Library of the Academy in Cluj-Napoca*, compiled by Elemér LAKÓ, the present English version was compiled by the team initiated by Bálint Keserű: Mihály BALÁZS, József BARNA, Gyöngyi BÍRÓ, Edit DOMÁNYHÁZI, Zsuzsa FONT, Attila B. Kis, János KÁLDOS, Gizella

KESERŐ, Barna KOVÁCS, Annamária KOMÁROMI, Andrea SCHAFFER, Enéh SZABÓ, technical assistant József SZÜCS, Szeged, 1997, I, 480.

**T. ORGONA (2014)** = T. ORGONA Angelika, *Unikornisok Tündérorszámban, A ruszai Kornisok Erdélyben (1546 k.-1648)*, Budapest, L' Harmattan, 2014, 326.

**TÓTH F. (2007)** = TÓTH F. Péter, *Az ismeretlen (?) Karádi-kódex margójára*, Magyar Könyvszemle, 123(2007/1), 22–43.

**TÓTH (1957)** = TÓTH Kálmán, *Könyvnyomtató Makai Nyírő János deák (fejezet a Heltai nyomda történetéből) = Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*, szerkesztette BODOR András, CSELÉNYI Béla, JANCSÓ Elemér, JAKÓ Zsigmond, SZABÓ T. Attila, Kolozsvár-Bukarest, Tudományos Könyvkiadó, 1957 (A Bolyai Tudományegyetem Kiadványai I., Tanulmányok), 587-606.

**TÚRI (2013)** = TÚRI Tamás, *Csanádi Pál és Bethlen István*, Irodalomtörténeti Közlemények, 117(2013/1), 23–38.

## V

**VÁLASZÚTI (1981)** = VÁLASZÚTI György, *Pécsi disputa*, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta DÁN Róbert, sajtó alá rendezte NÉMETH S. Katalin, Bp., Akadémiai, 1981 (Régi Magyar Próza Emlékek 5.), 804.

**VARÁNYI (2007)** = VARÁNYI Krisztina, *Bethlen Gábor megjelenése a korabeli röplapokon*, Kút, Az ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola kiadványa, 3(2007), 132–176.

**VÉGH (1890)** = VÉGH Mihály, *A ravai unitárius egyház története (Folyt. és vége)*, *Az ekklezsia vagyona és jövedelmei*, Keresztény Magvető, 25(1890/5), 289–299.

**VIDRÁNYI (1998)** = VIDRÁNYI Katalin, *Az ember lehetséges természetéről = V. K., Krisztológia és antropológia, Összegyűjtött tanulmányok*, Bp., Osiris, 1998, 271–282.

**V. LÁSZLÓ (2011)** = V. LÁSZLÓ Zsófia, *Női szerepek változása a protestáns halotti beszédek tükrében (1711-1825)*, Bp., 2011, 272. Doktori disszertáció.

## W

**WOLLGAST (1993)** = WOLLGAST Siegfried, *Philosophie in Deutschland zwischen Reformation und Aufklärung 1550–1650*, Berlin, Akademie, 1993, 1040.

## Z



**ZACH (2013)** = Krista ZACH, *Ein ignoriertes unitarischer Kinderkatechismus von 1620 aus Klausenburg, Konfessionenbildung in einer multikulturellen Stadt Siebenbürgens = Radikale Reformation, Die Unitarier in Siebenbürgen*, herausgegeben von Ulrich A. WIEN, Juliane BRANDT und BALOGH F. András, Köln–Weimar–Wien, Böhlau 2013 (Studia Transylvanica, 44), 193–226.

**ZAYZON (1893)** = ZAYZON Ferenc, *A székely-udvarhelyi evang. reform. egyházközség története, Megalakulásától 1780-ig*, Székely-Udvarhely, Becsek Dániel könyvnyomdája, 1893, 98.

**ZOVÁNYI (1977)** = ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, Bp., A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977, 712.

**ZWINGLI (1905)** = ZWINGLI Ulrik, *Commentarius vagyis az igaz és a hamis vallás magyarázata*, fordították TÜDŐS István és PRUZSINSZKY Pál, átnézte SZŐTS Farkas, Bp., Hornyánszky Viktor Cs. és Kir. Udvari Könyvnyomdája, 1905 (A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság Kiadványai), 203.